kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Izdavač Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama tajništva Društva književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7, I kat, svaki dan od 12—14 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod izdavača, Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; žiro račun broj 301-1-7097.

KAZALO

TEMA 5. BROJA

Raspre o jeziku — u povodu Rječnika 121
Stjepan Babić: O rječnicima, kritikama i protukritikama 122
Radoslav Katičić: Riječ-dvije krtičarima moje kritike u »Kritici« 140
Tomislav Ladan: Jezik književnosti, književni jezik i rječnik književnog jezika 148

OGLEDI I RASPRAVE

Vlatko Pavletić: Vlast kao psihološki kompleks i društveni fenomen u poslijeratnoj hrvatskoj književnosti 173
Vlado Gotovac: Autsajderski fragmenti (Još o naslovu, Komponente jedne mitologije) 182
Duško Car: Korijeni krivnje u djelima suvremenih hrvatskih pisaca 189
Vladan Švacov: Prolegomena za jednu moguću dramaturgiju (I. Pokušaj utemeljenja) 198

PROSUDBE I RAŠČLAMBE

Aleksandar Šolc i Juraj Božičević: Obradba stručnih naziva u Rječniku hrvatskosrpskog književnog jezika (metrologija, fizika, kemija i dr.) 208

RASPRE

Radoje Radojević: O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi 222
Josip Tabak: Iskrivljeni Gaucho ili kako prevodimo 230
Zlatko Posavac: Kuda nam i kamo nestade znanost? 238

OSVRTI I PRIKAZI

Branimir Donat: Moralistički roman (Slobodan Novak, MIRISI, ZLATO I TAMJAN) 246
Jozo Vrkić: Djetinjstvo pod Vezuvom (Giacomo Scotti, RASPETA SOVA) 249
Željka Čorak: Vrijedna monografija (Kruno Prijatelj, DUBROVAČKO SLIKARSTVO XV I XVI STOLJEĆA, »Zora«, Zagreb 1968) 250
Branimir Donat: Tražiti nove putove (HRVATSKA DUHOVNA LIRIKA) 253

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

k r i t i k a

Broj 5 ožujak travanj **1969**

TEMA 5. BROJA

RASPRE O JEZIKU — U POVODU RJEČNIKA

Pišu:

Stjepan Babić
Radoslav Katičić
Tomislav Ladan

O RJEČNICIMA, KRITIKAMA I PROTUKRITIKAMA

Stjepan Babić

1. Nepotrebno čuđenje

Rječnici Matica[1] izazvali su veliko zanimanje javnosti, osobito na hrvatskoj strani te je izašlo više različitih kritika.[2] Iako su pisane različitim tonovima, sve su s rječnicima nezadovoljne. Na srpskoj strani kritika rječnika gotovo i nije bilo, ali su se javile kritike kritika.[3] U jednoj se od njih Mitar Pešikan čudi »poplavi kritičkih napisa« i misli »da je ovaj priručnik izazvao više nekakve pažnje nego zajedno dva akademijska 'giganta' naše leksikografije — Rječnik JAZU i Rečnik SANU«.[4] Iako u to sumnjam, to je tvrdnja bez dokaza, ipak dokaze ne tražim jer kad bi tako i bilo, razumljivo bi bilo: rječnici akademija jesu golema djela, ali su namijenjena užem krugu nego rječnici Matica. Zato veće zanimanje za rječnike Matica ne bi bilo slučajno, to više što su izašli u vrijeme kad se jezik stjecajem prilika našao usred političkih zbivanja, tako da se njime bave i centralni komiteti. Ako se još ima na umu da su rječnici rađeni s izrazitom političkom tendencijom, veliko je zanimanje i šire javnosti razumljivo i čuđenju tu nema mjesta.

Protukritičari su pokrenuli čitavo mnoštvo pitanja, i jezičnih i političkih (neki imaju gotovo čitave političke traktate) pa ih ne možemo ostaviti bez odgovora. Nastojat ću pretežno govoriti o lingvističkoj strani, a o političkoj samo onoliko koliko se ona ne može odvojiti od lingvističke. Lingvisti su naime zapetljani ili su se zapetljali u politiku i potrebno je još dosta razgovora i prilično vremena dok se iz politike

[1] Rječnik hrvatskosrpskoga književnog jezika, A—F i G—K, izdanje MH u Zagrebu i Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, A—E i Ž—kosište, izdanje MS u Novom Sadu.

[2] I. Raos, Bupni me, dragi, da čujem »bup«, Telegram, 16. 2. 1968, D. Brozović, Tko čeka — katkad i ne dočeka, Telegram, 12. 4. 1968, B. Klaić, O novom rječniku »obiju Matica«, Republika, 6/1968, str. 334—337; Jeronim Šetka, Novi rječnik književnog jezika, Crkva u svijetu, 3/1968; kritike S. Babića, D. Brozovića, R. Katičića i T. Ladana objavljene su pod zajedničkim uredničkim naslovom »Rječnik hrvatskosrpskog književnog jezika u procijepu etatizma i unitarizma«, Kritika, 1/1968.

[3] S. Marković, Oko rječnika dviju Matica, Odjek, 1. 1. 1969, 8; Z. Gluščević, Jezik naš nasušni, Književne novine, 4. 1. 1969, str. 1/2; M. Pešikan, U kakvom je procepu rečnik dveju Matica, Delo, 1/1969, str. 1—39; M. Stevanović, Ko stavlja u procep Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika MS i MH, Letopis MS, 1/1969, str. 74—104; Đ. Kostić, »Kritika« o rečniku, Delo, 2/1969, str. 117—141.

Kako Z. Gluščević piše izrazito nelingvistički i zapjenjeno, nije dostojan odgovora, a S. Markoviću ne treba posebnog odgovora. Nakon sporazuma Matica mislim da mu je mnogo jasnije što treba misliti o Novosadskom dogovoru, a to je njegovo glavno pitanje. Uostalom na sve će dobiti posredan odgovor. Posljednje vrijedi i za Đ. Kostića. Njegov sam članak dobio pošto je ovaj već bio napisan. Uostalom taj je članak izašao poslije sporazuma dviju Matica pa je time dobrim dijelom postao neaktualan. To su zapazili i urednici Dela kad su ga obilježili napomenom: »Februarski broj *Dela* zaključen je 28. decembra.« Time je rečeno da su tiskarski strojevi Kostićev članak izbacili direktno u prošlost.

[4] N. d., str. 1.

ispetljaju i uzmognu svoje normalne poslove raditi u miru kao što su ih mogli prije Novosadskoga dogovora.

Iako bih svoje kolege kritičare iz »Kritike« mogao obraniti gotovo svih prigovora (protukritičari se okomljuju samo na nas) ipak ću se u prvom redu osvrtati na prigovore upućene meni, jer kritičari su dovoljno vješti peru da se sami brane i odvjetnik im nije potreban. Što ću katkada govoriti u množini, to je zato što nam se kritike u osnovi slažu i što nam je namjera bila ista. Ako pak koji sukritičar misli da krivo uopćavam, lako će naći načina da to kaže.

2. Optužba

Protukritičari nas razlikuju po tonu i nekim pojedinostima, da »olako, proizvoljno, bez osećanja mere pojedini kritičari upućuju teške etičke, političke i svakakve druge optužbe svojim kolegama po struci . . .«, da se tako »stvara atmosfera podozrenja, sumnjičenja, opsednutost pitanjima 'oštećenosti', 'ugroženosti', 'povređenosti', 'zakinutosti'«, zatim nas optužuju za nekorektnosti u navođenju i druge grijehe, ali je najteža optužba u riječima: »A ipak su se odlučili na drastičan korak, na pokušaj da uguše rezultat mnogogodišnjeg golemog napora, da mu ne dopuste priliku da se ogleda u praksi, da tako reći rasture štamparski slog. Nije mogućno da ne znaju težinu toga, a ipak se na to odlučuju.«[5]

3. Što smo htjeli?

Kad se uzmu kritike u cjelini, tada se ne može reći da smo bili protiv rječnika uopće, nego protiv takva rječnika, a to znači protiv njegove koncepcije. On se radio s koncepcijom da je hrvatsko-srpski književni jezik jedinstven, a koliko i nije da s građom treba tako postupati kao da jest, da se jedinstvenost pokaže u što većoj mogućoj mjeri. Iako ta koncepcija nije u rječniku izrijekom iznesena, bila je očita, a sada su je protukritičari i jasno izložili. A ona je znanstveno pogrešna, politički neodrživa, a u oba pogleda štetna. Upravo su zbog nje u rječniku nastale krupne i česte greške. Zato smo u prvom redu napali koncepciju, a rječnik samo toliko koliko je izraz pogrešne koncepcije. (Drugačija bi ocjena bila kad bi posrijedi bile samo greške koje proizlaze iz slabosti ljudske.) Što su pojedine formulacije bile oštrije, to je stoga što se radilo o promjeni koncepcije, a da se to postigne, kritika treba da je odlučnija, a njeno djelovanje snažnije. Da kritičari nisu težili za obustavom rječnika, vidi se po tome što sada kad je obostrano prihvaćena promjena koncepcije ni jedan ne traži da se unatoč tome obustavi dalje izdavanje.

4. S kakve osnove polazimo?

Pešikan se posebno osvrće na pitanje »sa kakve se platforme napada rečnik« i pri tome navodi nekoliko naših izjava o načelnim polazištima pa je jasno od kakve osnove polazimo, ali Pešikan ipak komentira: »Deklarisanja su jasna, mada ne u svemu dorečena.« Stevanović

[5] Pešikan, n. d., str. 16. i 37.

uzima moj prigovor da je rječnik rađen s tezom pa dobacuje da su kritike pisane s tezom. Jesu, ali kad im polazišta nisu jasna i dorečena, bit će dobro da ih za ovu svrhu sažeto ponovim.

Polazimo od činjenice da književni jezik Hrvata i Srba nije jedinstven — kako neki, svim činjenicama usprkos, tvrde — nego da se ostvaruje u dvije osnovne varijante, jednoj ijekavskoj, zapadnoj, zagrebačkoj ili hrvatskoj, a drugoj ekavskoj, istočnoj, beogradskoj ili srpskoj. Koliko su pojedini nazivi opravdani i koliko je i sam naziv varijanta sretan, ostavimo za drugu priliku i zasad se zadovoljimo tvrdnjom da i sami nazivi potvrđuju nejedinstvenost književnog jezika. Tu činjenicu, da postoje varijante, tj. da hrvatsko-srpski književni jezik nije jedinstven, danas malo tko niječe. Koliko takvih pojedinaca još i danas ima, kao što je Stevanović, a dobrim dijelom i M. Pešikan, mislim da se zbog toga nije potrebno ovdje upuštati da im to dokazujemo.

Kad ta činjenica jest jezičnom činjenicom, tada treba da u lingvističkim djelima kao što je rječnik Matica dođe do izraza i priznanja, tj. da bude općenito priznata i praktički vidljiva. U rječniku Matica nije tako i zato je s pravom kritiziran da nije na dovoljno znanstvenoj visini jer ta u više pogleda značajna i važna činjenica u njemu nije vidljiva, odnosno ako i jest, onda je toliko koliko se nije dala prikriti. A zadatak je znanosti upravo suprotan, teži da stvarnost prikaže u što potpunijem i istinitijem svjetlu. To je znanstvena strana lingvističke problematike rječnika i odatle su kritičari u prvom redu i pošli.

Tko od te osnove pođe, dolazi do istih zaključaka. Kao što smo mi, radeći nezavisno, iznijeli sasvim podudarna mišljenja, tako se s nama podudara i Rus Vladimir Gudkov.[6] On u kratkom prikazu iznosi gotovo iste prigovore,[7] a za njega je još teže pretpostaviti da ga vode neki posebni emotivni ili politički razlozi.

Da smo mi polazili i s političkih gledišta, ne treba i ne može se nijekati. Činjenica da hrvatsko-srpski književni jezik nije jedinstven, tj. da postoje varijante, ima i svoju političku stranu, a ona se može formulirati ovako:

Kad varijante postoje, treba da su ravnopravne.[8]

Ravnopravne ne mogu biti ako se ne pokaže što varijante jesu. U svojoj se kritici nisam upuštao u to da li se s obje varijante u rječniku jednako postupalo, nastojao sam samo odgovoriti na pitanje kako je u rječniku što ga izdaje Matica hrvatska prošla hrvatska varijanta,

[6] Novyj tolkovyj slovar' serbsko-horvatskogo literaturnogo jazyka, Sovetskoe slavjanovedenie, 6/1968, str. 113—115.

[7] Pokazuje kako u rječniku nema nekih riječi ili značenja nekih riječi (*ilegala, grafija, gvaš, geg, jor, auerka, grmačica, gomoljača, zemoljača*); čudi se što se u rječniku nalaze riječi *Zagreb, Bukurešt, Grčka, Etiopija, Izrael, Austrijanac, Belgijanac*, a nema riječi *Beograd, Budimpešta, Egipat, Japan, Kina, Irska, Brazilac, Danac, Indonežanin, Japanac, Kelt;* zapaža da je stilska strana prilično zanemarena, da značenja nisu besprijekorno protumačena, da u obradi značenja nema dovoljno dosljednosti, da je obrada homonima nesavršena i da varijantni odnosi nisu prikazani kako valja. »Sastavljači novoga rječnika nastojali su izbrisati leksička razilaženja među dvjema varijantama književnog jezika. (. . .) Šteta što u rječniku, koji se naziva informativnim, nema podataka o teritorijalnoj rasprostranjenosti onoga dijela leksike kojim aktivno vladaju nosioci jedne varijante i pasivno — nosioci druge. Citati iz djela srpskih i hrvatskih autora, koji se navode u člancima rječnika, ne daju jasnu sliku o međuodnosima leksema koji ulaze u dubletne parove (gas-plin, vazduh-zrak, i t. sl.) dviju jezičnih varijanata« (str. 115).

[8] Oboje su priznali i politički forumi i zato je njihove izjave uzalud navoditi u druge ciljeve. Ali kad se već navode, istakao bih da izvršni komiteti upozoravaju na potrebu *daljeg* razvijanja ravnopravnosti, a to znači da još nije učinjeno sve što treba učiniti i što se može; u izjavi IK CK Srbije spominju se otvorena pitanja, a to znači da još nije sve riješeno.

tj. nastojao sam ocijeniti koliko je taj rječnik koristan ili štetan za hrvatsku kulturu, a prema tome i za hrvatski narod. Zato sam i uzeo u razmatranje samo Rječnik Matice hrvatske, bez obzira što na koricama piše i bez obzira koliko je onaj drugi rječnik istovjetan s ovim. Očito je da je Rječnik Matice hrvatske namijenjen u prvom redu narodu čije ime ona nosi i zbog kojeg naroda i postoji.

Nisam se upuštao u to kakav je rječnik što ga izdaje Matica srpska i kako će on zadovoljiti potrebe srpskoga naroda, jer sam smatrao i smatram da je to zadatak srpskih stručnjaka i srpske javnosti. Budući da nisam ocjenjivao tu drugu stranu u većini istovjetnih rječnika, dopuštam mogućnost da se s obje varijante jednako postupalo, ali to za mene znači samo da je i srpska varijanta jednako tako krivo prikazana i jednako oštećena kao i hrvatska. Što odjeci na drugoj strani nisu bili tako glasni, razlozi mogu biti različiti, ali da ni tamo nisu svi zadovoljni, pokazao je Aleksandar Kostić.[9]

Zatim smo pošli od još jedne političke postavke:

Svaki narod ima pravo na svoj jezični izraz ma koliko bio specifičan i blizak jezičnom izrazu kojega drugog naroda.

Mislim da to pravo ne smije nitko osporiti, a najmanje u nas jer je potpuno u skladu i s marksističkim učenjem. To zna i priznaje i Mitar Pešikan, samo što protukritičari tome pravu suprotstavljaju deklarativno-politički manifest, Novosadski dogovor, koji svojom nedorečenošću i apstraktnošću dopušta da se pozivanjem na njega ta prava niječu ili u znatnijoj mjeri krnje. A Stevanović se uz to oslanja i na činjenicu što to pravo nije pravno i ustavno priznato.

Prvo, načelno jest jer u Ustavu piše:

Ravnopravni su jezici naroda Jugoslavije i njihova pisma (čl. 42).

Savezni zakoni i drugi opći akti saveznih organa objavljuju se u službenom listu federacije u autentičnim tekstovima na jezicima naroda Jugoslavije: srpskohrvatskom odnosno hrvatskosrpskom, slovenskom i makedonskom.

U službenom saobraćaju organi federacije drže se načela ravnopravnosti jezika naroda Jugoslavije (čl. 131).

Izričito doduše nije jer ono »srpskohrvatskoga odnosno hrvatskosrpskoga« samo je sretno političko rješenje da se u određenom trenutku izbjegne izričitost.

Možda to neće biti izričito priznato ni u bližoj budućnosti,[10] ali formalnopravno priznanje i nije tako važno kad je to stvarno priznato:

a) izdavanjem ustavnog teksta na četiri jezika,
b) izdavanjem Službenog lista SFRJ na četiri jezika,
c) pisanjem natpisâ na novčanicama na četiri jezika,
d) izdavanjem putnica i sličnih isprava na četiri jezika.

[9] Osvrt na Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika (I—II), Književne novine, 21. 12. 1968. A da ima i drugih problema, upozorio je sam M. Pešikan kad kaže da se u Rečniku MS s. v. *zavisan, zavisiti, zavisnost* nalaze ekavski oblici *uvetovan, uvetovanost*, što je svakako nasilje nad jezikom ekavske varijante nastalo kao plod pogrešne koncepcije. A sigurno je da takvi primjeri nisu osamljeni.

[10] Problem je postavljen 24. lipnja 1968. u Saveznoj konferenciji SSRNJ, u Sekciji za međurepubličku suradnju i međunacionalne odnose, v. Telegram, 12. 7. 1968. ili Jezik, XVI, str. 1—8.

Time je hrvatska varijanta stvarno priznata i stvarno ravnopravna sa srpskom i sa slovenskim i makedonskim književnim jezikom. To je neosporivo stvarno priznanje da ona politički, pravno i ustavno funkcionira kao jezik, iako svega toga prema Pešikanovu i Stevanovićevu tumačenju Novosadskog dogovora i političko-pravno-ustavne strane ne bi smjelo biti.

Što je jezični odnos hrvatskih i srpskih izdanja drugačiji od odnosa među jezicima makedonskog i slovenskog izdanja ili njihov odnos prema jeziku hrvatskih i srpskih izdanja, to za političku, pravnu i ustavnu stranu nema značenja, to su dvije strane jedne te iste pojave: političko-pravno-ustavna i lingvistička. Prva se dakle može, a katkad i mora odvajati od druge.

5. Dozivanje u pomoć znanosti

Pozivanje na znanost može biti uspješno samo kad je ona rekla posljednju, neosporivu riječ. Nju ona uvijek ne kaže, nego često priznaje da ima otvorenih, neriješenih pitanja, nedorečenosti, i da su katkad neke tvrdnje samo privremeno rješenje, dok se ne nađe bolje. Spominjem to jer valja istaći da znanstveno nije nikad utvrđeno da je hrvatsko-srpski književni jezik jedinstven jezik. To je samo tvrđeno, što je već nešto drugo. Pri takvim su se izjavama jezične pojave promatrale samo s nekih strana, a ne sa svih, a pojedine su činjenice i zanemarivane. Tek tako uzeta jedinstvenost bila je mnogim učenjacima *credo*, kako to dobro kaže Stevanović, jer *credo* znači *vjerujem*. Bio je to naime praktičan izlaz za specifičan lingvistički odnos hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika, koji jedinstven nikada nije bio, a učenjaci se pri svojim izjavama ili nisu htjeli ili nisu mogli upuštati u specifičnost te pojave.

O lingvističkom odnosu u kojem se nalazi hrvatski i srpski književni jezik u znanstvenoj literaturi jedva da se egzaktno i raspravljalo, ali ako i jest, raspravilo se nije nikad.

Kako pak izjave o jedinstvenosti prolaze kad se stanu promatrati precizno, može se pokazati na dvije Stevanovićeve tvrdnje. On na jednom mjestu kaže da nas drugačije shvaćanje »nikako ne razuverava da jezik hrvatske i srpske književnosti po gramatičkoj strukturi nije jedinstven«.[11] Time on tvrdi da je jezik hrvatske i srpske književnosti jedinstven. Da bismo mogli prihvatiti istinitost te tvrdnje, morali bismo se prije sporazumjeti o značenju gotovo svake pojedine riječi. Sporno je već značenje riječi jedinstven jer npr. Pavle Ivić kaže da je taj pojam vrlo rastegljiv,[12] a rastegljivi pojmovi mogu biti korisni za diplomaciju, ali ne i za znanost.

Zatim što Stevanoviću znači književnost? Uzima li je on u širem ili užem značenju? Ako je uzima u užem (beletristika), tada se postavlja pitanje je li taj uzorak dovoljno reprezentativan da predstavi književni jezik?

Nije nam poznato što Stevanoviću znači struktura? To je i strukturalistima vrlo širok pojam, a što li je tek Stevanoviću koji je u preciznosti daleko za njima?

[11] N. d., str. 77.
[12] »što se tiče reči *jedinstven*, njeno značenje je rastegljivo«, Odjek, 15. 4. 1968. str. 3.

Ni za pojmove *gramatički, gramatika* nema u lingvistici jedinstvenoga shvaćanja što zapravo obuhvaćaju. I sam Stevanović na drugom mjestu iste protukritike piše: »A mi dosad više od 100 godina učimo naše učenike i studente da je jezik Srba i Hrvata po glasovnom i gramatičkom sistemu jedan isti jezik . . .«[13] Ovdje on razdvaja (suprotstavlja) pojmove glasovni sustav — gramatički sustav. Ako tako shvatimo gramatički u njegovoj prvoj tvrdnji, tada je ona istinitija nego kad uključimo i glasove. Ako pak u drugoj tvrdnji pod glasovnim sustavom razumijemo samo glasovni inventar, tada je ona bliže istini nego kad uvedemo i glasovnu raspodjelu. Što dakle više pojedinosti zanemarujemo, to je tvrdnja o jedinstvenosti istinitija. Leksičke i stilističke razlike u svojim tvrdnjama i Stevanović izrijekom priznaje,[14] ali ih s obzirom na jedinstvenost ne ocjenjuje jer je očito da one ne idu ni u rastegnuti pojam jedinstvenoga.

Bilo je pokušaja da se u svjetlu moderne lingvistike ocijene glasovni, morfološki, tvorbeni, sintaktički, leksički i stilistički odnosi hrvatskoga i srpskoga književnoga jezika, ali to su ostali samo pokušaji, jer iako je problem dobro postavljen, nije kritički doveden do jasnog zaključka.

6. O informativnosti i normativnosti

Iz prava svakoga naroda na svoj jezični izraz jasno proizlazi da će on to svoje pravo najbolje ostvariti ako bude imao pravo da sam normira svoj izraz. Gdje nema te mogućnosti, nema ni mogućnosti za svjestan izbor, ni mogućnosti da se ostvari pravo na svoj izraz niti ima osnove za ravnopravnost. Sve će se najbolje ostvariti ako postoje djela u koja će svatko u trenucima kolebljivosti moći zagledati i u njima naći sigurnu uputu u odabiru željene mogućnosti. Bez te mogućnosti nema ni priznanja varijanata ni ravnopravnosti među njima. Zato kad informativna djela prikrivaju takve podatke, s pravom sumnjamo u njihovu znanstvenost i upotrebljivost. I koliko sam ja iznosio prigovore, tada sam ih u prvom redu iznosio što informativni rječnik nije dovoljno informativan jer mnoge činjenice prešućuje (npr. *vlak, Cigo* nemaju isto područje upotrebe kao *voz, Ciga*[15]), druge prikazuje u krivom svjetlu (imenice *četverougao, kafa, kafana, kafanar, kratkotalasni, bukvar, davljenik, haos, haotičan, ispolinski, jemstvo, jeretik, jevtino, kino* i dr. potvrđuju se tako kao da se podjednako upotrebljavaju na hrvatskoj i na srpskoj strani), treće nateže na određene kalupe (kad se oblici od *goljo, drišljo, brajo* i sl. navode pod *golja, drišlja, braja*), četvrte se neopravdano mijenjaju, najblaže rečeno (*Ciganin* u *Ciga, istovjetnjak* u *istovetnjak, deša* i *deka* u *dješa* i *djeka* i *dješo, djeko* u *dešo* i *deko* iako nema potvrda za takva ostvarenja), a samo zato da se pravo stanje što više zamuti i tako svakome onemogući bilo kakav izbor. Ako se tome doda da u iznošenju podataka nema nikakva sustava, onda sumnje u valjanost i upotrebljivost rječnika ne može biti.

Kad je takav u informativnom pogledu, kakav bi tek bio da je normativan. Slažem se s Mitrom Pešikanom da je rječnik u načelu

[13] N. d., str. 85.
[14] N. d., str. 77.
[15] M. Pešikan kaže da »zone *golja-goljo* nisu tako precizno poznate kao što se često misli: i usred Srbije nalazimo *zeto* 'zet' i sl.« Prvo, kako su onda u RS mogle uz takve imenice doći oznake *zap. kr., ist. kr., jugozap. kr.*? Drugo, nije trebalo ništa izmišljati, nego dati ono što podaci pokazuju, pa ni lokalno (dijalekatsko) zeto ne bi bio problem. Ta riječ je o književnom jeziku!

informativan (kakva je ta informativnost u praksi, vidjeli smo!), ali već drugačije gledam na njegove riječi kad se hvali što nisu išli »tako daleko kao Pravopisna komisija u *tačka-točka, zarez-zapeta, veznik-sveza.*« Prvo, tako daleko nisu mogli ići jer bi tada radili normativni rječnik, a za takav rječnik mandata nisu imali, kao što ga nije imala ni Pravopisna komisija za izjednačenje terminologije pa je takvim postupkom prekoračila svoja ovlaštenja, što je već i javno rečeno[16], a takva praksa napuštena.[17]

Drugo, M. Pešikan kao da ne shvaća da je normativni postupak različit od informativnog i da nije isto normirati jezik za svoj narod i normirati ga za drugi narod. Zato i nisu u proturječju moje riječi koje on navodi na 9. str. niti postupak oko traženja semantičke razlike u paru *saznanje-spoznaja,* jer se oboje nalazi u očito normativnom članku. Takvog ću se puta držati i u budućnosti jer u normiranju književnoga jezika ne vidim boljega koji bi bio dovoljno znanstven i upotrebljiv. Koliko je prihvatljiv, ocijenit će pripadnici naroda kojemu pripadam, jer nikada nisam ni pomišljao da bih normirao jezik kojim će se širiti kultura u široke slojeve srpskoga naroda, To je stvar srpskih lingvista. Budu li se oni držali sličnih načela, varijante se neće udaljavati. Smatram da je zajednička norma nemoguća, pogotovu u onom smislu u kojem misli M. Pešikan. I kad je ravnopravno donesena, izaziva nepovjerenje, a omogućava kršenje prava jednoga naroda, ako ničim drugim, a ono silom stvarnosti onoga koji je u povoljnijem položaju. Zato je zajednička norma štetna za sam književni jezik, njegovu kulturu, a i za dobre odnose naših naroda. A da je rječnik Matica jednim dijelom i normativan, to ne može zanijekati ni M. Pešikan. Normativan je već time što će od mnogih biti tako shvaćen, a pogotovu što je to i sam po sebi, posredno unošenjem jednih riječi, a izostavljanjem drugih, neposredno kad unosi riječi za koje nema upotrebnih potvrda, kao npr. *djevojčičin,* a izostavljaju one koje imaju, *djevojčicin.* Posebno je normativan oznakama kao što su *barb., dijal., fam., indiv., kov., zast.,* i dr. Samo se zbog ograničenog vremena nisam upuštao u ocjenu kakva je ta normativna strana. Da je u svemu kako valja, teško je vjerovati. U sumnju navode već neki primjeri koje sam naveo, a nešto su pokazali i sukritičari. Sve to upućuje na zaključak da je normalno što rječnik nije normativan. Da je pošao tim putem, bio bi potpuno promašen, jer nije bilo ni najosnovnijih uvjeta da bi svojom normativnom stranom mogao zadovoljiti potrebe koje se od normativnog rječnika traže.

7. Znak jednakosti — znak nečastivoga

Koliko protukritičari nemaju ili neće da imaju razumijevanja za kritiku, vidi se i po njihovoj ocjeni prigovora o znaku jednakosti. On u zamagljivanju stvarnosti ima veliku ulogu i neće Mitar Pešikan imati baš krivo kad mu je palo na pamet da ga okrsti znakom nečastivoga. Jer kad se precizno postupa, tada u jeziku ništa nije jednako. To priznaje i M. Stevanović kad kaže »da znak jednakosti u Rečniku ne označava i oblički jednakost, već samo značenjsku«.[18] On prema tome

[16] Npr. u Borbi 5. i 12. lipnja 1968. u rubrici Razgovori o jeziku.
[17] Kako sam pokazao u Jeziku, XV, str. 11/12.
[18] N. d., str. 81.

zna da znak jednakosti znači zanemarivanje jedne strane jezične pojave, ali nije shvatio da ja prigovaram što su ta zanemarivanja u rječniku različita. Tako je npr. u *drugačiji* = *drukčiji* zanemaren glasovni sastav i broj slogova, a u *dèseterokūt* = *desetoroùgao* naglasna, tvorbena glasovna i upotrebna razlika. Upotrebna je razlika već nešto više od oblička jer reagiranja na upotrebu riječi *četverokut* i *četverougao* nikako neće u svim sredinama biti jednaka, kako bi iz znaka jednakosti i istog značenja proizlazilo; bit će sasvim drugačija nego pri upotrebi *drugačiji, drukčiji.* A da su se zanemarivale i razne neobličke razlike, to sam pokazao i navođenjem primjera kao što su *douškivač* = *douškivalo, grbonja* = *grbavac.* Tu je osim glasovnoga sastava i tvorbenih elemenata zanemarena i osjećajna vrijednost, što je mnogima zapravo osjećajno značenje. To Stevanović ne razlikuje kad za sličan par piše: »A teško da se može dokazati razlika između *dremljivka* i *dremljivca* jer je afektivno značenje prvoga lika, o kojem se govori, u stvari pogrdno, a bez te nijanse nije ni d r e m l j i v a c.« Time pokazuje da ne razlikuje dvije razine, spoznajnu i osjećajnu. Ako riječ na spoznajnoj razini ima negativno značenje, to još ne znači da je time izbrisano (neutralizirano) osjećajno, jer bi po tome i funkcija sufikasa *-lo, -onja, -ko* bila izjednačena sa sufiksima *-ač,* i *-ac,* a to se nije dogodilo. Sve to pokazuje da se znakom jednakosti zanemaruje mnogo više nego samo oblička nejednakost, a bit će da ima izjednačenih oblika koji se razlikuju i spoznajnim značenjem. Dakle zanemaruju se različite pojedinosti koje različito utječu na vrijednost riječi. A da vrijednost riječi lingvistima mora biti svetinja, to bi protukritičarima trebalo dokazivati opširnim člankom.

Ma kako taj moj prigovor bio krupan, to je samo dio prigovora znaku jednakosti. Na temelju izjednačivanja različitih vrijednosti ustvrdio sam da je znak jednakosti višeznačan, a to je ono što je u ovome rječniku velik nedostatak. Da bi svakome bilo jasno, evo u čemu je slaba strana takvog postupka. Očito je da i prema Stevanovićevu i Pešikanovu mišljenju *kemija* = *hemija* treba čitati: *ono što je u Hrvatskoj kemija, to je u Srbiji hemija.* A kako sada treba čitati *drugačiji* = *drukčiji,* zar: *ono što je u Hrvatskoj drugačiji, to je . . .*? Može se odgovoriti: pa to se zna. Ali zar zna svatko kome je rječnik namijenjen, zar zna za sve izjednačene riječi? Ako sve to zna, što će mu onda rječnik? A ako ne zna, neće li onda po formuli *kemija* = *hemija* — koju će, možemo pretpostaviti, svatko jednoznačno odgonetnuti — i *dogotovljavati* = *dogotovljivati* tako protumačiti pa smatrati razlikom i ono što još nije. A ni po kakvoj formuli mnogi čitaoci neće odgonetnuti da su u primjerima kao *grbonja* = *grbavac, douškivalo* = = *douškivač* zanemarene osjećajne vrijednosti.

Dakle, čitaoci nailaze na znak s više različitih nepoznanica, a to u solidnu rječniku ne bi smjelo biti. Stevanović to ne razumije kad kaže: »U svakom rečniku, s obzirom na karakter dela, ima dosta i šablona u definicijama, ali, po našem shvatanju, nije potrebna totalna njegova uniformisanost. Važno je da sve u njemu bude što tačnije i jasno kazano.«[19] Kako je »što tačnije i jasno kazano«, kad je mnogošta, i to različito, zanemarivano. Totalna uniformiranost nije potrebna, ali se zbog toga ne smije odbaciti i strogost u formalnom postupku kad je potrebna. Ona omogućuje da se opseg rječnika skrati, a da to ne bude na štetu jednoznačnog otkrivanja zanemarenog. Kad je šablona svrsishodna, nije formalizam.

[19] N. d., str. 81/82.

Time sam upozorio na još jedan nedostatak, na nedosljednost. Stevanović ni to ne shvaća kad odbija prigovore i misli da su učinjeni »samo da se navede što više besmislica na teret autora Rečnika«. Nedosljednost u cijelom postupku zatire mogućnost da se otkriju i oni zanemareni podaci koji bi se inače mogli otkriti, a slabi pouzdanje i i u ono što je dobro učinjeno.

8. Srpske riječi u hrvatskih pisaca, i obratno

Polazeći od činjenice da je rječnik informativan, smatrao sam da je pogrešno što se u rječniku ne daju ni oni podaci koje građa pruža ili što se ne iznose zaključci na temelju njih kad se već radi tako da se vlak potvrđuje samo jednom potvrdom srpskoga pisca. Misleći na to, rekao sam: »I te kako su važni podaci tko sve, gdje i kada upotrebljava koju riječ, ali tada to treba prikazati što objektivnije.« Protukritičari tu moju rečenicu trgaju od konteksta, apsolutiziraju je i čude se kako mogu to tražiti kad znam kako je to teško, to više kad za to nema snaga. Znam da je teško, ali će biti sve teže kad se zatiru i oni podaci koje građa pruža. Nije naime vjerojatno da potvrde za *vlak* i *voz* ništa ne kazuju i da se to nije moglo kratko izraziti, kad već tako mnogo izostavlja i težište prebacuje na potvrde druge strane. Ustvrdio sam da bez toga ovakav postupak nije znanstven, a da zaista nije, u to ozbiljan nitko sumnjati ne može.

Zatim sam ustvrdio da takav postupak nije u skladu ni sa samim načelom iznesenim u predgovoru po kojem će se navoditi »najpodesniji primjeri«, a kurioziteti nipošto nisu najprikladniji primjeri, osim ako nemaju svrhu da pokažu kuriozitetnost neke pojave. I kad protukritičari ne mogu dokazati da su pojedini kurioziteti zaista najprikladniji primjeri, tada iznose novo načelo kojega u predgovoru nema, da su htjeli pokazati kako riječi kao vlak nisu samo hrvatske, jer ih eto upotrebljavaju i srpski pisci, a riječi kao haos da nisu samo srpske jer ih eto upotrebljavaju i hrvatski pisci i da su takvim podacima htjeli suzbijati emocionalne predrasude prema pojedinim riječima. Stevanović se pri tome još slavodobitno ruga kad kaže: »Budući da ovi slučajevi, kao ni mnogi drugi, ne odgovaraju tezi ovog recenzenta i tezi 'Kritike', zastupnici te teze morali su intervenisati znatno ranije kod dotičnih pisaca da ne upotrebljavaju reči koje neće ići u prilog njihove sa zakašnjenjem postavljene teze.«[20]

Međutim, njihovo je pobjedonosno likovanje na staklenim nogama jer zaboravljaju nekoliko važnih činjenica.

I nestručnjaci osjećaju da oblici i riječi kao *bukvar, haos, haotičan, hartija, jemstvo, jeretik, jevtino, kafa, kafana, kafanar, kovanluk* ne postaju time automatski hrvatske književne riječi ako ih katkad upotrijebi pokoji hrvatski pisac, ali teško da bi to znali objasniti, kad to ne znaju ni protukritičari, nego još nastoje da nestručnjake u u njihovu jezičnom osjećaju zbune navodeći odlomak u kojem sam rekao da smo bliže istini kad kažemo da se jedne pretežno upotrebljavaju na jednom, a druge pretežno na drugom području. Jest, to sam rekao, jer sam i prije rječnika znao da se za mnoge pojave dade naći sad više sad manje potvrda i na drugoj strani. U tome se slažemo, ali ne i u zaključcima. Te su riječi uvod članku u kojem pokazujem kako unatoč potvrdama treba razlikovati riječi spoznaja i saznanje,

[20] N. d., str. 90.

a na to sam nadostavio zahtjevom da se unatoč potvrdama razlikuju riječi *glasnogovornik* i *zvučnik*,[21] a u trećem članku unatoč hrvatskim potvrdama osporio na hrvatskoj strani opravdanost upotrebe riječi prevazilaziti.[22] Ma koliko da se u hrvatskim novinama upotrebljavale riječi *zapušiti* u značenju *začepiti, zavesti* u značenju *uvesti, poručiti* u značenju *naručiti*, u normativnom djelu takvu upotrebu ne bih odobrio, a mislim da bi se u tome sa mnom složili svi hrvatski lingvisti. Tamo gdje se sve priznaje književnik nema ni književnog jezika, a kamoli njegove kulture.

Matoš jest hrvatski pisac, ali zato nisu i sve riječi koje on upotrebljava hrvatske književne riječi. Jer kod njega ćemo naći i *kardaš* i *kabuliti*, i *hozentregeri* i *švimmajster* i *kajzerbart*, ali sumnjam da će i Stevanović ustvrditi kako su i to hrvatske riječi. Isto tako neće valjda tvrditi da su srpske riječi *ranftla, družeski, šparhert, djestvitelni, iscelitelni, šlajfer, nabljudavati, pasovati, štrumfpantljika*, iako ih upotrebljava srpski pisac Stevan Sremac.

Da bi jasnije bilo u čemu je srž problema, razmotrimo malo potanje što sve protukritičari zaboravljaju.

a) Povijesni aspekt

Mnogi lingvisti još i danas ne razlikuju povijesni, dijakronijski aspekt od suvremenog, sinkronijskog. To nerazumijevanje nije slučajno, nego je uvjetovano njihovom mladogramatičarskom naobrazbom koju više nisu proširivali novim lingvističkim spoznajama. A jedan je od aksioma suvremene lingvistike: prošla stanja ne mogu biti mjerilom za suvremeno stanje.

Neke od potvrda zbog kojih Stevanović likuje pripadaju piscima 19. stoljeća, kao što je *vlak* u Stevana Sremca, *kafa* u Matije Mažuranića, *kafana, kafanar, ispolinski* u Matoša, *haotičan* u Cara Emina, *jemstvo* u Starčevića, *jevtino* u Jurkovića i sl. Stevanović posebno ističe kako *vlak* upotrebljavaju i drugi srpski pisci i pri tome se poziva na potvrde u Rečniku SANU, a upravo u tom rječniku odmah na početku tumačenja riječi vlak nailazimo na oznaku »pretežno u zap. krajevima«, da ne bi tko zbog podjednakih potvrda (3 i 4) pomislio kako se *vlak* podjednako upotrebljava na obje strane. Dakle nailazimo na oznaku koje nema u rječniku Matica iako se s potvrdama jednako postupalo. Kad pobliže razmotrimo potvrde pisaca, tada vidimo da su pretežno iz starijih razdoblja, a prva već i svojim oblikom pokazuje da je arhaizam: *Signali na vlacima moraju na vreme osvetljeni biti*, Osnovi za voznu službu na kralj. srpskim železnicama, Beograd, 1885; — *Prusi su slali dnevno po 18 vlakova po dvojnom koloseku*, D. Đurić, Strategija, Beograd, 1895; — *Milimo vlakom u sumraku kobnom*, S. Pandurović, Stihovi, 1921. Sve tri potvrde pokazuju da su se srpski književnici u početku postojanja željeznice kolebali između naziva *vlak* i *voz* i da su se konačno odlučili za *voz*. Može li se danas i zamisliti da bi beogradski ŽTP izdao kakva pravila u kojima bi upotrebljavao riječ *vlak*? I pod pretpostavkom da su takve potvrde u prošlosti bile brojnije, to za suvremeno stanje ne bi bilo važno, ako se takve riječi ne nalaze i u jeziku današnjih pisaca. Stari su dubrovački pisci obilno

[21] Vjesnik, 6. 3. 1966.
[22] Vjesnik, 23. 4. 1966.

upotrebljavali oblike *srećan* i *nesrećan*, ali su danas ti oblici obilježje srpske književnosti.

No protukritičari spominju i novije pisce, Ujevića, Krležu, Krkleca, a mogli bismo im u jednom smislu pribrojiti i malo prije spomenutog Matoša. Međutim, opet moramo uzeti u obzir vrijeme u koje su ti pisci živjeli ili počeli pisati i put koji su prošli. Oni su živjeli u drugo vrijeme kad književni jezik nije bio još toliko izgrađen ni izdiferenciran, kad mnoge riječi nisu bile još nabijene polarizacijskim oznakama, mnogi su od njih neko vrijeme živjeli u Beogradu, a što je ovdje vrlo važno, živjeli su u vrijeme kad je ideja o stapanju naših naroda u Jugoslavene bila vrlo živa, kad se mislilo da zbog toga treba preuzeti i jedan jedinstveni tip književnog jezika, i to ekavski, te su hrvatski pisci, među kojima su bili M. Krleža, A. Cesarec, A. B. Šimić, Đ. Sudeta, A. Barac, pisali ekavski. Ali ubrzo su se u svemu razočarali i vratili se svom prijašnjem jezičnom tipu. I ne može se sada od pisaca koji su prošli i tu fazu u svom životu očekivati da u njihovu jeziku ne bude odraza tih previranja. U pisaca koji su počeli na njihovoj drugoj prekretnici, u Tadijanovića, V. Majera i dr. jezik je u tom pogledu sasvim drugačiji.

b) Dijalekatski, statistički i normativni aspekt

Riječi u književni jezik naviru sa svih strana: iz pojedinih žargona, govorâ, dijalekata, drugih jezičnih tipova, stranih jezika, ali neosporivim dijelom jednoga književnog jezika postaju tek kad uđu u opću upotrebu, u samo središte jezične prakse. Da *vlak, kaos, kava, kavana* nisu kod Srba u općoj upotrebi, a *voz, haos, kafa, kafana* kod Hrvata, dobro znaju i protukritičari. Koliko to i zabašuruju, brzo bi ih razuvjerila i najjednostavnija statistika.

Riječi kao *šargarepa* i *trotinet* nađu se katkada npr. i u zagrebačkoj Borbi, ali mislim da su rijetki Hrvati koji bi ih zbog toga priznali svojima. A učenjak, koji to zaista jest, trebao bi reći: to se događa zato što je zagrebačka Borba filijala beogradske (zato npr. zagrebačka Borba uporno ima samo nazive januar, februar...), a kad bi i to zanemario, tada bi najviše bilo što bi smio reći ovo: katkad se i u Hrvatskoj upotrebljavaju riječi kao *šargarepa, trotinet,* ali one nisu hrvatske sve dotle dok ostaju na jezičnoj periferiji, dok ne prodru u samo središte jezične upotrebe.

Srbi upotrebljavaju riječ *buter*, ali je ona u rječniku Matica označena kao barbarizam i protumačena sa *maslac*. Hoće li *maslac* zaista postati sastavni dio srpskog književnog izraza, zavisi od toga koliko će je pisci upotrebljavati, koliko će prodrijeti u novine, npr. u Politiku. Kao suprotnost može se istaći da su riječi *amrel, amrela, amrelast, amrelasto, amrelče, amreldžija* navedene u rječniku Matica kao obične riječi, a njih npr. Hrvati ne mogu smatrati normalnim riječima svoga književnog jezika. Ni riječ *kovandžija* nema oznake barb. iako joj je već Belić zbog toga što je slabo poznata i u Srba odricao pravu književnu vrijednost.[23] I sad da Maretićeva potvrda za *kovanluk* (pčelarstvo) znači da je i to hrvatska riječ i da treba suzbijati emocionalne predrasude protiv nje!? A baš s obzirom na vrlo šaroliku upotrebu riječi *brbljav(ac) — brbljiv(ac),* normativac treba da dade prednost riječima *brbljav(ac),* pogotovu u hrvatskoj varijanti.

[23] Oko našeg književnog jezika, Bgd, 1951, str. 245.

Svaki se književni jezik formirao tako da je odrekao književnu vrijednost mnogim pojedinostima, bez obzira na rasprostranjenost njihove upotrebe. Često naime ni vrlo rasprostranjena upotreba nije dovoljna da riječ uđe u književni jezik, a pogotovu da za to dobije odobrenje u normativnim djelima. Mnoge riječi nose sa sobom znak da su tuđega podrijetla i time svoj prodor u književni jezik i priznanje na građansko pravo otežavaju, a katkad ga i bez toga obilježja teško dobivaju. Tako npr. Hrvati obilno upotrebljavaju riječi *špajza* i *putar*, a ipak ih nitko ne priznaje onako hrvatskima kao *smočnicu* i *maslac*. Tako se može dogoditi da je neka riječ hrvatska kao dijalekatska osobina, a srpska kao književna, kao što su npr. riječi i oblici *amrel(a), đubre* (i izvedenice), *supa, ćerka, gluv, suv, muva, ko, neko* i sl. Hrvati te riječi upotrebljavaju u razgovornom jeziku, ali u književnom upotrebljavaju *kišobran, gnoj (smeće), juha, kći, gluh, suh, muha, tko, netko.*

Sve to treba imati na umu, a ne laički tvrditi da je zbog nekoliko potvrda svaka riječ punopravna i na drugom području na kojem za isti pojam postoji druga oznaka. To nepotrebno narušava jezičnu stabilnost, neopravdano kida vezu s jezičnom prošlošću, otežava izgradnju u kolebljivostima, a time poremećuje normalno funkcioniranje književnoga jezika. To vrijedi i za normalne riječi, a još je manje korisno da bilo koja strana preuzima ono što nije u skladu s jezičnim sustavom, kao što sam već nekoliko puta naglasio.

Time nije rečeno da se treba čuvati svakoga utjecaja, jer bi to značilo zavlačiti se u štetni izolacionizam, ali preuzimati treba samo onda kad to zaista znači obogaćenje. A obogaćenje je onda kad druga strana za određen pojam nema potrebne riječi ili kad koja riječ nema potrebnog značenja. Tako sam se npr. složio s upotrebom izrazâ s riječju posla *(naša posla, bablja posla),* unatoč nekih protivljenja na hrvatskoj strani.

c) Stilska vrijednost

Kad neka riječ uđe u drugu sredinu, obično sa sobom nosi obilježje sredine iz koje potječe, a dok to obilježje ima, dotle je stilski obilježena. Nema dakle automatski istu književnu vrijednost kao i druge obične riječi. Neće srpski čitaoci jednako primiti kod Stevana Sremca *vlak* i *voz*, kao ni hrvatski kod Starčevića *jemstvo* i *jamstvo*. Kad je tako kod nenamjernih upotreba, kako li je tek kad pisac namjerno upotrijebi riječ iz druge sredine samo da postigne određeni stilski učinak. Misleći na to, rekao sam u svojoj kritici: »Kad pisci s druge strane uzimaju riječi, tada ih u prvom redu uzimaju zbog stilskih razloga ako već u svom jeziku imaju oznaku za isti pojam...« I sad ne samo što je često stilska vrijednost u rječniku zamagljena, nego protukritičari i nakon upozorenja šutke prelaze preko te razlike i još se pri tome rugaju. A time zapravo sami sebe izvrgavaju ruglu kad javno pokazuju kako nemaju razumijevanja za stilske vrijednosti jer stilska obilježenost nije tako bezazlena razlika kao što se njima čini. U Hrvatskoj se ne može čestitati »srećna Nova godina«, a da to bude primljeno kao normalna čestitka. Ako to lingvisti kao što su protukritičari zaboravljaju, pisci to dobro znaju. Ne bi Krleža bio Krleža kad bi se samo onako služio srpskim riječima i oblicima kako bi proizilazilo po jednostranom prikazu protukritičara. Krleža je gotovo sav afekti-

van i malo je kod njega riječi koje ne bi bile upotrijebljene s određenom svrhom, koje ne bi bile nabijene nekim posebnim smislom, koje bi se jednakovrijedno mogle zamijeniti drugima. Krleža dobro razlikuje dva idioma, hrvatski i srpski, on se njima majstorski služi, kao što pokazuje jezik Stevana Mihailovića Gruića (v. npr. Zastave, I, str. 415. i d.) ili staroga Emeričkoga kad kao kraljevski ministar govori ekavski (v. npr. Zastave, III, str. 37—43), a tako i druge neke osobe, što bi bilo previše da se ovdje navodi. Pokazat ću to na nekim kratkim, ali vrlo očitim primjerima.

— *Ne razumem, i te vaše reči samo su reči... i koje nove, savremene formule i zašto?* (Zastave, I, str. 295.)

— *... ovaj trompe-l'oeil treba da se izrazi nekim novim suvremenim formulama.* (Zastave, I, str. 269.)

Prvi je tekst Srbijanca Tunguza i zato je ekavski i zato je u njemu *savremen*, a drugi Hrvata Kamila Emeričkog i zato je u njemu u istoj sintagmi *suvremen*.

Jednako tako Krleža razlikuje izraze *časna riječ* i *poštena riječ*, jer je u prvoj vezi ekavski lik: *»na časnu reč«* (Zastave, Forum, 12/1968, str. 863), a u drugoj malo kasnije ijekavski: *»na poštenu riječ«* (isto, str. 873). U ono je vrijeme u Hrvatskoj normalan izraz bio *poštena riječ*, a *časna riječ* tek je prodirao. Oba izraza upotrebljava ista osoba, Joja, prvi kao svoj, a drugi kao tuđ. On je naime neko vrijeme živio i tamnovao u Srbiji i ovladao tamošnjim idiomom pa često kasnije upotrebljava riječi, izraze i oblike toga idioma u različite svrhe. Katkad je u njegovu govoru slobodni neupravni govor drugih osoba, pa iako je prijelaz neobilježen, ipak je ono što ne pripada njegovu govoru često označeno drugim sredstvima, kao npr. u ovom odlomku:

Bdijem u Požarevcu. Noć je. Čuje se kako zvekeću lanci u tmini, kako se već pokreću oni moji Požarevljani. Kao da čovjek prisluškuje konjskim kretnjama iz štale, kad, grickajući lance, žvaču sijeno... Do malopre još se šaputalo. Normalna robijaška konverzacija gladnih drobina o jelu, što je bolje, burek od belih bubrega, kobasice od medvеđih šapa ili jagnjeća glava u škembetu. (Zastave, Forum, 12/1968, str. 871.)

Katkad je upotreba iz drugog idioma neobilježena, kao ovdje:

»... a što se opet sa mnom zbivalo, to možeš da zamisliš, u čoji, u okovima, sa šoljom kod kazana« (isto, str. 866). Izrazima *»u čoji«*, *»sa šoljom kod kazana«* želi Joja da vjernije, izražajnije prikaže svoj život u požarevačkoj tamnici. Tko to ne zna, ne može doživjeti piščev tekst u onom smislu u kojem ga je pisac pisao.

Kamilo je svjestan posebnosti Jojina izraza pa mu jednom prilikom to i kaže: *»... ti bi rekao, dakako, 'srcedrapateljnaja gluposť«* (Zastave, Forum, 12/1968, str. 868).

Razlikama koje postoje između hrvatske i srpske varijante i stilskim obilježjima koja odatle proistječu Krleža se obilno koristi ne samo da obilježi kojega govornika, nego da istakne pojedine misli, da jače označi svoj odnos prema pojedinim pojava, da ih prikaže bliže onoj stvarnosti u kojoj se zbivaju.

»... ti si barem od početka bio jugoslovenski integralac« kaže Amadeo Trupac Kamilu (Zastave, III, 188). Ovdje oblik *jugoslovenski* mjesto *jugoslavenski* nije slučajan, nego Krleža ujedno ističe kojim se jezikom to integralstvo trebalo ostvariti i time samu sintagmu nabija jačim smislom, daje joj novu dimenziju.

Kad Krleža upotrebljava lik *đeneral*, onda time neposrednije ističe da su to bili srbijanski generali sa svim svojim osobinama, pa i jezičnim, bile one pod navodnicima kao »menja misli« ili bez njih kao *stomak:*

»jer se gospodinu đeneralu diže stomak kada 'menja misli' s ovim nemuštim carskim i kraljevskim mucavcima« (Zastave, III, str. 228).

»... što da kažem ovoj Madame de Zdenchay-Dvor, kada je jedan od njenih argumenata — per analogiam historicam — da je i njen gospodin 'tatica' bio Khuenov podban, a da se ona time ponosi, jer zašto da se stidi, kad joj se udvaraju srbijanski đenerali, sva sami solunci i kajmakčalanci, nosioci Karađorđeve Zvezde s mačevima, jer gospodi đeneralima imponira da je ona kćerka jednog hrvatskog podbana...« (Zastave, III, str. 82).

Nije stilski neutralna ni upotreba riječi *kafa* u ovom kontekstu:

»Kralj ga je primio nervozno, kako je htio da bude naročito ljubazan i da mu vlastoručno servira kafu, izmakla mu se džezvica i tako se prolio fildžan po Emeričkovim pantalonama, a onda, isto tako nervozno, Kralj je uzeo svoju maramicu iz džepa i počeo da briše pantalone svog izvanrednog i opunomoćenog gospodina ministra« (Zastave III, str. 34).

Krleža i oblikom *kafa* kaže da je to bila tekućina druge strane kojom je Emerički bio počašćen što sada smjerno stupa u službu drugoga gospodara. Novi gospodar čini to protiv svoje prave volje i da pisac tu opreku jače istakne, kaže da Kralj Emeričkoga časti *kafom*, a ne *kavom*. A kako je taj odnos zapravo nakaradno prijateljski, pokazuje i to što Emerički nema hlače, nego pantalone. Pantalone su Krleži stilski obilježena riječ i on ih upotrebljava da pojača izraz što nikako ne bi mogao postići stilski neutralnim hlačama:

»dok tajni dvorski savjetnici budu krojili naše pantalone, ne ćemo ovim svijetom lutati goli« (Zastave, II, 131); — *»danas se na Terazijima kroje madžarske pantalone«* (isto, str. 35). Zbog te ih stilske vrijednosti nalazimo i u kajkavskom tekstu: *»valjda je i on peglal svoje pantalone v Beču«* (Zastave, I, 270); — *»košùle, da ispeglate pantalone«* (isto, 274).

Takvih bi se primjera moglo navesti veliko mnoštvo, ne samo iz Krleže, koji pokazuje da riječi u stilski obilježenoj funkciji nisu isto što i riječi upotrijebljene stilski neutralno. Stilska obilježenost jednaka je ograda kao i navodnici ili drugi grafički znakovi u autorovu tekstu ili upotreba u govoru pojedinih osoba. Sva ta tri načina jednako pokazuju da neka riječ, neki oblik nije normalan u književnom jeziku u kojem se našao. Zanemariti tu obilježenost, znači iskrivljavati jezičnu stvarnost, znači prikazivati je u drugom svjetlu, a to znači postupati neznanstveno.

I sad kad je sve to jasno, tad možemo širokogrudno reći da je sve hrvatsko što je ma i jedanput upotrijebio koji hrvatski pisac, ali

da sve nema jednak odnos prema književnom jeziku, niti sve što je u književnom jeziku ima jednaku književnu vrijednost. Ti različiti odnosi, te različite vrijednosti treba da dođu do izraza i u rječniku s manjim pretenzijama nego što je rječnik Matica, ako se već u njega unose. Takve riječi treba da su označene odgovarajućim kvalifikatorima. A takve kvalifikatore neće moći dati onaj kojemu je u jeziku sve jednakovrijedno, neće ih htjeti dati onaj koji želi da sve različito bude jedno.

9. O sinonimima i mojem jeziku

Pešikan i Stevanović pokazuju da ni prirodu sinonima ne razumiju. Iz svega što sam rekao u prijašnjem poglavlju, vidi se u kakvu ih svjetlu treba promatrati. Kako sam o njima ponešto već i napisao na drugim mjestima,[24] neću se ovdje opširno upuštati u taj problem. Istaći ću samo ponovo riječi A. Barca: »Čovjek, koji svoj jezik osjeća, ne pozna sinonima.«[25]

A *vodik* i *vodonik, kisik* i *kiseonik* veoma su daleko i tvorbom i područjem upotrebe da bi bili pravi sinonimi. Uzeti ih u jedan tip književnog jezika značilo bi kemijsku terminologiju i sam taj tip opteretiti pravim balastom jer od takvog udvostručavanja književni jezik nije bogatiji. U književnom se jeziku, a pogotovu u terminologijama teži da svaki pojam ima samo jednu riječ. Zato je i Pravopisna komisija, radeći unifikatorsku pravopisnu terminologiju, uzela samo *tačku* i *zarez*, a odbacila *točku* i *zapetu*. Stoga je nevjerojatno da bi se riječi kao *kisik-kiseonik, vodik-vodonik* jednom mogle naizmjence upotrebljavati u jednom tipu. Ja čak ne vjerujem da se u Beogradu masovno naizmjence upotrebljavaju *plin* i *gas, vazduh* i *zrak, tvornica* i *fabrika, voz* i *vlak*. A kad bi takve pojave i bile masovnije u jednom tipu književnog jezika, ne bi tako dugo ostalo. Već M. Pešikan kaže da bi se neki »pretvorili u diferencirane parove čije se značenje dopunjava, neki bi prosto koegzistirali bez emocionalnog naboja (kao što sporeduju *kog* i *kojeg, večan* i *večit, glup* i *glupav* itd.), poneki bi oblik prosto otišao u drugi plan i podelio sudbinu mnogobrojnih pojava u istoriji jezika.[26] Koji bi to oblici u većini otišli u povijest jezika, pri sadašnjem stanju stvari sumnje nema. Kako je prošla hrvatska pravna terminologija, pokazao je Branko Hrvoj[27] a kako prolaze hrvatske riječi u Bosni i Hercegovini, pokazao je Alija Isaković.[28] Zato ni sudbina sinonima nije tako bezazlena kao što se nekome čini.

Sinonimi koji dijele varijante i nisu sinonimi kao što su oni koji se nalaze u jednom tipu. Zato Stevanović postaje pomalo smiješan kad se potrudio da i u jeziku nas četvorice pronalazi sinonime i razlike. Ja sam se jednom našalio da ću pronaći razlike u jeziku Milke i Pavla Ivića, ali to ipak nisam išao tražiti, iako sumnje nema da bi se našle. Da nijedan čovjek u svim razdobljima ne piše jednako, ta to je

[24] Obogaćivanje učeničkog rječnika, Ped. rad. 1—2/1960, str. 31—39; Jezik, XI str. 66; ŠL Jezik s. v. Sinonim; Ponavljanje i sinonimi, Vj. 16. 10. 1966; Bogatstvo i balast, Vj. 25. 9. 1966.

[25] Veličina malenih, Zgb, 1947, str. 157.

[26] N. d., str. 13.

[27] Telegram, 4. 3. 1966, str. 2.

[28] Nervoza u našem književnog jeziku, Odjek, 15. 11. 1965. Danas je ta nervoza u »Oslobođenju« već prilično smirena. U broju od 27. 2. 1969. na 1. strani (agencijskoj, neautorskoj strani) od polariziranih osobina, ne uračunavši ijekavske oblike, upotrijebljeno je 127 osobina srpske varijante, a samo 4 osobine hrvatske. Prema tome hrvatska je varijanta zastupana samo sa 3,05%. Iako je to samo djelomičan podatak, ipak pokazuje da je teško govoriti o miješanju varijantnih osobina i njihovoj neutralizaciji, nego da smo bliže istini kad kažemo da se »Oslobođenje« služi srpskom varijantom gotovo u cjelini.

u lingvistici tako jasno da ne treba ni dokazivati. A tražiti da čovjek piše uvijek jednako značilo bi sprečavati ga da primjenjuje nove spoznaje, da usavršava svoj stil, značilo bi tražiti da čovjek bude jezični svetac, i to od svoje mladosti. Uostalom, razlika između *ovakvu* i *ovakvom(e)* za mene nije neutralna, jer neodređenu deklinaciju, osim nominativa, smatram stilski obilježenom, a određenu stilski neobilježenom. Nastojim da neodređene oblike upotrebljavam u rečenicama za koje želim da i jezikom budu što izražajnije, kao što je i rečenica: *U ovakvu će rječniku uvijek biti sporno* ... A što se tiče razlike između *vrsta, -e* i *vrst, -i*, mene su za moga kroatističkog studija učili da nam je *vrst* nepotrebna,[29] i mislim s pravom, i vjerojatno je nakon upozorenja neće upotrebljavati više ni drugi.

A da je besmisleno upotrebljavati sinonime jedan uz drugi kao što se to radilo u definicijama u rječniku Matica, to su autori uvidjeli još prije dogovora Matica i odustali od ove zaista nakaradne upotrebe.[30]

Što se tiče upotrebe oblika glagola trebati, upotrebljavam ih svjesno, i to zato što znam da u tome nisam osamljen (upotrebljavaju ih tako i bolji pisci), što znam da je to samo ostvarenje jezične potencije, usavršavanje jezičnog sustava, i što je konačno takvu upotrebu odobrio i sam Ljudevit Jonke.[31]

10. O Stevanu Sremcu i drugim krupnijim i sitnijim optužbama

Optužuju nas da je ime Stevana Sremca za nas pejorativ, a mi samo prigovaramo što se u rječnik unose Sremčeve riječi kao *akmak, dviženje, fidan, blagodejanac, kaznačej, črezvičajni, čudestvije* kad taj rječnik nema i ne može imati namjenu da obuhvati i protumači sve takve riječi i kad protukritičari stalno kukaju da su u rječniku sapeti prostorom. A upravo se razbacuju njime unoseći takve riječi. Njima nije mjesto u ovom rječniku, nego, kako sam rekao, u specijalnim rječnicima i u komentarima piščevim djelima. Iz istih razloga je prigovoreno što su neknjiževne riječi iz Karadžićeva rječnika prenošene u ovaj. Protukritičari neće da shvate prigovor u njegovu pravom smislu, nego ga iskrivljuju podmećući nam neke zadnje namjere. A da takve potvrde, kad se u rječniku književnoga jezika nađu u razmjerno velikoj mjeri, daju lošiju sliku o piscu, to nismo krivi mi, nego autori rječnika.

Posumnjao sam u realno postojanje nekih riječi, a Stevanović, koji je inače sklon obilnom citiranju, ovdje preko važnog problema želi jednostavno prijeći riječima »nemamo potrebe da uveravamo korisnike rečnika u postojanje tih reči«. Pozivam ga da nas uveri iznošenjem upotrebnih potvrda iz građe za rječnik Matica. Samo kako on ne shvaća što je upotrebna potvrda, moram reći da to nije potvrda u kojoj je riječ nastala kao ostvarenje neke lingvističke teze, kao što se to npr. radilo za Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika (a kao jedan od urednika morao bi znati da se tako radilo) i sada za rječnik

[29] Kako je u tome moj učitelj bio Lj. Jonke, a služio se Maretićevim Jezičnim savjetnikom, veoma sam se začudio kad sam u RMS našao da se *vrst* potvrđuje upravo Jonkeovim primjerom. Posumnjah u potvrdu i opet otkrih grešku. Na listiću i u knjizi odakle je primjer uzet piše »štrapaci svake vrste«, a za rječnik je preokrenuto u »štrapaci svake vrsti«. To nije slučajna greška u jednom slovu, nego je to samovoljno prepravljanje potvrde, čime je ta riječ dospjela u drugu rubriku i potvrđuje ono čemu potvrda nije.

[30] V. Jezik, XVI, str. 56.

[31] V. Književni jezik u teoriji i praksi, 2. izd, str. 398—400.

Matica, nego je to riječ upotrijebljena u normalnom tekstu. Prije iznošenja takvih potvrda ne bih se upuštao da ponovo objašnjavam problem s pridjevima na *-ji/-iji*. Ovdje ću samo protumačiti što znači kad kažem da »pridjevi sa -ji imaju prednost ne samo hrvatsku nego i štokavsku i sustavnu«. Riječ *kolodvor* ima npr. hrvatsku prednost, a nema ni štokavske ni sustavne; *brijač* ima i hrvatsku, i štokavsku i tvorbenu prednost pred *berberinom*.

Prigovore o slabo određenim značenjima i druge manje iznio sam da pokažem kako ima podosta grešaka nastalih i iz slabosti ljudske, jer »nije učinjeno ni onoliko koliko se danas može i koliko naše snage mogu kad se prihvate posla«. Protukritičari nastoje da po svaku cijenu odbiju sve takve prigovore. Tako npr. Stevanović kaže da doktrinaru nije preusko određeno značenje premda se definira kao »kabinetski naučni radnik«, a jedina je potvrda ova: »Pjesnici osjećaja preživljavaju pjesnike doktrinare.« Znači pjesnici su kabinetski naučni radnici! Nije opravdano ni odbijanje prigovora o doletištu jer niti je ta riječ individualna tvorevina niti je samo mjesto gdje avion sliječe kao što pokazuje jedini primjer u rječniku, a i u građi, koji su obrađivači krivo shvatili, a sada neće da grešku priznaju.

Kažem da nije vjerojatno da je darčić deminutiv od darak i iznesem tri razloga, ali se Stevanović ne upušta ni u jedan nego odlazi u povijest postanka sufiksa -čić. Teško je s njim raspravljati o jezičnim finesama kad on, pisac tvorbe riječi, ne zna za razliku između *dremljivka* i *dremljivca*, kad je njemu *duga lika* i *duga lica* isto.

Kakvim se sve sredstvima služe da odbiju prigovore i kako nam onda pri tome još prišivaju različite etikete i dovode u pitanje naše poštenje pokazuje više primjera, a evo jednog karakterističnoga. Prigovorio sam što uz *djelimično* ima *djelimice*, a nema *djelomično, djelomice*, a Stevanović to odbija ovim riječima:

носе на један колико и на други лик. Разуме то добро и наш рецензент, али хоће да му листа покуда буде што ауж. Искључиво с тим циљем он мало ниже тврди да у Речнику уопште нема равноправности, па то и доказује тврдећи како: „дјелимично има = дјелимице, а нема дјеломично, дјеломице (стр. 15) Међутим, у Речнику загребачког издања, о коме се и говори, дословно стоји „дјелимице прил. = дјелимично, дјелом, дјеломице, дјеломично". Па како се онда при овако кривом представљању чињеница које стоје, може веровати у објективност критике и добронамерност критичара? А од овога су ипак

Optužba je teška, ali koliko je opravdana, vidi se već iz njegova citata. Ja govorim o *djelomično*, a on nam citira *djelomice*. A da pod *djelimično* zaista nema *djelomično, djelomice* evo snimke ove natuknice:

djèlimičnо, ek. **dèlimičnо**, pril. = djelimice. — Ali ipak one [armije] nisu bile izložene riziku da ih neprijatelj delimično tuče. *Laz. M.*

Stevanović možda želi reći da je *djelomično* ravnopravno s *djelimično* preko natuknice *djelimice*. To je posredna ravnopravnost, a takvom posrednošću može gotovo sve biti ravnopravno.

Slično je i kad M. Pešikan pokazuje isticanjem mojih dviju riječi kako sam sebi proturječim u jednoj jedinoj rečenici.

»Drozdalj i drozdelj upućuju se na drozd, a drozd *nema* svoje natuknice nego *je* daleko iza drozak.« Iako Pešikan time odbija samo dio moga prigovora, ipak ni u tome nema pravo. Ako kažemo: »Petar nema svoga stana, nego je u sustanarstvu s Pavlom«, onda se pomoću suprotstavljanja *nema* i *je* može samo s nategom dokazati da Petar ima svoj stan. A da *drozd* nema svoje natuknice, nego da je (neopravdano!) u potčinjenom sustanarstvu sa *drozak*, najbolje će pokazati snimak:

drôzak, drôzga i **drôzga** i **drôzd** m zool. *šumska ptica pjevačica:* drozak brinovac, drozd borovnjak, Turdus pilaris. *Term. 4.*
drȍzdālj, **-álja** i **drȍzdēlj**, **-élja** m zool. *v. drozd.*
drȍzdović *i* **drozdòvić** m zool. *mladi drozd.*

Slično je kad protukritičari odbiju moj prigovor što je u skraćenicama prezime prije imena i kad M. Pešikan kaže: »Ali svega toga lako se mogao setiti i sam naš recenzent da je hteo.« A ja ne samo da sam se sjetio nego sam i upozorio na uzor napisavši: »Zašto lingvisti koji bi trebali biti uzor, prepuštaju da uzor bude Leksikografski zavod kojem u ovome nema prigovora.« Pa kad se već protukritičari nisu sjetili da pogledaju kako je to u izdanjima Leksiografskog zavoda, molim čitaoce da sami pogledaju i prosude.

Ali protukritičari ni takvim postupcima ne mogu pobiti prigovore nego su prisiljeni da ponešto i priznaju, samo što su to njima sitnice za koje vide jednostavan lijek: dat će ih u popravke na kraju rječnika. Kao da se time sve dade lako popraviti i kao da tih popravaka i onako nema mnogo. Samo ih u prvoj knjizi ima četiri i pol strane, a to nisu sve, a među njima vjerojatno nema ni jedne naše, a mnoge naše i ne upozoravaju na pojedinačne greške nego na tipove grešaka. Kad se tome doda da se na neke pokrupnije prigovore nisu uopće ni osvrnuli, što je također svojevrsno priznanje, tada se objektivan čitalac nikako neće moći složiti s tvrdnjom da su sve greške samo greške greškama podložnih ljudi koji rade, nego da je posrijedi nešto više: one proizlaze iz spornih načela koja se iznose u rječniku i od još spornijih kojih u predgovoru rječnika nema, a po kojima se isto tako marljivo radilo. Obje su to strane uvidjele, Matica hrvatska i Matica srpska, i složile se da se mijenjaju kriteriji. A to je upravo ono što smo svojim kritikama htjeli postići. I postigli smo.

RIJEČ-DVIJE KRITIČARIMA MOJE KRITIKE U »KRITICI«

Radoslav Katičić

Kritizirao sam u »Kritici« rječnik srpske i hrvatske Matice i zbog te me kritike sada napadaju. Napadaju i druge kritičare i tako je sve u redu jer kritičar kod nas mora očekivati da bude napadnut. A nas uglavnom napadaju neki od obrađivača prosuđena rječnika, pa je tako sve na svom mjestu i u skladu s dobrim običajima.

Od svih je kritičara kritika u »Kritici« najbjesniji Zoran Glušćević[1]. On je svojim člankom onemogućio svaki polemički razgovor. Ja naime ne umijem psovati, pa mu ne mogu i neću odgovarati. A nije iznio ni nikakvih stvarnih razloga, pa tako ni drugima nisam dužan nikakvo objašnjenje. Neću odgovarati ni Svetozaru Markoviću,[2] koji mi čak priznaje da sam »dosta korektan«.

Ne mogu međutim, da ne odgovorim Mitru Pešikanu.[3] I to ne zato što se tako žestoko raspisao. Tu ga treba razumjeti. Bio je, čini se, jedan od onih obrađivača koji su najviše potegli da se obavi golem i tegoban posao i da prva dva sveska Rječnika ugledaju svjetlo dana. Očekivao je pohvale, a čuli su se ozbiljni prigovori i to ga je vjerojatno moralo ogorčiti, pogotovu što su neki kritičari u »Kritici« zaoštrili i riječima svoju ocjenu, a obrađivači su se pokazali osjetljiviji na teške riječi nego na teške razloge. Pešikan ipak jasno kaže da »među kritičarima ima razlike u tonu i meri do koje idu, odnosno u stepenu odsustva mere; usprkos uklapanju u sav taj kompleks, Katičić nije osporio pozitivan značaj Rečnika i zadržao se na stručnim pitanjima (mada ponešto perifernim za ovakav rečnik), a i Babić je u samoj recenziji uglavnom očuvao normalan ton iako se bez rezerve uključio u celu akciju« (Delo, str. 2). Prošao sam dakle sasvim dobro, čak su me umjereno i pohvalili, samo sam kao u lošem društvu, pa se onda sudi po onoj: reci mi s kim se družiš, pa ću ti reći kakav si. No tu sam Pešikanu upravo zahvalan što me je napao jer mi ne bi bilo milo da je mene izuzeo. On međutim jasno kaže: »Može biti od svega pomalo, ali je rezultanta jasna; u nju se slivaju i doprinosi onih kritičara i učesnika akcije protiv Rečnika koji nisu zahtevali njegovu obustavu i koji nemaju direktnog udela u formulisanju neukusnih ultimatuma i izazova« (Delo, str. 39). Tako je bar isključena svaka dvojba, pa ni neupućeni ne mogu steći dojam kao da sam ocjenjujući Rječnik došao do bitno drugačijih zaključaka nego drugi prosuđivači. Zbog svega toga dakle ne bih morao odgovarati da mi kritik naših kritika nije osporio dobru volju i čiste namjere, da me nije prikazao

[1] Književne novine od 4. siječnja 1969.
[2] Odjek od 1. siječnja 1969.
[3] Borba od 16. prosinca 1968. i Delo od siječnja 1969.

kao urotnika koji sudjeluje u mračnim »akcijama« i blati svijetle ideale i njihove vrle zatočnike. To ipak ne dopuštam nikome, pa ni ojađenu, bijesnu Pešikanu.

U mojoj kritici nema ništa što bi opravdavalo takav njegov napadaj niti je on sam išta takva pokušao navesti. Mislim da Rječnik ima nedopustivih slabosti i rekao sam zašto. A onda sam doslovce napisao: *»Sažimljući na kraju svoje mišljenje o rječniku, istakao bih još jednom da je to vrlo koristan i u našim prilikama nezamjenjiv priručnik. Na žalost ima dosta nepotrebnih nedostataka, među njima i ozbiljnih. Stječe se dojam da se naš rječnik izrađivao na brzinu i preko koljena ... No usprkos svim nedostacima, pa i onima koji su se mogli izbjeći, to je djelo tako važno i korisno da Matice svakako treba da ga izdaju do kraja. Potrebno je međutim da se obrađivači upozore na tipove nedostataka i slabosti ilustrirane u ovoj i drugim recenzijama i da se od njih zatraži da ih u daljnjim svescima izbjegnu. Isto tako treba prva dva sveska u drugom izdanju našega rječnika temeljito popraviti. Samo pod tim uvjetima može Matica mirne savjesti nastaviti s izdavanjem toga djela.«* O takvom i tako izraženom mojem mišljenju uzeo si je Pešikan pravo da napiše ovo: »Sve to, međutim, znaju i naši kritičari, kao što znaju i to da bi njegova vrednost (tj. vrijednost Rječnika. R. K.) ostala velika i kad bi se eliminisala sva obrada, kad bi se sveo na puki spisak odrednica ili na puko nizanje primera. A ipak su se odlučili na drastičan korak, na pokušaj da uguše rezultat mnogogodišnjeg golemog napora, da mu ne dopuste priliku da se ogleda u praksi, da tako reći rasture štamparski slog. Nije mogućno da ne znaju težinu toga, a ipak se na to odlučuju« (Delo, str. 37). Nema dvojbe, sve se to odnosi i na moju kritiku koje sam sažetak gore naveo. Pitam se odakle Pešikanu obraz da tako odgovara na onakvu prosudbu. Traži li za velik i zamašan, važan i koristan posao u kojem je mjerodavno sudjelovao da bude kao sveta krava, koju nitko ne može dotaći, a da ne bude kriv za svetogrđe? Odakle mu pravo da nedvosmislene i jasne riječi odbaci i omalovaži: »ima tamo, uostalom, i nekakvih priznanja« (Delo, str. 37). Ne napada me dakle Pešikan za ono što sam napisao, nego za ono što nisam, ali on kao vidjelac zna da mislim. Tu je zbilja prevršio svaku mjeru. I to sve zato što je u nizu ocjena toga rječnika našao ozbiljne prigovore, sukladne doduše, ali ne i istovjetne.

Pešikanu se čini da kritičarima nije pošlo za rukom da Rječniku išta ozbiljnije prigovore. Njihovi mu se razlozi čine nerazumni i neosnovani i zato očito zlonamjerni. Vrijedno je stoga pogledati kako s tim zapravo stoji. Na više sam primjera pokušao pokazati da je stručna obradba Rječnika što se enciklopedijskih podataka pri tumačenju značenja tiče ispod dopustive razine i to podjednako u predmetima općim i onim koji se posebno tiču jugoslavenskih naroda, a osobito na području hrvatskoga državnog prava. Na to se Pešikan nije ni osvrnuo kao da ne razumije o čemu se radi i da to nisu teški prigovori. Pobijao je samo drugu moju ocjenu da se podrijetlo tuđica označivalo neznalački. Pešikan o tome piše: »U stvari je u opisnom rečniku oznaka porekla samo jedan podatak više, značajan prvenstveno toliko koliko utiče na normativnu i stilističku vrednost reči, a dosta širokom krugu čitalaca nije na odmet pokazati za neku reč i to da spada u internacionalnu terminologiju« (Delo, str. 25). Pešikan dakle misli da ima po-

dataka koje je dobro uvrstiti u rječnik, ali ne moraju biti točni nego kako se zalomi. Pravo sam dakle ocijenio da se Rječnik radio preko koljena.

Pešikan dalje tumači kako oznake podrijetla i nisu zapravo oznake podrijetla, kako se nije moglo drugo nego u poslu promijeniti mjerila, razlaže nov sustav oznaka koji tiskane oznake zapravo označuju, a čitatelj to mora pogoditi i još me k tome ironizira što sam te oznake uzeo kao da znače ono što se u Rječniku kaže da znače i što nisam čitajući mijenjao mjerila kako su to pri izradbi činili obrađivači. Oznake podrijetla dakle ne samo što su se stavljale neznalački, nego je, kaže, i dobro što su se tako stavljale. Tko to ne uviđa i pobožno ne hvali, sudjeluje u mutnoj »akciji«, u »kampanji« kojoj je svrha »stručno, društveno i moralno diskreditovanje jednog krupnog kulturnog poduhvata« (Delo, str. 36) i koja se »sliva u jedinstven zamah opsadnoga ovna, uperenog na ne baš masivne temelje naših međunacionalnih kulturnih programa« (Delo, str. 1). Doista je nevjerojatno što će sve sročiti Pešikan ako se samo naljuti.

Više od svega mu je stalo da uvjeri čitaoce kako su kritike Rječnika organizirana i široko razmahana hajka sa zaplotnjačkim namjerama. U tom smislu piše: »U međuvremenu je Upravni odbor Matice hrvatske naručio 'ekspertizu' od četvorice lingv. radnika (S. Babića, D. Brozovića, R. Katičića i T. Ladana), pa je dobivene recenzije — onakve kakve su, bez i reči ograde — dostavio Matici srpskoj zajedno sa odgovarajućim pismom i odgovarajućim zahtevima u pogledu dalje izrade Rečnika« (Delo, str. 1, bilj.). Usput: rado bih znao odakle Pešikanu pravo da stručnu ocjenu Rječnika nazove ekspertizom pod navodnicima, premda njezin sadržaj nije ničim opovrgao. Ali vratimo se važnome. Istina je da je Matica hrvatska poslala Matici srpskoj pismo sa zaključcima i uza nj ocjene stručnjaka, ali zaključci u pismu jasno pokazuju koji je stav Matičin i on ne prihvaća sve prigovore i formulacije kritičara. Već se iz Pešikanova teksta vidi da Matica hrvatska nije prihvatila nikakve sugestije o obustavljanju rada na Rječniku. Ocjene su poslane samo kao dokumentacija i prilog za raspravu, a ne kao službeno mišljenje Matičino. Njega je ona izrazila u pismu. Ali Pešikan ne preže pred time da svoju priču o organiziranoj kampanji potkrijepi očitom neistinom. Svaki je komentar tu, mislim, suvišan. Pešikan se tu zaletio i brzopleto progutao bitne podatke koji njegovu raspoloženju ne idu u prilog.

No dubine se bezdna otvaraju kad pobješnjeli Pešikan pokušava uvjeriti čitaoce u izopačenost kritičara iznoseći njihova načelna polazišta. Tako očekuje da će svaki čitatelj kritičarovu tvrdnju da se štokavština, kajkavština i čakavština usko dodiruju u hrvatskoj kulturi, književnoj predaji i po tome i u književnom jeziku primiti kao nesklapnost koja k nebu vapije. A ipak je to bjelodana činjenica u koju se svatko može uvjeriti. Hrvatska je štokavština, književna, a dobrim dijelom i govorna, uvijek bila otvorena prema neštokavskim hrvatskim dijalektima. Takva je ona bila od prvih početaka hrvatske štokavske književnosti u Dubrovniku pa sve do napuštanja načela zagrebačke škole, u drugoj polovici prošloga stoljeća, a u praksi i poslije toga. Isto vrijedi za čakavštinu i kajkavštinu jednu prema drugoj i prema štokavštini. Kritičarev izraz *amalgam* je snažan i slikovit, malo preoštren, ali je sasvim primjeren opisu takvih odnosa. Pešikanu je to strano i nerazumljivo, za njega je čakavštini i kajkavštini mjesto u muzeju i one mu nemaju posla s jezičnom kulturom i jezičnim stva-

ranjem, s književnim jezikom. To je možda čudno jer je Pešikan stručni serbokroatist, ali se još nekako može shvatiti. Teže je shvatiti kako on ne uviđa da suočen s takvim shvaćanjem kao pojavom razumno i pristojno može učiniti samo jedno: razumio je ili ne, da je primi k znanju. A on prvo svojim nerazumijevanjem pokazuje jasno kako mu je sve to strano i onda žestoko ulazi u raspravu kao da je pozvan da presiječe uzao. O odnosu književnoga jezika prema hrvatskim narječjima i književnim jezicima starijih razdoblja mogu se imati različita mišljenja, od dijalekatskog amalgama kao ideala, pa sve do »jasne i odlučne štokavske orijentacije« (Delo, str. 16), ali je malo dionika hrvatske kulture kojima će se postavljanje toga pitanja već samo po sebi učiniti kao izopačeno. Za koga tu nema osobne alternative, učinit će najbolje da ne ulazi u takvu raspravu. Kome je latinica jedino pismo, ne treba da se bučno miješa u raspravu o tome hoće li se upotrebljavati ćirilica ili latinica tamo gdje je samo prva od starine uobičajena. To može samo onaj koji se i sam mora odlučiti.

Pešikan je ispravno uočio da je kritika Rječnika dio šire rasprave o jezičnim pitanjima koja se među Hrvatima u posljednjim godinama sve življe razvija. U njoj se preispituju i neka ustaljena mišljenja i nauke koje, iako potječu od velikana, ipak, uvijek moraju biti predmet razmišljanja i rasprava jer je samo tako hrvatska kultura živa i njezin je jezik samo tako njezin. A živa, raznolika i samosvjesna hrvatska kultura, stojeći čvrsto na svojoj dîdini i okrenuta obzorjima čovječanstva, neizmjerno je vrednija jugoslavenskoj zajednici koja joj zajamčuje mogućnost takvog bujnog života, nego što bi bila da je blijeda, uvela i obamrla, nekorisna sebi i drugima.

A Pešikana zabrinjuje već sama želja za najosnovnijom jezičnom kulturom i stvaranjem u duhu punine vlastitoga književnog nasljeđa. To mu izaziva upravo kafkinsko priviđenje: »ako čitave službe lektora, svojevrsnih konzervatora, liferanata kovanica itd. budu bdele da se slučajno nešto ne prelije preko republičke i nacionalne granice« (Delo, str. 16). A to piše čovjek koji ne dvoji da će svatko odmah uvidjeti da je *degustator* vrednija riječ nego *kušač*, *gojzerice* nego *okovanke*, da *građanin prosječnik* nije samo novo i neobično nego i nesklapno, da *isporuka* i *dobava* ne mogu imati isto značenje i sl. U istom, međutim, članku Pešikan piše: »preciziram da na varijante gledam kao na slobodne konstelacije jezičkih sredstava u normativno priznatim okvirima, koje rezultiraju iz jezičkih navika određene književne sredine — a ne kao na zatvorene sisteme, s posebnom normom i verižnim vezivanjem jednih osobenosti za druge« (Delo, str. 7, bilj.). Tako međutim postaje nemoguća svaka jezična kultura jer sam Pešikan svojim primjerom najbolje pokazuje kako su mu posve strane čak i osnovne pretpostavke svake jezične brige, jezične pomnje i svijesti kako su se od Baščanske ploče razvile u hrvatskoj književnosti do današnjeg dana. Poricanje varijantama prava na život i pomnjivu njegu znači svesti službu književnoga jezika na puko sporazumijevanje, a u životu svojega naroda on znači mnogo više.

Tko tako misli, za Pešikana je »apostol jezičnoga razdvajanja« i protivnik napretka i suradnje. Ali nitko razuman ne može tako šta željeti. Kad jednom i Pešikanu bude jasno da varijante postoje ne samo kao osobne navike, nego kao jezični izraz čitavih sredina sa sasvim određenim iako ne uvijek potpuno jednoznačnim narodnim predznacima i da se moraju njegovati jer su one jedini oblik književnoga jezika koji imamo i jer samo po njima jesmo što jesmo, kad ne bude više

potrebno o tome raspravljati, kad bude sasvim naravno da se gramatike i rječnici, stilistike i jezični savjetnici pišu za varijante, tada će se pred nama otvoriti široko polje plodne suradnje, tada ćemo se, nadam se, naći pri obradbi zajedničkih pitanja što izviru iz osnovice koja je našim varijantama zajednička.

Osnovno jezično, a u velikoj mjeri i dijalekatsko jedinstvo naših različitih varijanata činjenica je koju nitko ne može zanijekati niti promijeniti. Njoj dakle ne prijeti ni od kuda nikakva opasnost. Ako bude svatko svjesno i pomno njegovao vrijednosti svoje varijante, neće to biti zapreka ni sporazumijevanju ni suradnji. AFEKTIVNI ODNOS PREMA DRUGOJ VARIJANTI NE ZAVISI OD TOGA KOLIKO JE ONA RAZLIČITA, NEGO OD ISKUSTAVA ŠTO SE IMAJU S NJEZINIM NOSIOCIMA. Ako bi pak tko za ljubav riječi, ma kako draga i sveta bila, htio gaziti kakvu ljudsku vrijednost, sustezati se od suradnje i priječiti napredak shvaćen kao očovječenje i oslobođenje, dužnost je njegovih sunarodnjaka, dionika iste kulture i jezične varijante da ga razuvjere i ako treba spriječe. Jer nije pripravnost da se odustane od javnog i organiziranog njegovanja djedovskoga jezika mjerilo naprednosti nego pripravnost na suradnju u stvaranju ljudskoga svijeta i borbi za nj bez obzira na jezične i druge razlike. Ako što takva Pešikan kada primijeti kod kritičara Rječnika, neka to napadne žešće nego nas je sada napao. A i on sam će po tom mjerilu najbolje odrediti i svoje vlastito stajalište. Premda ne razumije našu želju i tvrdu odlučnost da zajednički, svjesno i organizirano njegujemo svoju varijantu, koja je nama književni jezik, neka mu to ne bude zapreka da i dalje u svim zajedničkim zadacima s nama spremno surađuje. Tako će nedvojbeno pokazati da mu je do suradnje i napretka, a ne samo do toga da bude na njegovu.

Članku prof. M. Stevanovića[4] neću odgovarati. Nešto sam već kazao u vezi s Pešikanovim, a mučno je dalje prebirati po izrazima potpunoga nerazumijevanja. Od svega je najčudnije kako prof. Stevanović nikako ne uviđa da u svojem rasuđivanju brka dvije različite stvari. Jedno je nesumnjivo: jedinstvo jezika Srba i Hrvata u smislu razvrstavanja jezika. Tako je to, nema dvojbe, jedan slavenski jezik, a ne dva. Iz toga jedinstva se međutim ne može izvoditi jedinstvo toga jezika kao izraza hrvatske i srpske kulture, kako to čine kritičari naših kritika. Usporedbe s engleskim i španjolskim tu nisu na mjestu, jer su ti jezici iz svojih matičnih zemalja preneseni u druge, pa se to pokazuje u nazivu i u stanovitom daljem utjecaju matične zemlje u jezičnoj kulturi. A i tamo su se snažno razvile varijante i jezični se priručnici pišu za jednu od njih. Engleski su rječnici ili britanski ili američki ili, ako su zajednički, jasno bilježe što je britansko, što američko, a što opet zajedničko i samo tako je moguća jezična kultura i razumna jezična politika.

Najvažnija su u tome sklopu pitanja što ih je pokrenuo Đorđe Kostić[5]. On je počeo razgovor o osnovnim gledištima. Smeta ga što se toliko raspravlja o normama, a ne o jeziku. Misli da je to nastavak onih borba što ih je Karadžić u ime »govedarštine« vodio protiv branitelja srpske književne predaje.

Bit će da tu utoliko ima pravo što se današnje jezične raspre doista nadovezuju na one u prošlom stoljeću. Ali se u tome već ogleda jednostranost njegova pristupa jer piše kao da je borba Karadžićeva

[4] Letopis Matice srpske, 145 (1969) knj. 403, sv. 1
[5] Delo 15, februar 1969, 117—141

jedini ili daleko najvažniji temelj sadašnjem književnom jeziku Srba i Crnogoraca, Hrvata i Muslimana. A zapravo je to samo jedan među tokovima koji su doveli do današnjega stanja. Za predmet pak o kojem je ovdje riječ važno je upravo to što književni jezik Hrvata, a slično je s Muslimanima i Crnogorcima, samo malim dijelom vuče svoje korijene iz te borbe i Karadžićeve pobjede.

Za Hrvate se pitanje postavljalo drugačije. Njima jezik knjige nije bio dalek od narodnoga, ali se zato *trebalo odlučiti koji će se narodni i književni jezik odabrati da postane svenarodni.* O tome su razmišljali Ilirci, o tome je zagrebačka škola raspravljala s riječkom i zadarskim krugom, u tu su raspravu poslije ušli i hrvatski vukovci i na nju se nadovezuju razgovori o jeziku što su danas živnuli u Hrvatskoj. No sve je to Kostić zanemario da bi kritičare Rječnika stavio u isti red s braničima slavenosrpskog jezika i tako ih prikazao kao beznadno reakcionarne.

Raspravlja se dakle o normama, a one su, veli Kostić, »ograničavanja jezička« (Delo, 118). »Jezičke književne norme imaju svoja dva smera i dve osnove: smer ograničavanja i smer podržavanja. Jedno se u jeziku suzbija, a drugo ohrabruje . . .« (Delo, 119). Tome nasilju Kostić suprotstavlja punu slobodu: »U jeziku treba sve da živi. I ništa u jeziku ne treba da bude uništeno . . . Ništa se tu ne sme zapostavljati, ništa zanemarivati, ništa osuđivati, ništa proskribovati . . .« (Delo, 119). Lijepo zaista, samo se o tome ne radi.

Normi, naime, nije svrha da uništava nego da razvrstava, da utvrdi što će se u književnoj upotrebi jezika najbolje odabrati. Norma ne osuđuje i ne proskribira, nego utvrđuje u kojim je prilikama što u jeziku dobro upotrijebiti. Sve je u jeziku dobro, sve treba da živi, ali nije sve prikladno da se upotrijebi u naddijalekatskom i formalnom sporazumijevanju. Književni jezik treba da omogući usklađenu komunikaciju među pripadnicima raznih dijalekata i, preko knjiga, među ljudima raznoga vremena, a to nikako ne može postići, ako nije odabir od svega bogatstva što se u jezičnom životu javlja. Kostić vjerojatno ne preporučuje da narodni torlački govori ravnopravno sudjeluju u izgradnji jezika srpske književnosti i da se upotreba padeža u njemu ostavi na volju govornicima.

I tu smo prodrli do bitnoga. Kostić ne shvaća da je Karadžić *čistunac i strogi normativac.* Tu je upravo njegovo značenje. Samo tako je mogao stvoriti jezik istinski književan. Pri tome je iz književne upotrebe uklonio velik dio jezičnoga blaga koje je u srpskom narodu bilo živo. Nije ga, naravno, ni osudio ni proskribirao niti težio da ga uništi, ali mu je odredio mjesto izvan književne upotrebe i strogo se ograničio na novoštokavsku folklornu koine[6] koja je već i sama bila svojevrstan književni jezik i u kojoj su i Hrvati imali udjela.

Tako Kostić napada kritike u »Kritici« za isključivu normativnost i čistunstvo i u ime jezičnoga bogatstva, a ne vidi da se rasprava o normama pokrenula među Hrvatima upravo zato što je s njihova gledišta vukovska norma previše isključiva i iz književne upotrebe uklanja mnogo živoga jezičnoga blaga koje se u književnoj upotrebi već iskušalo, a narodu nije strano kako je to bio stari srpski književni jezik.

Maretićeve norme, postavljene prema Karadžićevu i Daničićevu *kanonu,* kljaštre i ograničuju jezik hrvatske književnosti i kulture i

[6] Doista je neobično što Kostić misli da bi se ta grčka riječ morala pisati s c prema latinskom pravopisu.

zato se opet poveo razgovor o njima. Traže se nove norme koje neće diskriminirati velik i izvrstan dio hrvatske kulture i spontani književni izraz Hrvata. U današnji jezični potencijal treba uključiti sve napore prema stvaranju književnog jezika od renesanse do danas. Kritičari su Rječnika dakle za uključivanje, a ne za isključivanje.

I sam Kostić, premda pobornik jezične slobode, dobro zna da sve ne ide u književni jezik, baš kao što svako ponašanje nije prikladno u svakoj prilici: »Međutim oslobađanje jezičkih vrednosti narodnog govora ne znači i puštanje stihiji na volju, stvaranje jezičke anarhije« (Delo, 119). Dalje se čak i četveroakcenatski sustav priznaje kao norma, premda ga u jeziku mnogih govornika hrvatskosrpskoga jezika nema. Tu dakle i Kostić jedno odabire za književni jezik, a drugo odbacuje, premda »u jeziku treba sve da živi«. Svaki red nužno izabire: jedne mogućnosti dopušta, a druge isključuje i samo se tako može izbjeći »nered i anarhija«.

Zašto se onda Kostić tako oštro okomljuje na normiranje? Zato, kaže on, što »Vukov opšti sistem reda nije postavljen kao norma *iznad jezika,* već kao njegovo biće, njegova nužnost, priroda njegovog postojanja, realnog i u životu ljudi nužnog« (Delo, 119). Tko to pročita, staje osupnut. Tu se zaista ništa ne može razumjeti. Koja je to norma »u jeziku« i blagotvorna, a koja opet »iznad njega« i zlotvorna? Svaka je norma »u jeziku« jer odabire od onoga što u njemu jest i svaka je »iznad njega« jer jedno odabire, a drugo ostavlja. Norma može izgledati kao da je sasvim »u jeziku« samo onda kad se jezik već unaprijed zamišlja u skladu s njom, pa se tako onda ne vidi izbor koji je učinjen. A što je tek »biće jezika«, što »njegova nužnost«, što »priroda njegovog postojanja«?

Sve izrazi snažni i slikoviti, izrazi koji izazivaju povoljne osjećaje, ali što oni znače? Sigurno ne to da je norma u skladu sa spontanim jezičnim reakcijama jer to vrijedi u najboljem slučaju samo za jedan dio svih kojima je hrvatskosrpski materinski jezik. Kako god okretali, sve samo dim, toliko dima da je vrijedno pogledati što on zapravo zastire.

O jednom nema dvojbe. Kostić govori o nekom normativnom rješenju i kaže da je dobro. A kad to tvrdi, bilo bi primjereno da objasni na čemu se temelji takav njegov sud. Valjalo bi dakle iznijeti o kakvom se zapravo normativnom rješenju radi: što se za književni jezik odabralo, a što iz njega ispustilo, s kojega se gledišta odabiralo, koje su vrijednosti ostvarene, a koje napuštene i zašto je prvima data prednost pred drugima. Samo se tako može razviti stvarna rasprava o prosuđivanom normativnom rješenju i samo se na takvu temelju može doći do zbiljski razumnoga rješenja znajući pri tome o čemu se radi i čime se plaća postignut cilj.

Umjesto svega toga Kostić nam kaže da je rješenje koje on zastupa, a ne znamo čak ni pravo koje je to rješenje, da je ono »biće jezika, njegova nužnost, priroda njegovog postojanja«. Onda doista nema šta prosuđivati ni odvagavati, nema nikakve rasprave jer »biće jezika« treba poštovati, »njegovu nužnost« prihvaćati i priznavati »prirodu njegovog postojanja«. I tu leži duboka nedemokratičnost Kostićeva pristupa, koji je pokušaj da se bez rasprave i obrazloženja, bez odvagavanja sviju za i protiv, jedno normativno rješenje nametne kao jedino moguće, prirodno i razumno. Što god on dalje govorio o svrsishodnosti i naprednoj usmjerenosti, o slobodi i ravnopravnosti ostaju samo lijepe riječi u službi jedne sumnjive demagogije. Jer napredne

se svrhe ne mogu postizati ako se ne poznaju alternative među kojima treba birati, a slobodni i ravnopravni mogu biti samo obaviješteni ljudi.

Ali nije to jedino Kostićevo sredstvo kojim pokušava izbjeći i spriječiti raspravu. Tomu treba da posluže i »klasna« etiketiranja sugovornika: »Iza koncepcije urbanizacije jezika, pod vidom obezbeđivanja jezičkog razvoja u korist vrhunske (i umetničke i naučne a i društvene) kulture krije se izgrađivanje jednog jezika iznad i izvan narodnog, formiranje jezičke norme za ljude koji će upravo tim jezikom biti obezbeđivani pri sticanju svojih posebnih društvenih pozicija i privilegija« (Delo, 118). I dalje: »... jezičkih normi koje se postavljaju kao klasne odbrane pomoću nametanja jedne književne norme s ciljem da se omogući supremacija jedne klase nad drugom« (Delo, 121). I tako to ide dalje »od pojedinačnog do opšteg, i od opšteg do pojedinačnog«, a to u dvije riječi znači da su svi koji se ne slažu s normativnim rješenjem uz koje pristaje Kostić ni više ni manje nego klasni neprijatelji.

I na kraju, da ne bi bilo zabune, dolazi još izravan poziv na masovan pritisak: »Ako to ne učinimo, tada će manje grupice, i uzgredne tendence, stalno izazivati zabunu, stalno uznemirivati i ljude koji se jezikom ne bave profesionalno, i mutiti vode sa određenim namerama. Oni će uspevati da izvrše ma i delimičan uticaj na nosioce sredstava masovne komunikacije, da svoje ideje propagiraju i da dejstvuju na širem području no što su to sada u stanju. Njima se može suprotstaviti samo svest najširih masa, efikasno i odsudno, i samo je ona, ta svest sposobna da uputi tok jezičkog razvoja u pravcu suvremenog interesa, i samo ona može biti garantor da će skretanja biti onemogućena. Samo se tako može voditi borba, i pobediti u toj borbi, koja nije lišena klasne pozadine, kako u svojim osnovnim koncepcijskim stavovima, smeru i metodu — tako i po svojoj taktici. Ta se borba ne može izbeći ni mimoići, ni prikriti, ona se mora voditi i mora se pobediti.«

To je bar jasno i nedvosmisleno. Nema dvojbe da je ta nedemokratična demagogija, to nastojanje da se pozivom na osjećanja izbjegne stvarna rasprava, da se sporna pitanja rješavaju mobilizacijom masa pod dopadljivim i nejasnim parolama, da je sve to u ovom našem današnjem trenutku mnogo opasnije nego sve one sablasti što ih u svojem članku Kostić slika na zid. Ipak nikome razumnom i dobronamjernom neće pasti na pamet da protiv njega poziva na masovan pritisak jer to nije metoda koja bi nas vodila prema najvišoj vrijednosti našega društvenoga života: samoupravnoj socijalističkoj demokraciji. A ona zahtijeva da se spornim pitanjima pristupa razumno i stvarno i da građani samoupravljači, pošto ih stručnjaci obavijeste o mogućnostima i posljedicama, odaberu što misle da je najbolje.

I na kraju: zašto sve to? Zašto Kostić napada tako žestoko kritičare u »Kritici«. Samo zato što su oni svi do jednoga tražili da se u temeljnom Rječniku hrvatskosrpskoga književnog jezika čitatelji upute u istinsko značenje i upotrebu riječi. Oni ne misle da je dosta reći npr. da talas znači isto što i val, nego treba dodati da je talas u hrvatskoj varijanti pjesnička riječ s jakom stilskom vrijednosti dok je u srpskoj obična riječ i stručni naziv. Bez toga podatka nije moguće ispravno razumjeti tekstove, nije moguće stilski njegovati vlastiti izraz, a potpuno je nemoguća i svaka zbiljska ravnopravnost varijanata.

Kostiću je taj zahtjev kritičara uništavanje riječi, njihovo zapostavljanje, osuda, pa čak i proskripcija. Tu je, mislim, svaki daljnji komentar suvišan. Prilično se jasno pokazalo što zastire dim Kostićevih izraza.

JEZIK KNJIŽEVNOSTI, KNJIŽEVNI JEZIK I RJEČNIK KNJIŽEVNOGA JEZIKA

Tomislav Ladan

Što je posrijedi?

Zapravo ništa osobito i ništa novo. Pojavilo se jedno jezikoslovno djelo što je izazvalo stanovite prigovore kao i prigovore na te prigovore. Dvomatični je Rječnik — kao i tolike ostale knjige — doživio dvogubu prosudbu: s jedne strane osudu, s druge strane obranu.

Mnogo je toga taj Rječnik učinio. Ali kako god da je sve načinio, mnogo mu se manje prigovorilo zbog učinjenog nego zbog neučinjenog. Glavni mu je prigovor bio i ostaje: što je mimoišao neshvatljivo golem dio rječničkog, jezičnog blaga hrvatske književnosti. Toliko je takav propust (koji nije slučajan) bjelodan svima ocjeniteljima i otegotan po tvorce Rječnika, da je o tome pomalo i smiješno još jednom govoriti; ali, ako ni radi čega drugog, onda barem nakon tolikih nagovora i pregovora i dogovora o jeziku, moraju se — sve mi se čini — nastaviti i ovakvi razgovori. A ako ćemo pravo, koliko je god toga (i kolikima je god) ono u Rječniku i okolo njega — bjelodano, to jest: jasno, — dosta je i zamagljenoga i višeznačnoga, pogotovo u uporabi naziva jezik književnosti i književni jezik.

Stoga ovo što bih htio napisati nije tek još jedan odgovor odgovoru na moj prigovor (iako će, bojim se, nužno biti i toga), nego je pokušaj odredbe stanovitih značajki književnog izričaja uopće, a svakako i pripadajućih svojstava samoga hrvatskog književnog jezika.

Višestrukost i mnogoznačnost jezika

Od nekih gotovo tri tisuće jezikâ svaki je neko jezično zajedništvo za one koji se njime služe, bilo da ih ima tako malo kao Islanđana ili tako mnogo kao Kineza. U svakom od tih jezika jezikoslovac će, kad ih stane proučavati i opisivati, otkriti još nekoliko nadjezika ili podjezika, dijeleći ih — recimo — prema spolu, staležu, zanimanju, području, uporabi ili primjeni. Govorit će se tako i o muškom i o ženskom jeziku, i o općem i o posebnom, o stručnom i uličnom, seoskom i gradskom, o svakidašnjem i svečanom. Pa ipak, iako se deskriptivna, historijska, strukturalna ili funkcionalna razdioba može protegnuti gotovo na bezbroj naziva i pretinaca, kao da se u biti sve svodi na opreku između narječja i zajedničkoga jezika:

Takav zajednički jezik, što u višu sjedinjenost povezuje različita narječja, jest jezik zajedništva (Gemeinsprache).[1]

[1] Walter Porzig, *Das Wunder der Sprache*, Bern, 1967, str. 225.

Ali mene osobno upravo to zbunjuje: što je u nas jezik zajedništva? Zapravo: što je u nas jezik književnog zajedništva? Teškoća nema oko toga što je *razgovorni jezik* (ulice, obiteljskog posijela ili društvene zabave), *narječje* (čakavsko, kajkavsko ili štokavsko) ili pak *opći jezik* (odgojnih ustanova, upravnih ureda i sustava javnih obavijesti). Zanima me, naime, što je s jezikom hrvatske književnosti (onoga tako često spominjanoga višestoljetnog slijeda od Držića do Cesarića) . . .

. . . Što je naš književni jezik, ako već nije jezik književnosti; jer K. Pranjić kaže:

. . . *čest je običaj uza termin i pojam* književni jezik *vezivati predodžbu o eventualnoj službi toga jezika te zaključiti: to je jezik književnosti. A tako nikako nije.* Književni jezik *samo je tradicionalan i u većini evropskih naroda ustaljen naziv za označivanje općenarodnog jezika: jezika sporazumijevanja, jezika poslovnosti i obavještavanja, jezika znanosti i jezika (umjetničke) književnosti.*[2]

Sve kada bi i bilo tako »u većini evropskih jezika«, ne bih se suglasio s time, jer se ljudi sporazumijevaju više svakakvim nego književnim jezikom, dok posluju mnogo češće u duhu slanga, a čini mi se kako je počesto i jezik obavješćivanja, te osobito postručeni jezik znanosti, podaleko od jezika umjetničke književnosti. Uz to, općenarodni jezik (kao govorni i prostosaobraćajni) samo je pretpostavka. U zbilji je on tek zbroj raznolikosti šatrovačkog govora, jezika struke, podjezika, narječja i različitih mjesnih, regionalnih i ostalih svojstava i običaja. Dok jezik književnosti ili književni jezik jest registrirana, normirana i standardizirana datost na temelju jezičnih spomenika, djelâ. Pogotovo je teško poistovjetiti općepučki i književni jezik u slučaju jezične raznolikosti kakva je u nas u Hrvatskoj, s izrazitim razlikama među štokavštinom, čakavštinom i kajkavštinom. Pa i kad ne bi bilo opreke te vrste, ne bismo mogli lako istovijetiti pučki i književni jezik. Riječ je naime o vrlo drevnoj pojavi, što je stara koliko i sama pismenost. Hoću reći ovo: u svakom jezičnom sustavu (koji nastaje čim se jezik zapisuje i tako opisuje, a prije te registracije njega za nas zapravo nema) postoje razlike što mogu ići i do same nerazumljivosti, a danas su najčešće oprimjerene oprekom između *Schriftsprache* i *Umgangssprache*, između »oblika jednog jezika što u prvom redu služi pismenom izričaju« i »govora svakodnevnih životnih odnošaja«.[3] To dvojstvo nije samo razdvojenost pisanoga znaka i žive riječi nego i primjerenog standarda i pretežne svakodnevne jezične bezličnosti, za što ćemo dovoljno potkrepe naći usporedimo li bilo koji uspio pjesmotvor i prosječan novinski sastavak. I gotovo da nema jezičnog zajedništva bez te dvojnosti. Pisani jezik teži sačuvati i promicati duhovnu baštinu zajednice, dok se razgovorni jezik svakom naraštaju otkriva kao mješavina raznorodnih svojstava: od osobnih pripadaka pojedinoga govornika, preko obiteljskih značajki, do jezičnih navika određene skupine, struke ili pokrajine, društvovnog staleža ili razreda. Ista nam je pojava sačuvana u nekadašnjoj egipatskoj opreci *grammata/hieratika* — *grammata/demotika* i današnjoj grčkoj *kathareusa* — *demotike* ili pak u modernoj razlici *langue écrite* — *langue parlée*.

Naravno, idealno bi bilo prevladati tu dvojnost, stopiti standard i običaj; tako opismeniti i obrazovati ljude, da već njihov razgovorni je-

[2] Krunoslav Pranjić, *Jezik i književno djelo*, Zagreb, 1968, str. 5.
[3] *Das Grosse Deutsche Wörterbuch*, Bertelsmann, 1967.

zik bude standardan. Ali, stvarnost pokazuje kako se i u najobrazovanijim zajednicama bujica jezične svakodnevice prelijeva preko brana i obala standarda, norme, književnog *ususa*. To staro dvojstvo izbija neprestano u novim oblicima. Ono, dakako, nije jednoznačno, a ne pokriva često ni opreku govor obrazovanih — govor neobrazovanih, na što posebno upozorava J. Marouzeau, govoreći o jeziku i kulturi u nešto drugačijem kontekstu:

Vidi se kako opreka govorni jezik — pisani jezik doista ne pokriva opreku pučki jezik — školovani jezik. Pobrkati ih, značilo bi izložiti se miješanju činjenica i pogreškama u tumačenju. Sve što tu možemo učiniti jest da ih usporedimo, kako bismo ustvrdili istodobno i oprečnosti i interferencije.[4]

I uopće: višejezičnost unutar jednog jezika nije ni slojevita ni stupnjevita, nego je vrtložna. Slang, na primjer, prelazi u poseban jezik *(Sondersprache)*, posebni jezik u pučki *(Volkssprache)*, a iz svega toga troga se hrani pisani-književni-standardni jezik *(Schriftsprache-Literatursprache-Hochsprache)*. Samo iako su odnošaji među njima ne samo povratni nego često i neuhvatljivi, ipak se oštro izdvaja razlika između svakodnevne jezične mješavine međusobnog sporazumijevanja *(Gemeinsprache)* i jezičnog standarda znanosti i književnosti *(Hochsprache)*. A kako ni jedan metajezik nije toliko postao jezik radi jezika kao jezik o jeziku, prosječniku je gotovo nemoguće dokučiti zbiljsku pozadinu tolikih razdijeljenih razdioba.

Pa ipak, iz svega se toga barem »entelehijski« izdvaja pismeni, književni, kultivirani jezični standard (engl. *standard English*, njem. *Hochsprache*, šved. *Rikspraak* — na primjer), koji označava onaj jezični oblik što vrijedi za cijelu zajednicu, a razlikuje se od bezobličnog svakidašnjeg protoka riječi, zapravo je u opreci s njim. Takav je standard nosilac nacionalne književnosti, pa se naravno i zove književnim jezikom.

O povijesnoj strani takve jezične dvojnosti i u nas jasno govori Z. Vince:

U hrvatskoj se književnosti već u staro doba nastoje kloniti barbarizama i stranih riječi, osjeća se u književnim djelima određena svjesna briga oko jezičnog odabiranja. U toku stoljeća javlja se dakle težnja da književni jezik u književnim djelima bude što čistiji, probraniji. Jedno je jezik razgovorni, često pun tuđica, a drugo je jezik u književnim djelima u kojima se javlja nastojanje za što većom jezičnom čistoćom. Način na koji se to može postići i u kojoj mjeri, u raznim je vremenima različit, ali težnju za što probranijim i čistijim književnim jezikom zapažamo i kod dubrovačkih književnika, i kod Vitezovića. Sve do predilirskih i ilirskih nastojanja i do kraja XIX stoljeća, kada ne prestaje osmotsko djelovanje baštine tradicionalnog jezika hrvatske književnosti... Ta briga oko jezične čistoće koja karakterizira hrvatski književni izraz i u XIX stoljeću ostala je imanentna i kasnije... Književni jezik u Hrvata zapravo je dakle organski nastavak starijeg stanja u hrvatskoj književnosti.[5]

[4] Jules Marouzeau, *Notre langue*, Paris, 1955, str. 260.
[5] Zlatko Vince, *Filološke škole XIX stoljeća u razvoju hrvatskog književnog jezika* (posebni otisak), Zagreb, 1968, str. 171—172.

Dakle: od XIV do XIX stoljeća hrvatski se književni jezik temeljio na narodnim govorima (a na čemu bi se drugom i mogao temeljiti?), ali se razvijao u smjeru jezičnog filtera, sustava, standarda, norme — kao uostalom i toliki drugi književni jezici europskog kulturnog obzorja. Ali ta dvojnost između bezobличne jezične tvari pučkih izražaja (bezobличne ne u smislu jezične komunikacije, jer je ona potpuna i savršena, već u smislu umjetničke djelotvornosti) i jezičnih sadržaja uobličenih književnim umjetninama nije ni neprirodna ni pogibeljna. Ovdje, naime, nije riječ o onoj dvojnosti koja nastaje kad se pisani jezik ovapni, okameni i umrtvi ili tek izopači te se tako izopći iz zdrave jezične uzajamnosti, na što vjerojatno misli R. Queneau kada piše, govoreći o podvojenosti suvremenog francuskog jezika:

Mi govorimo dva jezika, upravo kao Grci; 'kathareusom' (čistim jezikom) služe se novinari i službenici; 'demotičkim' (pučkim) jezikom pjesnici. Na žalost, ovdje, osim u nekim rijetkim izuzecima, pjesnici govore »čistim« jezikom a službenici i novinari zapravo nikakvim.[6]

Iz svega se pokazuje kako standardni ili književni jezik (iako se hrani pučkom jezičnom svakidašnjicom) uglavnom se temelji na književnosti, na jeziku ostvarenih književnih djela ili ostvarene pismenosti uopće. I moja tvrdnja, što toliko uzbudi moje sugovornike drugačijih nazora na jezik, bila je: književni jezik jedne književnosti mora (u leksičkom, sintaktičkom i stilističkom smislu) biti potencijal cjelokupnog baštinjenog blaga. Jedino se tako omogućava jezična suvremenost i osigurava jezična budućnosti: kao stvaralački nastavak ostvarivanog i ostvarivog...

Valjda je više nego očigledna povezanost književnoga jezika i jezika književnosti. Književni jezik ne može a da se ne oslanja na jezik svoje književnosti, koju tako održava na životu, upravo kao i ona njega. Raskine li se taj životvorni odnošaj, udalji li se jedno od drugog, stradat će ili jezik ili književnosti ili pak — što je također moguće — oboje. To jest: koliko god je naravna opreka između pučke jezične svakidašnjice i književnog jezika (kao između tvari i oblika u stvaralačkom procesu) toliko je nenaravna razdvojenost književnog jezika i i jezika književnosti. Dakako, postoji i ono Kayserovo upozorenje, koje je dvosmjerno: ne smije se mimoilaziti jezično tvorivo jednog dijela književne cjeline, jer ne samo što jezik ostvarenih umjetnina nije puka tvar, nego ni jezik razgovorne svakidašnjice (iako služi kao gradivo oblikotvornosti djelâ) nije — već po samoj svojoj naravi — tek obična građa. Autor zapravo govori o predmetnosti, ali time ipak dostatno potkrepljuje našu tvrdnju. Svaka je riječ (a osobito umjetnička) nezamjenljiva već sama po sebi, jer nikada nije neutralna sirovina bez smisla, pa čak ni kao građa za rječnike, pogotovo za one koji se nazivaju rječnicima književnog jezika.

Jezik, što je oblikovan u nekoj umjetnini, nije neutralna tvar kao boja ili kamen. Njegovi elementi nisu naprosto fizičke naravi, iako tu sudjeluje fiziološko pri nastanku zvukova s pomoću govornih organa i fizičko pri razumijevanju zvukova kao akustičkih pojava. Isto tako pri njihovu sastavljanju stvaralac nema slobodu koja bi se svodila na za-

[6] Raymond Queneau, *Bâtons, chiffres et lettres*, Paris, 1965, str. 51.

kone mehanike ili fiziologije i akustike. I kao najsitnije jedinice riječi znače, i pri slaganju riječi i tvorbi rečenice »jezik« jedne mogućnosti stavlja na raspolaganje a isključuje druge, s kojima bi se izgubio smisao. Ovdje su posrijedi oblici, doduše oblici u kojima manje ili više snažno djeluju kategorije spoznaje.[7]

Neki od mojih sugovornika oprečnih nazora na književni jezik (kao na primjer, Đ. Kostić u *Delu*, 2/1969) neprestano mi kao protudokaz navode neku strogo pučku podlogu u javnim govorima. Ja pak ne čuh još ni jednog javnog izvrsnika, izvježbanog narodnog govornika (barem za ovo poratno doba u kojem sam odrastao) — pa ma koliko taj i po podrijetlu i po svjetonazoru bio *pučki* —, ne čuh ga govoriti pučki. Dapače: govore takvi naglašeno učeno, sa svim onim teškim i apstraktnim znanstvenim riječima i sklopovima (iz područja sociologije, politikologije ili marxologije), koje govornik pokatkada ne mora ni sam posve shvaćati, ali se njima ipak obilato služi. Dakle, ni u takvim prigodama — kad je cilj narodski osloviti narod a u narodnim stvarima — ne ide bez »učenog, urbanog, knjiškog« izražaja — zar ne?!

Ili opet, kada Đ. Kostić piše

... zašto se vodi rasprava oko jezičkih normi kada je jezik naroda sveobuhvatan, kada je najširа jezička izražajna mogućnost, kada van njega jezika nema, i kada jezik može da postoji samo u njemu i za njega ...[8]

— onda bih rekao kako su u toj jednoj nepotpunoj rečenici četiri tvrdnje od kojih je svaka netočna: 1) »jezik naroda« nije »sveobuhvatan«, ako ni zbog čega drugog onda zbog toga što ni jedan jezik nije sveobuhvatan, a postoje i čitava iskustvena i znanstvena područja posve izvan narodnog jezika; 2) »jezik naroda« nije »najširа jezička izražajna mogućnost«, jer je jezik književnih djela u tolikim svjetskim književnostima jezično i širi i izražajniji od samog narodnog jezika; 3) nije istina da »van njega jezika nema«, što posvjedočuju metajezici bilo koje znanstvene djelatnosti (recimo, atomske fizike), a pogotovo jezik glazbe ili plesnih kretnji; 4) pogrešna je i tvrdnja da jezik »postoji samo u njemu i za njega«, to jest za narodni jezik, jer su svakomu poznati primjeri jezikâ i te kako udaljenih od narodnog jezika, koji ne samo što ne postoje »u njemu« nego ne postoje ni »za njega«, jer — pored drugačijeg značaja — imaju drugačiju i uporabu i svrhu (jezik moderne filozofije ili stručnog novčarstva) ...

Zapravo: nije tu ni jasno do kraja što autor misli izrazom »jezik naroda«. Je li riječ o pučkom potknjiževnom i vanknjiževnom svakidašnjem izričaju; ili možda misli na jezik što je nastao na temelju narodskih jezičnih običaja ... Jedno je ipak u svemu tome jasno: Kostiću je jezik knjigâ nešto suprotno narodnoj osnovici. No, jezik književnosti nije suprotan pučkom temelju, ukoliko ne pogriješimo poistovjetivši suprotno i različito. I sâm sam cijelo vrijeme govorio o razlici, o udaljenosti između obične govorne osnovice i razvijenog književnog jezika; ako je to i opreka, nije suprotnost u smislu uzajamne isključivosti.

[7] Wolfgang Kayser, *Das sprachliche Kunstwerk*, Bern, 1967, str. 294.
[8] Đorđe Kostić, *»Kritika« o Rečniku*, Delo 2, 1969, str. 118—119.

Sve u svemu, središnji je nesporazumak između mene i mojih sugovornika u tome što ja — za razliku od njih — ne mogu zamisliti književni jezik jednog naroda koji se ne temelji na njegovoj baštini. Naglasio sam važnost književne cijelosti, jer bez nje nema ni novosti ni novotarija u umjetničkim izražajima. Književna jezična zbilja za mene je neprestano obnavljanje baštinjenog, stvaranje novog što će opet postati baština određenog duhovnog zajedništva. Jacobson kaže: »chaque époque distingue des formes conservatrices et des formes novatrices«.[9]

Tvrdnja što je razgnjevila neke od mojih oprečnika bila je i ostaje: današnja filologija i leksikografija mora uzeti u obzir jezičnu *cjelinu* hrvatske književnosti, jer bez neprestane prisutnosti te izražajne *summae* (u kojoj su kao otvoreno polje novih mogućnosti sve jezične tvorevine od najstarijih do najnovijih) nema živog kontinuiteta, nema smisaonog tijeka u koji umjetnik riječi uranja, ponavljajući i obnavljajući tradiciju.

Naravno, u razvitku jezika i književnosti toliko toga i otpada, ali nije valjda da je otpalo baš sve (čak i od štokavštine) a u razdoblju od XV do XIX stoljeća, pa i najveći dio jezično-književnih vrednota XIX stoljeća, uz podobar komad iz XX stoljeća, kao što se dogodilo u prosuđivanom dvomatičnom Rječniku ...

Nedvojbeno je romantička zabluda pripisivati isključivo pravo uporabnosti i pridavati vrhunska svojstva izražajnosti samom narodnom jeziku, te ga onda kao ono životnije i vrednije suprotstaviti »mrtvom«, »okamenjenom« jeziku književnosti i književnika. Daleko sam i od same pomisli da potcijenim ili mimoiđem narodni govorni temelj jezika, ali ja odnošaje između njega i književnog jezika shvaćam u duhu uzajamne povezanosti životne podloge i oblikotvornog načela. Bilo bi već vrijeme priznati koliko jezik duguje i *prokletim piscima*, onima što bijahu i jesu *clerici vagantes*, od srednjovjekovnih pjevača i prepisivača do suvremenih književnih sastavljača i zabavljača ...

Znanost je već odavno odbacila 'romantičke' koncepcije neogramatičara, koji su u pučkim jezicima, u narječjima, vidjeli najčišće jezike, što su jedini podložni pravilnim zakonima fonetike! ... Uz put će se vidjeti, kakav je gubitak iza sebe ostavio vulgarni latinski, i sve do naših dana, sve ono što je pučki francuski pustio da propadne (ili je pobrkao), sve je to — riječi, oblike, obrate, izričaje — njegovani i književni francuski, naprotiv, spasio i sačuvao, kako bi uvećao sredstva izražaja, označio i razlikovao nijanse.[10]

Kad izdavanje višesveščanog Rječnika književnog jezika ne bi bilo oblik kodifikacije i standardizacije unutar stanovitog jezično-književnog sustava, ne bismo se ovoliko ni bavili međuodnošajima jezične uporabne svakidašnjice i jezika književnih djela. Jezik se naravno mora kodificirati. Sama registracija jezičnih datosti još nije i standardizacija. Ali, kako ni jedno leksikološko djelo nije puki popis jezičnih činjenica, nego je istodobno i izbor i stav (a naročito u svojem leksikografskom obliku), ono uvijek na stanovit način propovijeda i promiče neka načela, norme, kanone: nastoji nametnuti izražajne obrasce, usmje-

[9] Roman Jacobson, *Essais de linguistique générale*, Paris, 1963, str. 212.
[10] Albert Dauzat, *Tableau de la langue française*, 1967, Paris, str. 7.

riti školovani izražaj na jednu stranu, a odvratiti ga od druge. Kad se taj rječnik još i nazove Rječnikom književnog jezika, onda više nema nikakve dvojbe o naravi nakane i o biti pothvata.

Otpada čak i ona nesigurnost u koju upadamo kod sinonimske trijade *Schriftsprache-Literatursprache-Hochsprache*, jer se prvi jezik može odnositi na bilo kakav pismeni sastavak od obične obavijesti do čiste znanosti, drugi samo na jezik lijepe književnosti, dok treći može zahvatiti sve unutar pisanog standarda jedne zajednice.

Složili smo se, dakle, kako bez standarda ne ide, ali nema ni standarda bez jezika književnosti. Kada se pismeni jezik, jezik književne tradicije, standardizira — onda dolazi i do pročišćenja, uobličenja svakodnevne jezične bezobličnosti, puke uporabnosti. Na taj se način premošćuje jaz između naslijeđenog jezika književnosti i suvremenog sustava svakodnevnih obavijesti. Evo — kao još jedne potkrepe — toga međuodnošaja na primjeru današnjeg švedskog jezika:

Izvorno je pisani jezik bio jezik iz druge ruke, i njegova je jedina dužnost bila izraziti vidljivim znacima govorni jezik. 'Bijaše to prijevod znaka uha oku.' Ali s vremenom uloge su se izmijenile. Sada je pak u mnogih Šveđana tako, da im pisani jezik kao uzor u potpunosti određuje njihov govorni jezik. Govorni jezik postaje tako prijevod znaka oka uhu. Pismeni jezik se ponaša kao jedini, pravi uzorni jezik, razgovorni jezik pak kao njegov manje ili više nemaran odražaj.[11]

Svi navedeni primjeri dovoljno jasno pokazuju istovjetnost književnog jezika (pisanog jezika, jezika književnosti) i standardnog jezika, ili barem živu podudarnost — uz nužne povijesne razlike što su posljedica stvaralačke uzajamnosti osnovice i nadgradnje. U nas, ako ćemo pravo, nije tako. I unutar istog jezičnog sustava književni se jezik razlikuje od standardnog, to jest jezika ustanovljene uporabe.

Naš se obrazovni i javni, obavještajni jezični standard temelji na onom dijelu maretićevštine što sustavno zaobilazi jezično blago hrvatske književnosti, te se produbljuje jaz između jezika same književnosti (kao cjeline) i promicanog jezičnog standarda. Normalno bi, dakle, bilo da između jezične sveukupnosti hrvatske književnosti i jezika govorne javnosti (školstva, uprave, novinstva, radija i televizije) bude mnogo više podudarnosti, uzajamne prožetosti nego što je slučaj. Ako su Držić i Gundulić *živi* pisci, a jesu, onda ni glavnina njihova jezika nije baš za povijesnu jezičnu ropotarnicu, kao što izlazi da jest — prema mjerilima sastavljača Rječnika književnog jezika dviju Matica.

Uz to, kad u nas već postoji razlika, s jedne strane, između jezika književnosti i općeg jezika, i — s druge strane — između samih narječja i općeg standarda, — prirodno je upitati se: smanjuje li ili povećava danas moderni odgojni i obavještajni sustav razmak između jezika naše književne baštine i suvremenog općeg jezika. Sudeći po svemu, on ga povećava, a na štetu baštinjenog jezičnog *corpusa*. Po podrijetlu, opći jezik, zajednički, jezik zajedništva, obično nastaje sintetiziranjem narječja. U nas se dogodilo da su oba naša tako važna narječja (čakavsko i kajkavsko) onako naprosto daničićevsko-maretićevsko-maretićarski osudili na smrt, ne uzevši ih u obzir čak ni kao zalihu jezičnih sirovina (pa čak ni do danas — zbog takvog *verbicida* — ta narječja ne dobiše ni svoje rječnike). No unatoč svemu tome, hrvatski je književni jezik uspio upiti mnoštvo značajki i čakavskih i

[11] Erik Wellander, *Riktig svenska*, Stockholm, 1962, str. 13.

kajkavskih, kako leksičkih tako i kulturoloških, iako su službeni slovničari od khuenovštine do aleksandrovštine svim svojim silama sprečavali upravo tu sintezu...

A s gledišta književnosti zapravo je neprimjereno nazivati *dijalektalnim* djela pisana čakavštinom ili kajkavštinom. Marulićeva *Judita* ili Krležine *Balade* isto su toliko književna djela jedne književnosti i njezina jezika kao i Mažuranićev *Smail-aga*. Sve su to ravnopravni dijelovi hrvatske književne *koine*.

Gledano čisto filološki ili leksikološki, isto je toliko poučna koliko i točna Porzigova izjava:

Veće bogatstvo i veća izražajna sposobnost zajedničkog jezika u odnosu na narječja počiva djelomično i na mogućnosti da u svako doba crpi jezično blago iz svih narječja.[12]

Ako sam uopće razumio neke sugovornike što mi se suprotstaviše (nakon kritike u *Kritici* 1) — a osobito Đ. Kostića — oni su, kao zaprisegnuti folklorofili, protiv »urbanog« jezika, protiv toga da se jezični standard prije svega zasniva na jeziku pisanih spomenika, na jeziku književnih djela. Ako je uistinu tako, zabluda je barem dvostruka. Prvo, već samo zapisivanje pučke tradicije jest pismena, umjetna intervencija, pa i prijetvorba predložene govorne sirovine. I sami zapisivači narodnog blaga samom svojom djelatnošću provode određenu kodifikaciju, biraju i preporučuju, stvaraju »gradski« jezik, pa ma koliko se pozivali na zavičajno seljaštvo. Drugo, ni najknjiževniji književni jezik ne nastaje sam iz sebe (jer u jeziku partenogeneze nema!), nego je plod uljudbenog, oblikotvornog čina, što zahvaća kako neposrednu govornu mješavinu tako i već ostvarena umjetnička djela. Sve se to odvija u onoj duhovnoj uzajamnosti u kojoj jedni oblici mogu poslužiti drugima upravo onako kao i prvotna neoblikovana tvar — naravno uz specifične uvjete i primjerena svojstva jezika kao takvog. Jer, kad se već krećemo u suvremenom opismenjenom — i oknjiženom — društvu, u zajednici s vrlo dugim rodoslovljem književnih djela, mi se više ne možemo vratiti u prvotnu pučku epsku neposrednost — kad je riječ o književnom jeziku — pa ma koliko bila romantična i snažna naša osobna žudnja.

Slično pokazuje i primjer engleskog jezika:

Jezik kojim govore i pišu svi obrazovani upotrebljivači engleskog u jednom je smislu umjetan. On je ono što se naziva »književnim jezikom«, za razliku od prirodnoga govora puka kojemu materinski jezik dolazi bez utjecaja književnosti ili škole.[13]

Uzme li se u obzir sve što je izneseno, valjda je jasno koliko je smisla imao prigovor što je u jednom rječniku književnog jezika mimoiđena književna baština te iste književnosti. Jer, odbacimo li književna i leksikografska djela od XV do XIX stoljeća — u sveukupnoj književnoj uporabi — što ostaje onda od one *povijesne protežnosti* književnog jezika bez koje nema ni jezika ni književnosti.

[12] Porzig, ibid., str. 227.

[13] J. B. Greenough/G. L. Kittredge, *Words and their Ways in English Speech*, New York, 1961, str. 80.

Mnogoznačnost i jednoznačnost imena

Jezik o kojem govorimo različito se nazivao i naziva: hrvatski, slovinski, ilirski, hrvatski ili srpski, hrvatsko-srpski, hrvatski književni jezik, hrvatska varijanta, zapadna varijanta, ijekavska varijanta, zatim samo *naš* i tko-zna-kako-još-sve-ne. To obilje imena za jedan te isti pojam pokazuje ako ništa drugo, onda barem jednu neobičnu povijest jednog jezika. Pogledamo li kako su dotični jezik nazivali njegovi najstariji književnici (kao na primjer Marulić), vidimo izvjesnu redukciju naziva od punog narodnog imena do tehničke oznake, ali je ona više nominalna no realna; dok je jedne književnosti, dotle će biti i njezina jezika, bez obzira na službeno ili stručno nazivlje.

Od svih pobrojanih naziva izraz *varijanta* najmanje je sretan i najmanje znanstveno opravdan. Ako već dotični jezik dotične književnosti ima stanovite značajke ortografske, ortoepske, fonetske, morfološke, sintaktičke, semantičke, leksičke i kulturološke naravi (kao svoje *qualitates specificae)* — a pokazano je i dokazano da ima — onda je on prije samosvojan sustav izražaja, nešto što je po lingvističkim kriterijima dovoljno za književnu normu, standard: za standardni književni jezik. *Varijanta* je, uz to, više stilistička negoli lingvistička oznaka, a posrijedi je ipak jedna lingvističko-kulturološka cjelina, izdiferenciran književno-jezični *usus* u SR Hrvatskoj, te je ta tuđica doista nedovoljna da označi cjelokupnu jezičnu stvarnost.

Jasno: kad se uzme u obzir povijesna ovojnica koja je oko našeg jezika tako debelokožno izrasla, otkriva se kako je u pitanju mnogo toga što prelazi značaj čisto jezične prosudbe predmeta.

Umjesto da i dalje ponavljam ono što je svima dobro poznato, navest ću slučaj imena norveškog jezika, a samo radi ilustracije vrlo kompleksne povezanosti između imena i biti bilo kojeg jezika... Činjenica je da jezik, kao instrument date nacionalne književnosti, poprima njezine bitne značajke, i obratno: nju samu određuje — u znatnom stupnju — narav i položaj njezina jezika. Zbog te uzajamnosti *kompleks* jezik nadilazi samo lingvističko i književnopovijesno područje, te zadire u sociologiju i politikologiju...

Kad se navode parovi jezika blizanaca (kao kastiljanski-katalonski, ukrajinski-ruski, češki-slovački), onda se obično *norveški-danski* navode kao slučaj onog stupnja *sličnosti* i *srodnosti* što ide u mnogo čemu sve do *istosti.*

Što se tiče naravi odnošaja književnog danskog i književnog norveškog jezika norveški autori kažu ovako:

Svečani jezik (høitidssproget) i jezik srednjeg staleža stopili su se, u toku stoljeća, na jugoistoku u govorni miješani dansko-norveški idiom, koji se neprestano norvegizirao.[14]

Zanimljivo je i što čuveni skandinavist E. Wessén kaže opisujući današnju dvojezičnu situaciju u Norveškoj:

Norveška je tako dobila dva priznata službena književna jezika: oni su se prvo nazivali »riksmaal« i »landsmaal«, a kasnije (od 1929. službeno) »bokmaal« i »nynorska«. Između njih se zametnula ogorčena borba, koja još ni dan-danas nije riješena. Pristaše landsmaala *predbacuju pristašama* riksmaala, *da je to tuđi jezik; iako je izjednačen s*

[14] Ingvald Marm/Alf Sommerfelt, *Norwegian,* London, 1967. str. XI.

norveškim pučkim jezikom, da je u temelju danski. A protivnici opet označavaju landsmaal *kao jezik koji je bez kulture i umjetan.*[15]

Porzig, kao pisac s njemačkog govornog područja, na kojem je jezično ujedinjenje odavno ostvareno, ne razlikuje nijanse u norveškom jezičnom slučaju, pa jednostavno odsiječe:

A danski je, zbog stoljetnog političkog gospodstva, i danas zajednički jezik Norveške.[16]

Međutim, u predgovoru gramatici norveškog jezika u izdanju Jezikoslovnog instituta Sovjetske akademije znanosti, autori (vjerojatno poučeni sličnim primjerima unutar višejezične zajednice Sovjetskog Saveza) posve drugačije umuju o dotičnom predmetu. Oni naime kombiniraju lingvističku i kulturološku metodu pri odredbi naravi i imena promatranoga jezika i posljedak te njihove metodologije — čini mi se — vrlo je poučan.

Između riksmaala *i* landsmaala, *kao među različitim oblicima književnog jezika jednog naroda, postoji prisno uzajamno djelovanje...*

...Razlike između riksmaala *i* landsmaala *najveće su u glasovnoj strukturi riječi i gramatičkih oblika. U značenju riječi i gramatičkih oblika između* riksmaala *i* landsmaala, *po pravilu, nema razlika. U sintaksi su razlike između* riksmaala *i* landsmaala *neznatne...*

...Neki tvrde kako su razlike između riksmaala *i* landsmaala *dostatno velike, da bi se moglo govoriti o dva različita jezika. Očigledno je međutim da apsolutna veličina jezičnih razlika ne određuje imamo li posla s dva oblika jednog jezika ili s dva različita jezika, nego kako se ta razlika ostvaruje u saobraćaju.* Riksmaal *i* landsmaal *se po slobodnom izboru upotrebljavaju na području jednog naroda, to jest specifični su za taj narod. Stoga su* riksmaal *i* landsmaal *prije dva oblika jednog književnog jezika nego dva jezika. Nasuprot tomu,* riksmaal *i danski jezik su nedvojbeno dva različita jezika, jer se upotrebljavaju u dva različita naroda i specifični su za te različite nacije, iako je apsolutna razlika između* riksmaala *i danskog književnog jezika u nizu slučajeva manja nego između* riksmaala *i* landsmaala.[17]

Iz gornjih se navoda može zaključiti, da čak i kad jedan te isti jezik posluži za dvije različite nacionalne književnosti, on se nužno u svakoj od njih konstituira kao samosvojan standard. A koliko će to još više vrijediti za one slučajeve gdje se ne može govoriti o apsolutnoj sličnosti takve vrste, jer su se promatrane književnosti, s njima primjerenim književnim jezicima, dugo razvijale pod različitim utjecajima i u drugačijim povijesnim uvjetima...

Sličnost ili istost

Različitosti među jezicima različita su stupnja. Mogu biti gotovo apsolutne (na primjer, između latinskog i japanskog), a i tako male, da graniče s istovjetnošću (navedeni primjer norveškog i danskog jezika). Ali u oba ta slučaja razlikâ — u maksimalnom kao i u minimalnom — posrijedi su različiti, specifični književnojezični, lingvističko-kulturni sustavi. Znanstvenik mora posvetiti istu istraživačku pozor-

[15] Elias Wessén, *Die nordischen Sprachen,* Berlin, 1968, str. 67.
[16] W. Porzig, ibid., str. 229.
[17] M. I. Steblin — Kamenskij, *Grammatika norvežskogo jazyka,* Moskva—Lenjingrad, 1957, str. 6—7.

nost i jezičnoj konvergenciji i jezičnoj divergenciji. Zanemarivati jednu u korist druge znanstveno nije opravdano. Kao što su (prema A. Martinetu) leksičke analogije znak srodnosti među jezicima, tako su i leksičke razlike isto toliko bitne po nejedinstvenost među njima, a da i ne govorimo o razlikama u samoj izražajnoj strukturi.

Kad se već govori o srodnosti i sličnosti, malo će tko biti toliko slijep, te ne vidjeti: kako su svi južni slavenski jezici (od slovenskog do bugarskog) srodni i slični, čak i po pučkoj prosudbi. To je i navodilo naše pretke na zamisli o zajedničkom jeziku za sve južne Slavene. Jer se južni Slaveni međusobno zaista lako sporazumijevaju — kao uglavnom i svi ostali Slaveni — za razliku od jezika romanske i germanske skupine, pa i kad se sastanu osobe prosječne ili male naobrazbe. Samo mislim, kako zbog toga ne bismo smjeli previđati i nijekati i izrazite osobitosti književnih jezika svake od južnoslavenskih književnosti, bilo da je u pitanju ma koja od onih što su u SFRJ najizdiferenciranije: ili slovenska ili hrvatska ili srpska ili makedonska.

Sve ja ovo ne bih uopće navodio — toliko su to naime bjelodane i poznate činjenice — da nije (osobito u posljednje vrijeme) došlo do prave srednjovjekovne prepirke upravo o srodnostima i razlikama toga tipa. Tako smo danas svjedoci još jednog natezanja o *jezičnoj jednosti* ili *dvojnosti, istobitnosti* i *raznobitnosti,* zapravo o tome da li nam je književni jezik — da se ovako neoarijanski izrazim — *homoiousios* (sličnobitan) ili *homoousios* (istobitan) . . .

Gdje god se može otkriti koja razlika, jezici treba da se smatraju različitima, osim ako se radi o razlici koju po izričitim kriterijima istovjetnosti treba zanemariti.[18]

Pitanje je koliko u ovu Katičićevu odredbu idu i specifičnosti hrvatskog književnog jezika. Suglasimo li se da ih ima na različitim razinama — od akcenatske do kulturološke — odgovor je jasan. Uz to, već je nekoliko puta naglašavano: sve da nikada u dosadašnjoj povijesti nije bilo nikakvih razlika između lingvističkih standarda hrvatske i srpske književnosti (a te su razlike tu, kao i različiti književnopovijesni razvoji) —, danas: kad se u modernijim i dinamičnijim uvjetima razvijaju dvije odjelite književnosti (jedna oko jedne, a druga oko druge nacionalne metropole), pojavile bi se izražajne, jezične razlike i specifičnosti sve da ih do sada nije uopće bilo . . .

Jasno: s uma se ne smije smetnuti činjenica da je štokavština zajednički jezični temelj i suvremenom srpskom i suvremenom hrvatskom standardnom jeziku, što opet ne isključuje i činjenicu da su dvije samostalne, iako vrlo prisno povezane književnosti razvile svoje pripadne književne izražaje . . .

Danas se vrlo često govori kako nam je jezik »jedan, jedinstven i nedjeljiv«. Kada bi on uistinu bio *jedinstven,* onda ga ne bi trebalo neprestano *ujednačivati,* i onda se ne bi dogodilo da nam književni jezici i nakon stogodišnjeg *ujednačivanja* — i milom i silom — budu još i danas *neujednačeni.* Na mistiku pomalo miriše ta tvrdnja o *jednosti* što se neprestano otkriva kao *dvojnost,* koju valja nekako *ujediniti.* Isto tako ne znam, nije li mistika, ali će od same znanosti biti podaleko i tvrdnja: kako je narodni jezik svuda *jedan* i kako je književni koji se razvio na njegovoj osnovi *jedinstven.* Kada bi prvi dio tvrdnje bio

[18] Radoslav Katičić, *Jezična srodnost,* Jezici u kontaktu i lingvističko posuđivanje, *Suvremena lingvistika 4,* Zagreb, 1967, str. 15.

uistinu točan, značilo bi da narod, na primjer u Vrgadi, Vratišincu, Lužnici i Kupresu — govori baš jednim te istim jedinstvenim jezikom. Drugi dio te tvrdnje također teško da će biti točan, jer kad bi bio, onda ne bi bilo nikakvih teškoća ni sa dvije razvijene književnosti, ni sa razlikama u njihovim književnim jezicima. Nije naime lako dokazati, da čakavac s Vrgade i štokavac iz Lužnice govore baš posve istim i jednim jezikom ili da je baš jedinstven jezik jednog Stanislava Šimića i Stanislava Vinavera . . . To je tim teže tvrditi, što R. Katičić izričito veli, kako nema jasnog kriterija po kojem bi se i dijalekat razlikovao od jezika *(Suvremena lingvistika,* ibid.) . . .

Bile nam razlike, o kojima sada mnogi govore, mile ili nemile, one su tu. Ja ih osobno nisam izmislio, kao što ih ni moji sugovornici ne mogu zanijekati. I nestručnu bi čovjeku moralo biti jasno, kako će među književnim jezicima dviju književnosti, koji polaze od zajedničke lingvističke osnovice, uvijek biti više sličnosti nego razlika, i kako nikome nije ni na kraj pameti da izbacuje ono što je zajedničko (jer to nitko živ ne bi ni mogao sve kad bi i htio), ali je isto tako besmisleno zatvoriti oči pred činjenicama. Pri svemu tome brojni podaci i nisu toliko važni, to jest: jesu li razlike od pet ili od deset tisuća riječi, od osam ili dvadeset osam glasovnih promjena ili od »osamdesetipet glasovnih zakona« (kako je to u brojanju i bilježenju stenografskog stručnjaka, od kojeg potječe navedeni primjer, citiran samo kao uvjetna ilustracija za problem razlika, bez težnje za nekom brojidbenom točnošću — čemu su se naši kritici toliko iščuđavali) i tako dalje, ali je bitno da olako ne prelazimo preko specifičnosti — do kojih je došlo zbog ovoga ili onoga u razvoju jezika književnosti —, a koje se pokazuju kao značajke bilo leksičke bilo kulturološke naravi. Uostalom, kad istaknuti slavist J. Hamm govori o razlikama između jezika hrvatske i srpske književnosti[19], onda on gotovo samo kvantitativno, ali ne i kvalitativno drugačije govori od onog sablažnjivog i brojidbeno pretjeranog mjesta iz *Biltena Interstena,* jer i on naglašava iste vrste razlika što su nastale povijesnim razvojem, pri čemu sami brojni podaci, naravno, nisu toliko bitni.

I sad, umjesto da se pođe od objektivnog i smirenog stava, po kojem sličnost i srodnost, pa i najbliža bliskost još uvijek nije i *istost-istovjetnost-jednost-jedinstvenost,* — pristaše ujedinjenog jezičnog jedinstva pod svaku cijenu — izjavljuju, sve jedan za drugim, kako nam je jezik jedinstveno ujednačeno jedan, iako je dvoknjiževan, dvogub, dvoimen, dvouporaban i *dvovarijantan,* što zaista neodoljivo podsjeća na one drevne prepirke oko jedinstvenosti dvojstva ili dvojnosti jedinstva . . . Nisu im dosta same *varijante* (kao da je posrijedi šah, a ne jezik), pa su otkrili čak i *međuvarijantu,* kao neku posrednicu, mješačicu, ujednačivačicu. U svemu tome ima vjerojatno i preostataka onog romantičnog i neznanstvenog nazora o jednonarodnosti ili troplemenosti a jednoimenosti (ili kako se sve već ne bi mogle nazvati ujednačiteljske težnje, bilo one predratne bilo one poratne na području naše duhovnosti uopće). Meni se sve nekako čini, da ima u nas jezikoslovaca koji nikako da se odreknu (čak kad to otvoreno i ne propovijedaju) onog zloglasnog načela *ein Reich, ein Volk, ein Führer und eine Sprache dazu.* O toj nezdravoj težnji M. Pei kaže ovo:

[19] Josip Hamm, *Kratka gramatika hrvatskosrpskog književnog jezika,* Zagreb, 1967.

Ideal o jednoj rasi, jednoj boji, jednom jeziku, jednoj vjeri za jednu državu nije samo zastario. On zbiljski nije nikada ni postojao i u velikoj mjeri je proizvod bolesne mašte.[20]

Danas se neprestano govori o »varijantama«, a istodobno i o onoj dogovorenoj *jednosti*, koja se mnogo više pokazuje kao *wishful thinking* negoli kao *a real state of things*. A same se te *varijante* različito shvaćaju i različito tumače. Jednima su one književni jezici, drugima pak puke privatnosti, ako već ne one naslijeđene datosti što će se prije ili kasnije prevladati i dokinuti.

Budući su moji oprečni sugovornici gotovo svi odreda *hoi akademeikoi*, najbolje će po mene biti — kad sam već dirnuo u tako osjetljiv sklop različitih tumačenja — da nastojim koliko god je to moguće: ne samo za jedan akademski dokaz pružiti akademski protudokaz nego i usporediti sud jedne akademske osobe sa sudom druge akademske osobe, a u istoj struci. Tako se bar neće reći kako se umjesto katedarskih kategorija podmeću privatni književnički potezi...

M. Pešikan kaže:

...na varijante gledam kao na slobodne konstelacije jezičkih sredstava u normativno priznatim okvirima, koje rezultiraju iz jezičkih navika određene književne sredine — a ne kao na zatvorene sisteme, s posebnom normom i verižnim vezivanjem jednih osobenosti za druge.[21]

A samo pedalj udaljenosti nakon toga isti autor citira izjavu IKCK Srbije, u kojoj je i rečenica »Jezičnim varijantama treba osiguravati ravnopravnost i ne vršiti nasilje nad jezikom«. Kada bi u zbilji bilo onako kako M. Pešikan gleda, onda bi *varijantna* uporaba bila tek stvar osobnog izbora, a ne standard književnog jezika; kada bi bilo tako, ne bi bilo izdiferenciranog književnog *ususa* školstva, novinstva, radija i TV u SR Hrvatskoj; kada bi bilo tako, onda ne bi trebala ni navedena izjava jednog vrhunskog političkog tijela o ravnopravnosti i nenasilju nad jezikom (ona bi naime bila posve neumjesna kada bi *varijanta* bila čisto privatna stvar). Čudno je kako to sam autor ne vidi.

Raspravljajući u sekciji za međurepubličku suradnju i nacionalne odnose Savezne konferencije SSRNJ — Milan Moguš traži za *varijante* ista prava kao i za samostalne književne jezike:

Ako pođemo od osnovne premise, znanstveno utvrđene, da su se na jednoj jezičnoj osnovici razvile dvije varijante (srpska i hrvatska), onda hrvatska varijanta sa svojom kulturološkom i terminološkom individualnošću, izgrađivana stoljećima, od Baščanske ploče do danas, predstavlja za Hrvate i političku i egzistencijalnu kategoriju neotuđivo ugrađenu u narodno biće. Tako gledano, ne bismo smjeli promatrati varijante samo kao sredstvo za sporazumijevanje jer one, kao i ostali jugoslavenski jezici, prelaze okvire puke komunikativnosti. A iz toga slijedi da bismo se prema varijantama morali odnositi s puno poštovanja i osigurati im sva ona prava *koja imaju jezici naroda Jugoslavije.*[22]

[20] Mario Pei, *Language for Everybody*, New York, 1958, str. 196.
[21] Mitar Pešikan, U kakvom je procepu Rečnik dveju Matica, Delo 1. Beograd, 1969, str. 7.
[22] Ravnopravnost jezika i pisama naroda SFRJ, *Telegram*, 12/VIII/68.

Istu tu ideju, da su *varijante* zapravo jezici, isto tako nedvojbeno na istom mjestu izriče i Krunoslav Pranjić:

S aspekta političko-pravno-ustavnoga ono što lingvistički nazivamo varijantama jednoga te istog jezika po osnovici — mora imati status (dvaju) jezika.[23]

Istovjetna je ideja i u trećeg sudionika te rasprave, u tvrdnji Zdravka Malića, kad govori o povijesnom *specificumu* hrvatskog književnog jezika:

Zasnovana na seljačkom govoru vukovska je jezična norma u Hrvatskoj prihvaćena i razvijana uz znatne i za profil hrvatske kulture značajne korekcije, koje su u određenoj, discipliniranoj mjeri omogućile komuniciranje duž vremenskih i prostornih dimenzija hrvatske jezične datosti, korekcije koje su tu vukovsku normu oplemenjivale dijalektalnim i stilskim elementima raznorodne čakavsko-kajkavsko-štokavske hrvatske govorne i književnojezične stvarnosti. Taj proces jezične konsolidacije hrvatskog nacionalnog bitka, proces koji je od sredine prošlog stoljeća podrazumijevao hrvatsko-srpsko jezično jedinstvo (na određenoj razini i do određenog stupnja), odvijao se desetljećima — do početka našeg stoljeća — pod teškim okolnostima izvanjskog nametanja triju državnih jezika, njemačkog, madžarskog i talijanskog, dakle na periferiji službenog javnog života, polulegalno, u stiješnjenim oazama prosvjete i književnosti malog nedržavnog naroda.[24]

Poput te trojice naših mlađih doktora lingvistike, o *varijantama* sudi i njihov učitelj, profesor Ljudevit Jonke, potvrđujući da su one zapravo književni jezici (sa svim značajkama i pravima koji im pripadaju):

Ali premda ekavski i ijekavski tip književnog jezika nazivamo s lingvističkog gledišta varijantama, ipak te varijante u književnoj, naučnoj i stručnoj upotrebi izvršavaju u potpunosti funkcije književnog jezika, pa ih stoga i politički i zakonski valja tretirati kao književne jezike s potpuno jednakim pravima. Ta su im jednaka prava priznale i izjave IKCK Hrvatske, Srbije, BiH, koje su objavljene u Vjesniku 22. i 30. prosinca 1967. i 20. ožujka 1968. Sve to, dakako, znači da se s političkog i ustavnog gledišta treba da zajamče ne samo prirodna prava slovenskog i makedonskog jezika nego i hrvatskosrpskog i srpskohrvatskog jezika u gore spomenutom tumačenju i smislu. Treba dakle zajamčiti s političkog i ustavnog gledišta prava četiriju spomenutih jezika da bi se u potpunosti osiguralo pravo svakog naroda na njegov tip književnog jezika.[25]

Međutim, profesor Mihailo Stevanović ima prema svemu tome posve oprečan stav. On se suprotstavlja Jonkeu, braneći onu već poznatu ujednačiteljsko-ujediniteljsku istovjetnost imena i jezika:

I mene su na pisanje ovoga članka ponukala neka druga gledišta prof. Jonkea, s kojima se ja nikako ne mogu složiti. A vrlo dobro znam da se ni mnogi drugi s njim ne slažu kada govori, recimo, o zakonskom i ustavnom priznavanju postojanja četiriju jezika jugoslovenskih naroda: hrvatskosrpskog i srpskohrvatskog, pored slovenačkog i make-

[23] *Telegram*, ibid. str. 3.
[24] *Telegram*, ibid., str. 3.
[25] *Vjesnik*, Zagreb, 3. prosinca, 1968, str. 8 (*Naš jezik danas*)

donskog, i bez obzira na to što su prva dva, i po onome što se u Jonkeovu članku iznosi, s lingvističkog gledišta jedan jezik. A kada su lingvistički, to jest jezički, dakle — naučno jedan jezik, ne mogu, valjda, ni zakonski biti dva. Hrvatskosrpski i srpskohrvatski, kao termini, označavaju isti pojam. Određenije rečeno, to i nisu dva, već jedan termin u dvije varijante.[26]

I moglo bi se ovako (s navođenjem stavova i protustavova) produžiti do u jednu malu beskonačnost. Ali i ovoliko koliko je navedeno, uvjeren sam kako već dovoljno načinje smisao, značenje i domašaj, prvo, jezičnih dogovora uopće (posebno u odnosu na jezik književnosti) i, drugo, značaj same zakonske odredbe o biti i položaju samog jezika.

Na primjer, za Bečki dogovor, na koji se toliki i tako patetično pozivaju i danas, zanimljivo je znati, da ga nikada nisu prihvatili ni Gaj, ni Babukić, ni A. Mažuranić, a upravo se to Gaju prečesto pripisuje, pa i u stručnim i školskim priručnicima.[27] Isto tako ne bi imalo smisla prešućivati ni romantičku podlogu cjelokupnog ilirskog pothvata i samog tog dogovora, to jest: onu hipotetičku *jednost*, narodnu i jezičnu, za sve južne Slavene (tada samo: Slovence, Hrvate, Srbe i Bugare), — naime: onu utopiju, kako je to temeljito pokazala novija povijest.[28]

Jezični dogovor može biti *staroromantički* (u duhu pretpostavke da su svi srodni i slični narodi jedan narod), ali mi se čini da može biti i u duhu *novoromantičkog* nazora: ako već svi narodi u pitanju i nisu jedan narod, da bi to konačno ipak trebali biti, i da se na tome treba svim silama poraditi. Zanimljivo je, međutim, da neke od najistaknutijih političkih osoba u državi (na primjer M. Nikezić i M. Tripalo) — kako smo mogli u dnevnim novinama pročitati — zauzimaju posve suprotno gledište. Oni izjavljuju da je socijalizam danas ono što povezuje građane različitih narodâ i jezikâ u SFRJ, a ne neka umjetna nova nadnarodna struktura — jugoslavenstvo kao socijalistička suradnja, a ne jugoslavenstvo kao neka viša nacionalnost...

Sve u svemu, radilo se o starim ili o novim jezičnim dogovorima, prečesto se zaboravlja kako oni — po svojoj naravi i biti — nisu *legislativni* (zakonotvorni), nego su *rekomandatni* (preporučivi). Tako se i posljedak jednog takvog dogovora, običan *pravopis*, stao shvaćati kao neki zakonski *pravogovor* ili čak *pravorijek*. A književnik mora imati pravo na apsolut svojeg jezika. Ako ćemo već poštivati onu *Caesar non supra grammaticos*, morali bismo onda i ovu — *grammatici non supra scriptores*. Književnika ne može (kao umjetnika, kao alkemičara riječi) obvezati ni jedan jezični dogovor. Jer, njegovo je pravo poslužiti se onim najstarijim kao i najnovijim u jeziku, onim najsvečanijim kao i najpogrdnijim. Ako hoće, može pisati čak i posve izmišljeno (kao James Joyce). Pa ipak: sve to ne isključuje potrebu jezičnog standarda, norme književnog jezika, koji opet — da bi bio i književni i jezik — mora se temeljiti na jezičnom gradivu književnosti koju promiče. I napokon: da bi se književnik mogao upustiti u bilo kakve jezične eksperimente, njemu leksikografi moraju pružiti rječnik s potencijalom/totalom njegova jezika...

[26] *Vjesnik*, Zagreb, 24. prosinca, 1968, str. 8 *(Naš jezik danas)*
[27] Z. Vince, ibid. str. 160—161.
[28] Vidi M. Krleža, *O 130-godišnjici hrvatskog narodnog preporoda*, Kolo MH, 1966, sv. 8—9—10.

Možda ne bi bilo svih onih jezikoslovnih nesporazumaka, do kojih je tako često dolazilo, da su ljudi bolje razumjeli jednu jedinu riječ iz poznate ustavne odredbe o »srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom« jeziku. Sama ta odredba nije tako neprecizna kao što se nekima činilo. Zakonodavac je upotrijebio dva naziva i povezao ih jednom riječju, u kojoj je — duboko sam uvjeren — semantički ključ odnošaja između tih dvaju pojmova.

Ustavni tekst, koji — za razliku od različitih dogovora i pravopisa — jest *legislativan*, ozbiljan je sastavak. Kako on nije ni lirska pjesmica ni stilska vježba, u njemu ne može biti suvišnih riječi, te svaka i najmanja riječca kazuje nešto potrebno i određeno. Stoga i *odnosno* znači nešto posve određeno, nekakav jasan *odnos* između dva navedena naziva. A što zapravo?

1) *Odnosno* se može zamijeniti s »respektive«, »relative«. Sadržaj pojma se u tom slučaju svodi na latinsko *»ratione alicuius rei habita, hoc spectans«*.

2) U njemačkom — *beziehungsweise* (sa sinonimima *gegenseitig, wechselseitig, jeweilig* — uzajamno, izmjenično, prema prilikama); sama njem. riječ u smislu sveze znači *und, oder* (i, ili) — *Das Grosse Deutsche Wörterbuch*, Bertelsmann, 1967.

3) Francuski *relativement: »par rapport à; d'une manière relativ«* (*Petit Littré*, 1959).

4) Engleski *relatively: »in a relative manner; in a relation or respect to something else«. (Webster's Third New International Dictionary*, 1964).

Bilo je potrebno donijeti ovu ključnu riječcu na nekoliko stranih jezika s primjerenim odredbama značenja, jer sama riječ *odnosno* (po podrijetlu iz srednjovjekovne filozofske i pravne terminologije) nije uvijek posve jasna i određena, na što upozorava i djelo *Sprachdummheiten* (Wustmann-Schulze) gdje se kaže da tu riječ treba izbjegavati i zamjenjivati je s *i, ili*. I francuska i engleska definicija pokazuje stanovitu nejasnost. Jedno je, međutim, dovoljno jasno: upotrijebljena između dva pojma, ta riječca se po značenju svodi na vezu *naporednosti;* a ako označava *istost*, onda je to istost po uporabi, ali ne po naravi. Za ono što je *jednobitno* ne navode se dva imena. Navedena su dva imena u vezi, ali svako sa svojim pojmovnim sadržajem. Posrijedi je dakle pojam paralelnosti, a ne identičnosti: ne neka potpuna istost i jednobitnost, kao što propovijedaju zagovornici jednog-jedinstvenog-ujednačenog jezika. Da je tako, onda bi taj jezik imao i jedno ime i u uporabi i u zakonodavstvu, a očigledno — tako nije...

Zapravo, možda je i sva ova leksička potkrepa i semantička raščlamba bila nepotrebna, jer se — kako je već nekoliko puta pripomenuto u javnosti — 14. travnja 1961. doslovno govorilo o četiri jezika (pa ma kako mi njih nazivali, a ovdje i o samom nazivu nema dvojbe):

Prilikom proglašenja Ustava 31. I. 1946. u Ustavotvornoj skupštini članove 1—43 pročitao je na srpskom jeziku Moša Pijade, članove 44—76 na hrvatskom Zvonko Brkić, čl. 77—114 na slovenačkom Marijan Brecelj, a čl. 115—139 na makedonskom Vlado Maleski.[29]

[29] *Borba*, 14. travnja, 1961.

Čitava je ova rasprava započeta oko Rječnika MH i MS, a sugovornici drugačijeg mnijenja o Rječniku i drugačijeg nazora na jezik, skrenuše razgovor o jeziku uopće. Pokazao sám dobru volju, te prihvatio i razgovor o jeziku, znajući koliko je prisno jedno vezano s drugim. Samo se pri tome dogodilo, da se gotovo zaboravilo što je bio izvorni povod. Stoga će biti dobro navesti kratak sažetak prvotnih prigovora Rječniku, kako bih mogao odgovoriti na neke posebnije primjedbe, a na račun mojih primjedaba.

Evo najbitnijeg iz toga kritičkog *synopsisa*:

... nije to Rječnik hrvatskog književnog *Corpusa* (nije *koine* čakavskih i kajkavskih elemenata uz štokavštinu), mimoilazi i štokavske jezične spomenike od XV do XIX stoljeća, pa i najveći dio hrvatskog jezičnog blaga XIX stoljeća, kao i neke znamenite izvore iz XX stoljeća; ne priznaje ni *varijante* ni primjerene književne jezike bilo srpskog bilo hrvatskog kulturnog kruga; etimologije su nesustavne i pogrešne; definicije su dobrim dijelom netočne; neznanstvena obradba međuuputnica; nepotrebne dvostrukosti; miješanje ekavice i ijekavice; propagiranje izmišljene jezične mješavine; krše se ustavne odredbe o jeziku; niječe se jezični standard javnih komunikacija u SR Hrvatskoj; kao duhovno čedo etatizma i centralizma, Rječnik je reakcionaran: nije u skladu s načelom socijalističke samouprave u kulturi ...

U cjelokupnoj zamisli i obradbi tog Rječnika zaobiđeni su u cijelosti plodovi djelatnosti triju hrvatskih filoloških škola (zagrebačke, riječke i zadarske), koje su od izuzetne važnosti za kodifikaciju hrvatskog književnog jezika na temelju književnih djela. One su bile pokušaji jedne obuhvatnije sinteze. Pobijedila je četvrta škola, ali ipak s elementima i tih triju, upravo u odnosu na baštinjeni književni *continuum*. To jest: folkloristička struja, daničićevci-brozovci-maretićevci (po kojima su se sastavljali rječnici i gramatike za hrvatski književni jezik, a bez građe iz hrvatske književnosti) nisu nikada u potpunosti pobijedili. Jer da jesu, onda bi golem dio naše jezične kulture (obalni i kontinentalni; od istarskog do kajkavskog) bio naprosto izbačen iz živog organizma književnosti ... Promatranom Rječniku se stoga, s pravom, prigovorilo, što najvećim dijelom mimoilazi upravo onu književnost čijim bi zrcalom imao biti. Jer, književni jezik mora biti izražajna cjelokupnost stanovitog naslijeđenog i suvremenog jezičnog sustava. Za književnu uporabu nema mrtvih oblika jezika. Možda samo usnuli ili uskladišteni, što se sutra mogu probuditi, ili oprašiti i ulaštiti, te objaviti u svoj svojoj živosti i sjaju. Rječnik bilo koje književnosti (a rječnik književnog jezika to ipak mora biti) ne bi smio preko palube baciti vlastitu jezičnu tradiciju ...

Polazeći, dakle, od općepoznate i općepriznate činjenice, da je jezik posljedak iskustva prošlosti kojim se promiče sadašnjost i spremamo za budućnost, jasno je kolika je šteta nanesena Rječnikom, koji je decimirao tolike jezične i književne izvore. Ne kaže se uzalud »*language is a supraindividual cultural product, the heritage of past generation*« (Weisgerber, prema *Comparative Linguistics*, Robert Lord, str. 241).

Kritičari kritičarâ tome su prigovoru — u svojim odgovorima — posvetili najmanje pozornosti, ali ja ga i dalje smatram za jednog od najbitnijih: što Rječnik književnog jezika zaobilazi djela naših književnih velikana (Držića, Marulića ili Gundulića) ili onu srčiku njihova

jezičnog izražaja što je i te kako djelatna ... kao i tolike manje, ali izuzetno značajne pisce, koji su — kroz stoljeća i stoljeća — izgrađivali naš književni jezik. U rječnicima drugih jezika takvo što zaista nije slučaj.

Francuski je jezik poprimio svoj sadašnji književni oblik zajedničkim radom. Ni jedan od velikih pisaca 17. stoljeća nije odlučno utjecao na njegovo oblikovanje; oni su se podvrgavali uporabi što je bila utvrđena raspravama u salonu. Stoga su mnogi veliki pisci obogatili francuski jezik i pridonijeli njegovoj preobrazbi. Ali ni jedan od njih nije učinio za francuski ono što je Shakespeare učinio za engleski, Dante za talijanski. U ta dva jezika stvaralačke snage su se utjelovile u jednom geniju; u Francuskoj one su se kristalizirale u cijelom jednom sloju pučanstva.[30]

Kako ni u nas, bilo u starijoj bilo u novijoj književnosti nije jedan autor davao presudan pečat jezičnom smjeru, morali bismo uvijek imati na umu ako već ne sve pisce, onda barem neke od onih bez kojih se naš jezični razvoj ne može ni zamisliti (a u ovom Rječniku ni ti nisu uzeti u obzir).

Takvi propusti ili promašaji nisu ni nevažni ni naivni. Pisani, pismeni jezik nije samo stvar lijepe književnosti, kao što ni lijepa književnost nije samo stvar ljepoduha koji je stvaraju ili čitaju. Kao što svi znamo, jezik je i društvena i društvovna pojava. Zajedništvo je to koje zahtijeva višestruku uzajamnost.

Kako moji akademski oporbenjaci (tražeći u svemu katedarsku kompetentnost) ne priznaju ništa što nije potkrijepljeno znanstvenim navodima, trsim se da ih u tome zadovoljim koliko god mogu. Tako, za moj kritički *ceterum censeo* (od kojega su već i meni puna i usta i uši) evo još jednog dokaza:

Jezik i jezična zajednica (moglo bi se također reći: ljudi što govore stanoviti jezik) uzajamno se dakle uvjetuju. Jezik je nepojmljiv bez jezične zajednice koja ga održava kao što ni ona sama ne može postojati bez određenog jezika, što joj istodobno daje oblik i obrise. Čim postoji jezik, postoji i jezična zajednica. Ukratko, između toga dvoga postoji uzajamna ovisnost. Jezična zajednica je jedan od oblika i vjerojatno najvažniji oblik svih zajednica; ona je ta koja otvara prilaz područjima duha i kulture, ona nam pruža ključ za objektivna duhovna dobra pohranjena u pismenim djelima; te smo pozvani prinijeti tu i svoj prilog.[31]

Cijelo ovo vrijeme, gotovo do samog ruba neprestanog ponavljanja jednog te istog, ja naglašavam: kako ovome Rječniku (za koji se pokazalo — što ćemo malo dalje još jednom ilustrirati — da je zatajio na gotovo svakom posebnom, stručnom polju) *nedostaje povijesna protežnost*, jer on uopće ne zahvata leksičko gradivo u razvojnom vremenskom slijedu. I koliko je god takvo nešto načelan promašaj (sa šireg motrišta same kulture pismenosti), toliko je i u užem, metodološkom smislu (s užeg, tehničkog gledišta):

[30] W. v. Wartburg, *Evolution et structure de la langue française*, Bern, 1967, str. 268.
[31] W. v. Wartburg, *Problèmes et méthodes de la linguistique*, Paris, 1963, str. 233.

»... rječnik ... ima svrhu odrediti i prikupiti različita značenja riječi i njihove povijesne mijene«.[32]

Meni je osobito stalo do toga, da s jednim budemo načisto: ne može se prvo reći — ovo je rječnik književnog jezika, pa onda (kad gotovo svi kritičari prigovore, da je to u tom slučaju nepotpun rječnik), objaviti javnu ogradbu: ovo je rječnik *suvremenog* književnog jezika ... Jer ta naknadno dodana i potcrtana riječ slaba je isprika. Zapravo je u tome sklopu ili besmislena ili pak osuda protiv samih sastavljača, naprosto zbog toga što *suvremeni* književni jezik ne postoji, ako u sebi ne sadržava i onaj jezik koji mu je prethodio i koji ga je uvjetovao. Rječnik koji sam sebe liši vlastite genetičke dimenzije, bit će samo neuspio križanac, jer nije ni opisni ni povijesni (kad je već nepotpun i kao jedan i kao drugi): ne poštiva naime ni trenutno stanje, ako prešućuje prethodna razdoblja.

Potter, na primjer, navodi više vrsta rječnika, ali — iako navodi nekih desetak mogućnosti toga oblika — ni jedna ne odgovara ovom tipu rječnika »suvremenog književnog jezika« kao takvog.

Rječnici i glosariji, što se na različite načine bave bitnim značenjima riječi, imaju sve veću ulogu u modernom životu. Da i ne govorimo o enciklopedijama, zemljopisnim imenicima, adresarima i katalozima svih vrsta, imamo rječnike na povijesnim načelima; rječnike što se odnose na posebna razdoblja u povijesti jezika; rječnike suvremene uporabe što nude upute i savjete o prihvatljivim i neprihvatljivim izražajima; etimološke rječnike što donose povijesti riječi i navode srodne oblike u ostalim jezicima; rječnike izgovora koji bilježe usvojene standarde izgovaranja riječi u fonetskoj transkripciji; rječnike sinonima i antonima, idioma, klišeja, fraza, poslovica i čuvenih izreka; abecedne popise svih riječi što ih je upotrebljavao neki autor; rječnike regionalnih narječja, slanga, žargona, školskog, šatrovačkog, i polujezika podzemlja; rječnike tehničkog nazivlja što se odnose na umjetnosti i umijeća, znanost i tehnologiju, glazbu, slikarstvo, kiparstvo, graditeljstvo; tesarstvo, lončarstvo, šumarstvo, tkalaštvo; zvjezdoznanstvo, aeronautiku, antropologiju, bilinarstvo, zoologiju, entomologiju, biologiju, ljekarništvo, kemiju, fiziku, elektroniku, metalurgiju, hidrauliku, inženjerstvo i brodogradnju; i rječnike stranih jezika, živih i mrtvih.[33]

... Prvo sam bio izrazio djelomičnu sumnju u samu temeljnu zamisao ovog Rječnika, a kad sam ga malo bolje prolistao, moja se sumnja stala širiti kao mrlja po bugačici, te je uskoro prekrila i začetnu koncepciju i leksikografsku obradbu dotičnog priručnika ... Kad bi taj Rječnik imao biti rječnik standardnog jezika, onda bi se (kao što se očigledno nije imalo) moralo imati na umu i ovo što kaže Ch. Laird, — »da rječnik mora imati ograničavajuće, ali ne smije imati prisiljavajuće standarde«.[34]

Budući da isti lingvist, govoreći o tome kako nastaju rječnici, zahtijeva ono isto što je u našem Rječniku i namjerno i sustavno preskočeno i iz-preskakano (na što kritičari nisu mogli da ne prigovore), poslužit ću se još jednom njegovim tekstom:

[32] S. Ullmann, *Précis de sémantique française*, Bern, 1965, str. 37.
[33] Simeon Potter, *Language in the Modern World*, London, 1964, str. 169.
[34] Charlton Laird, *The Miracle of Langauge*, New York, 1965, str. 221.

Priređivači rječnika rade na temelju onoga što se zove »povijesno načelo«, i to ovako: ako je riječ pismeno registrirana, ulazi u rječnik; dok nije registrirana, ne ulazi u rječnik; kad se unese u rječnik, definira se i opiše u skladu sa svojom uporabom u tiskanim izvorima.[35]

(Dakle: Đ. Kostić bi ipak morao priznati, kako su pisani, književni, knjiški, urbani izvori ne ono drugotno, nego prvotno — čak i u ovakvom poslu ...)

Zanimljivo je kako ni jedan od kritičara kritičarâ iz *Kritike* nije obratio gotovo nikakvu pažnju (osobito mojim) primjedbama o pogreškama u obradbi znanstvenog nazivlja različitih struka, dok su gotovo svi s toliko žestine i opširnosti udarili po našim polaznim stavovima o jeziku uopće. Ali — da pošteno priznam — ja nikako nisam jedini koji je u tome Rječniku opazio izuzetno nisku, gotovo polovičnu razinu znanstvenosti pri obradbi natuknica strukovnog nazivlja. Potkrepe radi — evo što (prema stenografskom zapisniku) kaže V. Pavletić — aludirajući na stručne recenzije o Rječniku koje će tek biti objavljene u *Kritici* 5:

... oko 15% definicija s područja fizike, kemije i elektronike je prihvatljivo, manje-više točno; 20% je besmisleno; ostatak je ili potpuno netočan ili nedovoljno točan ili je opet na razini onog znanja koje se predaje u srednjoj školi.[36]

I dok nam ugledni slavist P. Ivić u dnevniku visoke naklade (u *Politici*) svečano izjavljuje kako su te prve dvije sveske tog Rječnika uspjelo i izvrsno i dragocjeno djelo — »najkorisnije delo naše kulture« —, S. K. — Kuzmanović (koja je i sama surađivala na Rječniku) doslovce kaže da su te prve dvije knjige *početničke:*

Prve dvije knjige su početničke, moram to reći, imali smo neki dosta iskustva, ali ne svi, u neku ruku učilo se na tome.[37]

Izlazi da se na tome »najkorisnijem delu naše kulture« ljudi naprosto uvježbavahu kao kakvi vježbenici na javnome vježbalištu ... Uostalom: mi smo to isto opazili i prije toga priznanja.

Mjesto da se razgovara o tolikim promašajima i propustima toga Rječnika, njegovi branitelji se neprestano skrivaju iza načelnih izjava. Najomiljenija od njih im je ona o potrebi suradnje među našim narodima i na području jezika. Samo bi neupućen ili zlonamjeran čovjek (a od kritičara u ovome slučaju nitko nije takav, uvjeren sam) mogao imati nešto protiv toga. Sâm sam čak nekoliko puta predlagao, da se načini i objavi jedan priručan četverostupčan rječnik (u četiri jediničke i definicijske *varijante*: slovensko-hrvatsko-srpsko-makedonski), kako bismo se što bolje upoznali i istodobno svi skupa uvidjeli, koliko nam je toga u rječniku i jeziku zajedničkog. Isto tako sam uvjeren kako bi za našu književnost bilo osobito korisno imati jedan *Lexicon synopticon* čakavštine, kajkavštine i štokavštine.

Govori se isto tako često i o potrebi uporabe riječi iz srodnih i susjednih književnih jezika, a u stilističke svrhe. Tko bi razuman mogao — u načelu — imati nešto i protiv toga, kad je već svima poznato da smioni stilisti bilo kojeg jezičnog izražaja zatreba li im štogod, posuđuju odakle im je volja, i u tome ih nitko ne može spriječiti, niti ih

[35] Ch. Laird, ibid., str. 217.
[36] Stenografski zapisnik sa zajedničkog sastanka MH i MS, u Zagrebu 4. i 5. siječnja 1969, str. XIII/4.
[37] Ibid., str. XV/1—2.

treba sprečavati. Samo, pravo umjetnikove osobne stilistike je jedno, a »teorija o obogaćivanju« cjelokupnog književnog izražaja posudbama iz jezika druge književnosti je nešto drugo. Ma koliko ona na prvi pogled bila privlačna, lingvistički nije opravdana, a često ni književno-stilistički.

Američkoj i engleskoj književnosti, na primjer, u osnovi je jedan, zajednički jezik, ali pisac Amerikanac ne miješa izrazite britanizme, niti pak pisac Britanac miješa izrazite amerikanizme, osobito ne u slučaju kada svaki od njih teži što primjerenijim jezikom izraziti svojstva i značajke zavičaja i okoliša kojima se bavi...

Javile su se čak i nekakve osobe po novinama, posve nevine od bilo kakve spoznaje o predmetu što je posrijedi, koje su — dakako u ime vrlo visokih načela (koja su toliko visoko podigli, da su im se izgubila u maglenim vrhuncima vlastitih lubanja) — žestoko napali baš primjedbu o zanemarivanju tradicionalne komponente. Kako sugovornika u načelu treba uvijek poštivati (bez obzira kakva su njegova osobna svojstva i namjere), upućujem takve na činjenicu (jer po njima leksičko blago ne zavisi ni od vremeni ni od prostora, već od dogovora i izbora) da je hrvatski književni *koine* — uz ostalo — vezan i za sredozemni kulturni bazen, za primorsku sferu međuodnošaja i utjecaja, pa da nikako nije dobar onaj dogovor i izbor prema kojem se toliko toga u ovom dvomatičnom Rječniku iz stare kulture primorskog podneblja i suvremenog pomorstva (koje barem zbog deviza ne bi trebalo mimoilaziti) — naprosto ispušta... I kako uz to nikada ne treba gubiti nadu, da činjenica može omekšati i najtvrđu glavu i da će se od ustrajnog dokazivanja kad-tad nešto zametnuti i u najmekšem mozgu — a imajući stalno u vidu te sugovornike velikoga žara a nikakvoga znanja — kazat ću im ono što je već toliko puta kazano: jedan je od bitnih zahtjeva suvremenog lingvističkog strukturalizma kombiniranje sinkronijskog i dijakronijskog u svemu što se tiče jezika, pa i u leksikografiji. Ne kaže uzalud B. Malmberg (komentirajući potrebu spoja historijske i deskriptivne metode):

Jednako se tako utvrdilo kako više sustava mogu istodobno postojati; u odnjegovanu stilu susreće se i najstarije stanje jezika, u književnom ili u vjerskom jeziku (odakle može prijeći na ostale oblike jezika) — ili pak obrisi novog jezičnog sustava što se promalja u pučkom jeziku, u svakidašnjem izričaju ili u manje dotjeranom stilu.[38]

I napokon: sugovornici-oprečnici osuše paljbu na mene kao da sam ja jedini što je vidio i primijetio nešto nepovoljno pri pojavi toga Rječnika. Meni bi osobno možda i laskalo da je tako, ali nije. Tko god je od jezikoslovaca ili od književnika (s imalo jezične naobrazbe ili jezičnog iskustva) pisao o tome djelu — izrazio se pretežno nepovoljno: i S. Babić i D. Brozović i R. Katičić i I. Raos i B. Klaić... Osim toga, kritike kritičara iz *Kritike* usvojio je sam upravni odbor MH kao polazište u svojem zahtjevu za revizijom načela daljnje obradbe Rječnika.

Uostalom evo dokaza i za to:

S. Babić kaže kako nije jasno po čemu je ovo Rječnik »književnog jezika« (*Kritika* 1). I njemu je to rječnik s tezom:

...zato što je to rječnik s tezom. On je rađen s posebnim nastojanjem da pokaže kako je hrvatsko-srpski književni jezik potpuno jedinstven, to jest da među varijantama nema nikakvih razlika ili ako ih ima da su beznačajne.

[38] Bertil Malmberg, *Les nouvelles tendances da la linguistique*, Paris, 1966. str. 58

D. Brozović također tvrdi da je Rječnik krivotvorina:

Ali RHSKJ zapravo krivotvori realnost na štetu obiju varijanata i hrvatskosrpskog standardnog jezika kao cjeline — cjeline koja stvarno postoji kao lingvistička apstrakcija, kao sustav i kao zbroj, a u praksi se realizira u vidu varijanata (tj. postoji kao jezik, ali ne ostvaruje se ni kao tekst ni kao govor).

Isti autor utvrđuje i da je Rječnik reakcionaran:

...a ovdje samo želim još jednom reći da je idejna osnova RHSKJ idealistička i neznanstvena, dakle reakcionarna. Mislim da nismo uvijek dovoljno svjesni kako je unitaristička koncepcija, ili uže, koncepcija srbohrvatstva — a o njima se tu u krajnjoj liniji i radi — zapravo reakcionarna, konačno i kontrarevolucionarna.

Brozović napokon (svakako jedan od naših najupućenijih slavista), kao da je znao što će se sve sručiti na naše glave zbog prikaza u *Kritici*, proriče ovako, upozoravajući:

Uvjeren sam da će biti i žučnih reakcija — ali kritičarima ove kritike preporučujem da pokušaju pobiti činjenice, a ako to ne mogu (kao što i ne mogu!), neka svoje ogorčenje usmjere drugamo.

R. Katičić, najblaži i najobzirniji ocjenitelj (kojeg je prividna, uljudna blagost toliko prevarila neke naše kritičare, te su ustvrdili kako je njegov sud o Rječniku pozitivan) već se samim naslovom svoje ocjene pridružuje negativnim sudovima. On naslovljuje »Djelo koje treba temeljito popraviti«, a da temeljito treba popraviti samo ono što je temeljito pokvareno, to valjda ne treba nikomu posebno dokazivati. On je i posve jasan kad kaže:

Potrebno je stoga vrlo pažljivo razmotriti da li je taj rječnik tako dobar kako bi mogao biti, da li je na razini suvremene leksikografije. Tko god se sa stručnim poznavanjem predmeta malo zadubi u naš rječnik, uvjerit će se da to na žalost nije tako.

Ni on naravno nije mogao a da ne primijeti neunošenje hrvatskog jezičnog blaga:

Bogat ulov tih letimičnih usporedaba pokazuje da mnogo rječničkoga blaga hrvatske književnosti nije ušlo u naš rječnik... To je vjerojatno i najozbiljniji prigovor koji se našem rječniku može postaviti.

A kao svojevrstan dokaz nad dokazima (o umjesnosti naših kritičkih primjedaba) pokazuje se izjava Lj. Jonkea, koji sam taj rad karakterizira ovako (a jedan je od njegovih urednika):

...ipak je on u obradi rječničkog fonda u znatnoj mjeri primijenio unitaristički način obrađivanja.[39]

Svi su prikazivači ovog Rječnika iz *Kritike* svoje prikaze sastavljali odvojeno, neovisno jedni od drugih (polazeći naravno sa različitih motrišta), a svi su došli do istog nepovoljnog suda — bez obzira na stil. Nepristranu promatraču ovoga jezikoslovnog spora — kad pregleda sve te različite a jednoznačne prosudbe — moralo bi biti bjelodano, kako tu doista nešto nije u redu, barem to... Međutim, i taj minimum

[39] Lj. Jonke, *Naš jezik danas*, Vjesnik, 3. prosinca, 1968.

uviđavnosti teško je očekivati od onih koji su sam taj Rječnik obradili i onda ga zbog toga svim silama branili.

Tako, primjera radi, na prigovor što se u Rječniku miješa ekavica i ijekavica, M. Stevanović odgovara kako »ima ljudi, i to vrlo obrazovanih« koji tako miješaju i na radiju i na televiziji (*Letopis Matice Srpske*, 1/1969, str. 84), — i to bi onda imao biti valjan znanstveni dokaz.

Na onaj moj središnji prigovor što nema potvrda iz starije hrvatske književnosti (a isto prigovaraju i ostali prosuditelji Rječnika, osobito B. Klaić, vidi *Republika*, 6, lipanj 1968), Stevanović odgovara »da je ovo rečnik savremenog jezika . . . iz vremena posle 1850« (*Letopis MS*, ibid., str. 86). Međutim, sve i da jest tako (a vidjeli smo i vidjet ćemo da nije ni tako!), ne znam koliko će se još puta morati reći: pa problem i jest upravo u tome — rječnik ne može biti istodobno široko književni i usko suvremeni. Ta vremenska oznaka *suvremeni* (koje u naslovu djela uostalom i nema) potire oznaku *književni*, jer je naprosto nemoguć književni jezik koji bi bio *samo suvremen*. Ili: zašto početi baš od 1850, kad je književnost čiji bi jezik trebalo jednom i rječnički kodificirati postojala i 1550! (I M. Stevanović uglavnom prelazi preko bitnih primjedaba, pribjegavajući staroj taktici u još starijoj strategiji: po kojoj je najbolje zavlačiti se u šipražje sitnih podataka, kako ne bismo morali odgovarati za temeljne značajke: za polaznu zamisao i za način obradbe.)

Stoga valjda na primjedbu zašto je u potpunosti mimoiđen, prešućen, izbačen Bogoslav Šulek u ovom leksikografskom pothvatu (a on je i te kako djelovao poslije one odabrane 1850. godine!) svi branitelji mukom muče. A oni bi na to ipak morali odgovoriti, jer kakvi su to kriteriji — čak ako se pođe kao što kažu od 1850. godine — po kojima se unosi Vukov *Rječnik* iz 1818, ali ne i Šulekov *Rječnik znanstvenog nazivlja* iz 1874, koji je — uz put budi rečeno — i moderniji i *naučniji*, jer obrađuje i područja koja V. Karadžić nije bio ni taknuo. Mogu ti kriteriji biti bilo koje vrste, ali znanstveni jamačno nisu . . . Bogoslav Šulek ne samo što je skupljao i zapisivao riječi, on ih je i kovao, evo na primjer kako:

»Prvi i glavni predmet lučbe su *počela* (elementa). Ova se označuju u latinskom jeziku tvorkom *um, ium*, u njemačkom obično riečju *Stoff*, a u francezkom i englezkom kojekako. Buduć da mi neimamo tvorke na *um*, to sam ponajviše pridržao slovku *ik*, kojom označuju i Česi počela, i koja prilično izrazuje pojam elementa, kao što vidimo u riečih: bukvik, hrastik, grabrik, šljivik, toplik (topli vjetar) itd., gdje *ik* svagdje znači njeko množtvo te tvari.

Ponajznamenitije počelo je *oxygenium* (franc. *oxygène*, engleski *oxygen*, tal. *ossigeno*, njem. *Sauerstoff*) od grčke rieči *oxys*, t. j. kiseo, i *genao*, tvorim, zato što je glavna sastavina kiselinah. Grčkoj riječi *oxys* srodna je naša *kis*, zato sam i ja prozvao ovo počelo *kisik* (čes. *kiselik*, slov. *kislec*, ruski *kislorod*).« (*O hrvatskom lučbenom nazivlju*, str. XII.)

Tako je postala danas svakome poznata riječ *kisik* (koja je — doduše — u Rječniku dviju Matica objašnjena tek kao *kiseonik:* sic!). I nije taj Šulek inače bio tek bilo tko. Evo što o tome leksikografu i književniku, za kojeg nema mjesta u dvomatičnom Rječniku, kaže M. Franičević:

Ipak je najtrajnije zasluge za hrvatsku i općejugoslavensku kulturu, uz preporodno djelovanje, Šulek stekao kao leksikograf, koji je godinama stvarao znanstvenu terminologiju na hrvatskom jeziku, ne samo praktično u raspravama i udžbenicima nego i u rječnicima. Šulekov Njemačko-hrvatski rječnik *u dva sveska objavljen je 1860, zatim su došli s madžarskog prevedeni priručnici u kojima je izradio vojničku terminologiju, a 1875. veoma značajno djelo s ovog područja hrvatsko-njemačko-talijanski* Rječnik znanstvenog nazivlja, *u kojemu je, tako reći, udario nov temelj naučnoj terminologiji, a četiri godine kasnije »Jugoslavenski imenik« bilja u kojemu osim hrvatskog i srpskog unosi i slovensko nazivlje. Šulekova se terminologije temelji na solidnom poznavanju hrvatskih narodnih izraza i pomnjivo skupljenoj građi iz stare hrvatske književnosti i djela velikog srpskog reformatora jezika i književnosti V. Karadžića, te na znanju slavenskih jezika, ali i posebno na izvrsnom vladanju duhom hrvatskog jezika u koji je unosio samo ono što je tom duhu odgovaralo i na što ga je, kako jednom prilikom napisa, nukalo »blagoglasje«, analogija, izgovor i običaj. A to je potvrdio i svojim stilom što mu priznaju svi koji su do sada o njemu pisali. Ukratko, Šulek je, kao što reče 1895. u nekrologu predsjednik akademije Torbar, veoma »mnogo pripomogao« materijalnom i formalnomu usavršavanju hrvatskog jezika.*[40]

Kada bi imalo smisla (nakon temeljnog nesporazuma i samog leksikografskog promašaja) ići od pojedinosti do pojedinosti, onda svakako ne bi trebalo prijeći preko toga što M. Pešikan (*Delo* 1/1969, str. 22) uopće ne dopušta mogućnost Rječnika samo s ijekavskim ili samo s ekavskim oblicima. Teško je u takvim stavovima ne vidjeti jezični unitarizam . . . A uz put budi rečeno, uporabnu *četverojezičnost* (koju nikako nisu skloni priznati sveučilišni jezikoslovci kao M. Stevanović, M. Pešikan ili P. Ivić) potvrđuje i jedno tako poznato nakladničko poduzeće kao što je *Jugoslavija* iz Beograda, kad na šestoj stranici svojeg izdanja jedne od najčitanijih knjiga — *Suvremeni kuhar* (1968) — izjavljuje da je to djelo tiskano u četiri jezične *varijante*, doslovno: »na hrvatskosrpskom (latinicom), srpskohrvatskom (ćirilicom), slovenskom i makedonskom jeziku«. Dakle, i naši nakladnici uviđaju i provode ono što ne uviđaju i mimoilaze neki naši uvaženi stručnjaci . . .

Ali, kako mi nije namjera da na svako *nije* kažem *jest* i obratno, mogu i preskočiti pojedinosti, s kojima inače nisam suglasan. No jedno ipak moram naglasiti: branitelji Rječnika (M. Pešikan, M. Stevanović, Đ. Kostić, P. Ivić i drugi) kao da zaboravljaju da su kritičari iz *Kritike* pregledali samo svaki po jedan i to manji dio Rječnika. I svi su otkrili tolike promašaje i pogreške. Braniteljima je sve to ipak malo, pa i neznatno. No: samo malo računice pokazalo bi im, kako brane neobranjivo; jer ako se u tako malo isječaka našlo toliko pogrešaka, koliko ih onda tek mora biti u objema knjigama . . . Onda doista ostaje zaključna prosudba — polazeći od naopakih načela, obrađivan površno i neznanstveno, — kako bi taj Rječnik i mogao biti dobar?!

A napokon i sama javna izjava Upravnog odbora MH (prema *Politici*, od 5/I 1969) uvelike potvrđuje primjedbe i zahtjeve recenzenata iz *Kritike*:

[40] Marin Franičević, *Slovački ilirac*, Vjesnik, 31. kolovoza, 1968, str. 12.

... prve dve knjige ... nisu zadovoljile ni upravu ni članstvo Matice hrvatske, a ni hrvatsku kulturnu javnost. U Hrvatskoj je dosad izišlo više prikaza tog Rečnika, ali nijedan od njih nije pozitivan. Naprotiv, neke ocene Rečnika su tako negativne da predlažu njegovo obustavljanje, jer ga smatraju 'štetnim za dalji pravilan razvoj hrvatske varijante književnog jezika, kako danas u duhu snošljivosti i međunacionalne suradnje obično nazivamo hrvatski književni jezik'.

Isto govori odlomak iz iste izjave, a prema članku u *Borbi* od 5/I 1969:

... (u Rječniku) treba da dođu do izražaja ... obje varijante vidljivo, a ne bez vidljivosti, ne dakle pomiješano kao da je to jezik bez varijanata, kao da je jedinstven bez ikakvih razlika ... dosadašnji način obrade Rječnika mora se osuditi i promijeniti tako da dođe do potpunog priznanja i vidljivog razlikovanja hrvatske i srpske varijante.

I kao posljednja potkrepa: *Vjesnik* od 6 siječnja 1969. u članku »Suglasnost o daljnjem izdavanju Rječnika« donosi posljedak Zagrebačkog dogovora dviju Matica, govoreći u podnaslovu: »oslanjajući se na ravnopravnost jezika i kultura naših naroda dogovoreno je da Rječnik prikaže stvarno stanje dviju varijanata književnog jezika«, što također pokazuje, da ni to u prvim dvjema knjigama Rječnika nije bilo učinjeno i da su kritike bile umjesne ...

* * *

Sve u svemu, ova pomalo maratonska prepirka o jeziku Rječnika i o rječniku jezika (koja nije započela jučer i vjerojatno neće prestati sutra), još jednom pokazuje kako se jedna te ista stvar može različito, pa i posve oprečno tumačiti. Kao i ranije, tako i sada, jedni i dalje tvrde kako nam je jezik jedan-jedinstven-ujednačen (a »varijante« su tek stvar osobnog izbora ili regionalne uporabe), dok su drugima *varijante* funkcionalno i pravno književni jezici, upravo kao slovenski ili makedonski. Ja sam se osobno htio pozabaviti samim Rječnikom, ali sam — sudeći po svemu — tjerajući iz njega leksikografsku lisicu, istjerao starog jezičnog vuka, i sad mi je — da još malo protegnem tu staru vukovsku prispodobu — kao Crvenkapici pred raljama što strše iz dobroćudne kapice njezine jezikoslovne bakice ...

VLAST KAO PSIHOLOŠKI KOMPLEKS I DRUŠTVENI FENOMEN U POSLIJERATNOJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI

Vlatko Pavletić

»Jednom treba odvojiti vlast i nasilje od težnji duha«
(Ivan Supek, *Heretik*)

Ako je ličnost autora krajnji posljedak uzajamnog djelovanja — pojačavanja i poništavanja — različitih sila koje iz nje ili na nju djeluju, onda sasvim mirno možemo ustvrditi, da i u cjelini književnost određenoga razdoblja nosi na sebi ožiljke od svih pritisaka i tragove svih struja i vjetrova koji su se nad njom vrtložili.

Hrvatska je poslijeratna književnost prema tome u potpunosti adekvatna objetivnoj stvarnosti, i to podjednako onda kad joj oprezno prilazi kao i onda kad je zaobilazi.

Bijeg pisaca od problema u stanovitom vremenu sociološki nije ništa manje važan, kao podatak o tome vremenu, od umjetničke transpozicije tog istog tabuiranog problema u pjesničkom djelu. Ne uzimajući u obzir sve društvene i političke komponente, teško ćemo shvatiti otkuda odjedanput raznosmjerne strelice pojedinih ispada — koje, međutim, nisu ništa drugo nego različitim pritiscima uvjetovane tangente opstanka i spasa, otpora i juriša u nebranjene ili nezabranjene zone.

Prihvatimo li kao točnu Krležinu tvrdnju da je piscu bliži Lucifer nego njegov »mlađi i naivniji brat Prometej«, onda je položaj umjetnika koji se izražava riječima u najtežim društveno-političkim situacijama — najteži; sigurno složeniji i delikatniji nego položaj skladatelja i likovnih umjetnika koji nalaze odušak u djelima lišenim izravne poruke ili poruge postojećem; najviše što im se može dogoditi, to je da izgube materijalnu podršku državnih organa za djela koja slikaju i vajaju u sjeni službeno uzdizanih majstorskih radionica, u tišini svojih skromnih i mračnih potkrovlja s nadom u svjetlije dane širih stvaralačkih sloboda. Pisac, naprotiv, da bi imao status umjetnika riječi mora imati i mogućnost da objavljuje svoja ostvarenja, a kako će ih objavljivati kad je opasno da ih i napiše ukoliko u njima zadire u poredak dublje nego što je dopušteno, a dopušteno je uvijek tako malo, da i oni pisci koji su uprtili na sebe sramotni konformistički križ nikad ne znaju na kojem će koraku pod njim nužno pasti, odnosno kojem će se moćniku učiniti da ga ne nose dovoljno zadovoljno i pokorno.

Unutar istih ograničenih pogleda na svijet postoje konzervativci, dogmatičari i liberali, pa pristati u jednom trenutku uz određeni pokret ne znači ujedno izbjeći sve sukobe i konfrontacije do kojih dolazi unutar pokreta između njegovih ekstremnih mogućnosti zaleta i zastranjenja, npr. između lijevog i desnog krila, i sl. Povijest svjetske,

naročito sovjetske književnosti tragično je poprište palih talenata, pa i genija, koji nisu na vrijeme shvatili da nije vrijeme da književno objave da su shvatili što se uistinu zbiva iza oparoljenih fasada i pod površinom sve većih deformacija prvotno čistih i zanosnih revolucionarnih ideja o humanizmu i slobodi, o oslobođenju klasa i pojedinaca. Revolucije ne žderu samo svoju djecu nego ponekad ukidaju i svoj vlastiti smisao. A bez toga smisla kao osnovnog preduvjeta, i bez ostalih potrebnih uvjeta za slobodno stvaranje, pisci moraju izabirati između malog broja mogućnosti: čuvajući život gubiti ljudskost ili čuvajući ljudskost riskirati život, ili pak, razočarani, pomireni sa sudbinom, otići u smrt, sami (Jesenjin, Majakovski, Fadejev) odnosno uz pomoć organa vlasti (Babelj, Piljnjak i dr.), ukoliko ne žele neprestano, mehanički apologetski pišući, proizvoditi mrtvorođenčad. Bezbrojna ograničenja i strah od brahijalnom silom nametane staljinističke dogme izvor su, bez sumnje, sudbinske opsjednutosti strahom mnogih modernih sovjetskih pisaca u tridesetim godinama XX stoljeća. Umjesto opravdano odbačene trockističke ideje o permanentnoj revoluciji u Sovjetskom Savezu Staljin je uspio instalirati permanetni strah, kojem je i sâm podlegao prema staroj istini da oni kojih se mnogi plaše i sami se mnogih boje. Ubačeni u takvu situaciju, sovjetski su pisci mogli opstati jedino kao apologeti društva, slijepo poslušni partiji, jer heretici (pa i sanjari) su brzo nestajali sa poprišta. Neki od njih su preživjeli zahvaljujući pravovremenoj samoinicijativnoj apstinenciji, dok su drugi razvili u sebi i izoštrili do neviđenih razmjera sposobnost autocenzure. Strah oličen u cenzoru koji čuči u duši svakog pisca — to je snohvatna slika i objektivni korelativ atmosfere koju je ocrtao npr. Mihailo Bulgakov u prologu i epilogu satiričnog komada »Purpurni otok«, a koju je u našim danima hrabro osudio i potresno razobličio A. Solženicin u polemici sa članovima uprave Saveza pisaca, birokratiziranim braniteljima i zastupnicima jednobojne istine. No, u ruskoj književnosti ovo su gotovo arhetipne teme, dobro poznate Gogolju i omiljene Dostojevskom: veliki inkvizitor i mali cenzor.

U suvremenoj hrvatskoj književnosti prvi je uočio sablasnu pojavu staljinizma, koji na području duhovnog života ostavlja iza sebe pustoš i ruševine, najveći naš pisac i revolucionar — Miroslav Krleža. U romanu *Na rubu pameti* on u jednom čitavom poglavlju razobličuje uskogrudni dogmatizam afirmirajući shvaćanje da je i »mjesečina pogled na svijet«, dok u *Banketu u Blitvi* uzdiže prepoznatljivu sliku monarhističke Jugoslavije kao tamnice naroda i pojedinaca do stilizirane univerzalne vizije istine o vječnom sukobu. U tome djelu Krleža govori o neuskladljivosti državotvorne ideologije i ideje humanizma, o beskrupuloznosti vlastodržaca i častohlepnika koji ne samo riječima nego i postupcima, čitavim svojim bićem i životom negiraju svijetle ličnosti djelatnih revolucionara i kontemplativnih heretika. Nastavljajući raspredati temu okrvavljenog klupka osione vlasti koja ne preza ni pred čime, ponižavajući i poništavajući svojim akcijama sve ljudsko, Krleža je u drami *Aretej* svoju staru tezu potkrijepio novim sižeom protegnutim u vremenu, radi što oštrijeg isticanja istine da se čovječanstvo sporo uzdiže i kreće naprijed, pa i danas — kroz telefonsku slušalicu — nerijetko progovara još neprevladani krvoželjni gorila u čovjeku.

Kao što vidimo, najlogičnija posljedica pritiska je: bijeg! Uzmaka ima različitih: najprirodniji bi bio bijeg od opasnosti — u pokornost i konformizam. Ništa manje učestala je i taktika noja koji gura glavu u pijesak da ne bi vidio ono što je nemoguće ne — osuditi. Iz toga

proizlazi svojevrsni estetizam i — ponekad u uvjetima neslobode ipak tolerirani — apolitički larpurlartizam. Što nerazumljivije, što dalje od stvarnosti — to bolje. Ili apologetika ili — eskapizam. Možda nekome sudbina udijeli milost dajući mu ulogu dvorske lude ili službeno podržavanog heretika, ali to je samo radi zavaravanja naivnih. U uvjetima bezakonja nema nikakvih zakona na kojim bi se sigurno temeljio bilo čiji spas. Kad su književnici u Jugoslaviji pitali Leonida Leonova o Piljnjaku i razlozima njegove smrti, ovaj značajni sovjetski pisac je odgovorio da je to samo igra slučaja što pred njima sada ne sjedi Piljnjak odgovarajući na isto pitanje o — Leonidu Leonovu. Krug je u svakom slučaju zatvoren.

O tome je, uostalom, tako hrabro svjedočio Solženicin. U hrvatskoj književnosti je sjajni simbol nemoguće, dvostruko uvjetovane situacije sputanosti kreirao Ranko Marinković. Njegova novela *Zagrljaj* svjedoči o veoma složenom kompleksu rasprostiranja straha koji pogubno djeluje na stvaralaštvo, ali ujedno dokazuje da i u uvjetima nedovoljne slobode pisci mogu kazati nešto o onome što ih pritiska osebujnim jezikom alegorije i simbola. Prevlast alegoričnosti bez sumnje više svjedoči o vremenu opće sumnjičavosti nego što potvrđuje identična estetska shvaćanja mnogih autora. Neizravno govorenje, osim onoga što jasno iskazuje, priča nam također, između redaka, o atmosferi koju ne može izravno imenovati. Pisci zaobilaze, dozivlju u pomoć prošlost i utječu se utopijama ponajviše onda kad su lišeni mogućnosti da otvoreno mašu pesnicom pod nosom vlasti koja hladno dirigira i proračunato manipulira postupcima svojih podanika želeći uz to neprestano da ima uvid i u sve njihove prigušene osjećaje i prikrivene misli, u primisli čak. Shvatimo li književnost ne samo kao svjevrsni odraz ili osebujni izraz nego i kao osobnu kompenzaciju, onda se nužno javlja potreba da hipersenzibilni stvaralac pritisnut strahom progovori o strahu ne otkrivajući njegove koordinate i ne insistirajući na optužbi. Zamislite čovjeka koji ustrašen pred čudovištem ne bježi nego se primiče izvoru svoga straha, ne bi li očajničkim pokušajem ipak nešto od toga dvoga savladao: ako već ne čudovište, onda barem svoj strah od njega. Situacija je veoma riskantna ali psihološki moguća, štaviše — prilično uvjerljiva. Kamo da bježi onaj tko više nema kamo pobjeći? Može li neočekivano ponašanje miša zbuniti, čak prestrašiti mačku? Ranko Marinković je ponudio svoje rješenje: zagrljaj!

U prozi pod tim naslovom iskonstruirao je bizarnu situaciju radi ilustracije osnovnog motiva: gubljenje stvaralačkih sposobnosti u pisca koji živi i radi pod stalnim i snažnim pritiskom. Njemu, zaplašenom, ostaje na raspolaganju ponašanje kokoši: čeprkanje na bunjištu, traženje eventualno zanimljivog među nevažnim. Marinković počinje svoju prozu simboličnom scenom pisca koji se boji i koji iz sobe kroz ključanicu gleda svijet. Ali tu je ujedno i njegov dvojnik po zanimanju i po strahu, koji se sprema da započne pisati ali ne može. Imaginacija mu je paralizirana strahom od glavne, od velike, od jedino važne teme. Pretvara se, dakle, da ga zanima ono što je uistinu nezanimljivo, vuče se kao pas podvita repa onjuškujući uglove i zastajkujući pred pragovima trgovina i osluškujući isprazno pričanje po brijačnicama. Ipak, pažnja se usuđuje zaustaviti na prilazu temi vlasti: na financu. Zaoštravajući se, ohrabrena prvim uspjehom, opservacija uzima u vidokrug i naoružani organ vlasti: žandara. Javlja se prva tipična i vječna opreka u svim autoritarnim režimima: vlast i — intelektualci:

»Uzmi, evo, te intelektualce: sve ti to nešto duplo vidi. A bagra najgora!«

»E, nisu svi, ima i među njima ljudi. Koliko samo knjige pišu, a sve napamet« ...

»Bagra je to svejedno«, velim ti ja. »Stalo njemu za narod, ko meni za tvoju pokojnu strinu. Jest, knjige. A što ima u njima? — šest-pet, — laži! Samo da vara i buni mirni narod. Jest, napisat će on u svoju knjigu, da sam ja pas, a ti pseto, eto ti! Odmah će on tebe šest-pet, čim vidi da si narodni čovjek!«

Jedna od osnovnih deformacija pod pritiskom je: laž. Sve počiva na obmani, pa i odnose pojedinaca karakterizira laž. Bez laži je nemoguće živjeti, kao što inzistira i Dostojevski za kojeg su »život i laž sinonimi«. Marinković pak iznosi zapažanje o »našem čovi« koji toliko laže da više i ne laže nego govori istinu. Nasljedujući mudrost toga »našeg čove«, Marinković je i u *Zagrljaju* progovorio toliko neizravno i zaokolišno, da je na kraju sve završilo izravno i bez uvijanja. Pisac, naime, zgađen nad beznačajnostima ne može više odoljeti, nego se prišulja objektu kojeg se boji: žandaru kao oličenju sirove i surove sile. Prikuči mu se s leđa i ponukan teško objašnjivim unutrašnjim porivom — zagrli ga, kao u igri: pogodi tko sam. Žandar je brzo pogodio da je to pisac, »knjižar«, kako reče, i ne shvaćajući što sve to znači, otresa se na nj, da ga oslobodi zagrljaja. Pisac motri prijeteći ispruženi čelični kažiprst pištolja i — ne popušta. Jasno mu je da više nema povratka, jer sila se ne šali ni onda kad se tobože šali, poput žandara koji lisiči ne bi li ga udobrovoljio i prevario. »Žandar laska umu, knjigama, školama« ... Kao nikada prije ovog zagrljaja. Ali pisac zna da od laskavca može očekivati jedino suprotno od nagoviještenog, pa ne popušta zagrljajni stisak. Priča žandaru priču, gane ga do suza, ali — povratka nema; sa silom se čovjek ne može nekažnjeno ni našaliti ni zbližiti. Na priču se nadovezuje ispovijed:

Cmizdriš nad izmišljotinama, a zbog onoga što se dešava ubijaš. Izmišljena čovjeka, lopova, oplakuješ, mada si žandar, a živa čovjeka koji ti je izmislio i lopova i Đinu i priču, što je izmamila dvije ljudske suze iz krokodila, ti bi toga čovjeka »ko psa«!

I još hoćeš da te pustim!

A zašto mene ne žališ? Zar ja nisam nesretan? Zar me nije nesreća što ti postojiš gurnula u ovu krajnju, najveću nesreću, te moram tu umrijeti s tobom zato, što ti ne mogu vjerovati?

Plašio si mi maštu, razgonio i proždirao rečenice još dok su se rađale u glavi, trovao mi sve izvore misli ... Mašta mi se šuljala podvita repa dok si se ti šepirio po svijetu, bježala od tebe, od onoga što ti doista jesi i što se dešava zbog tebe i sklanjala se po brijačnicama, po trafikama, motala se oko nogu smiješnim starcima, čudacima, prosjacima, prosjačila i krala komadiće života na rubu stvarnosti, ali ovo tu, ovo ovako ... u posljednjem zagrljaju — nije mogla smisliti.

A sad se, gle, to i dogodilo, ali napisati više ne mogu! Moram te držati i umrijeti ...

Pitamo se, naravno, kamo to smjeraju pisac i njegov dvojnik, u stvari pisac kao pričalac i kao junak priče. Zašto je sve to učinio? Zašto nije odmah u početku odustao? On i sâm rezonira:

— Da. Zar nisam mogao ...? Naravno, mogao sam ... odustati. Mogao sam se vratiti, poslušati što još govori šjor Bepo u brijačnici, pogledati što radi financ u trafici, mogao sam podmetnuti glavu pod blagoslov svetoga Nikole iz niše, pax tecum ... baviti se ljudima-igračkama, ljudima-mravima, što se plaše Crne Mrlje, što odgrizaju slova, što šetaju po rečenicama. Mogao sam ...

Zar nisam vidio metak za sebe i Smrt u kažiprstu monstruma, što je pritajio dah u rukavici? Vidio sam Crnu Mrlju kako je kanula na život i proždirala ga mrakom; kako je narasla iz kaplje crnine i proždirala život tminom krokodilske noći sa svojih trista ralja, a u svakim raljama stotinu i trinaest zubi ... Sa trideset i tri tisuće zubi i još devet stotina zubi-koljača, zubi-noževa, kliješta za mučenje snova, čekića za razbijanje misli, iz kojih ispadaju, kao vijuge mozga iz raskoljene lubanje, još tople i žive, drhtave rečenice, legla je Crna Mrlja na život i zarila u njega trideset i tri tisuće strahova i uperila u njega trideset i tri milijuna smrti.

Oblio me bijesni val neispisane tinte, nepretočene u svjetlost i sjaj riječi, u munje govora, i zapljusnuo mi oči, izbrisao vid spužvom mraka. Oslijepljen kao Samson zagrlio sam stupove svoje teme: strah i smrt. Ona je tu, u mojim utrnulim rukama, u autorskom bolu mojih zglobova ... Doskora će se srušiti na mene ... Namirem je tebi, sumnjičavom, tebi prestrašenom od Crne Mrlje, što se sklanjaš po brijačnicama i prisluškuješ šjor Bepa, što se baviš mravima, grickaš riječi i šetaš po rečenicama ... Ja je više ne mogu napisati, preda mnom je ocean mraka i beskrajna noć ...

Bio je to strašno hrabar izazov stozubog Čudovišta koje se ponašalo kao da od svega ništa ne razumije. Tako je Marinkovićev čudesni, originalni zagrljaj s izvorom straha završio bez posljedica. I to samo utoliko ukoliko je ostao — namjerno — neshvaćen.

Nakon univerzalnog sučeljavanja grandiozne sile i ljudske mjere razuma u *Zagrljaju*, javlja se potreba da se to prevede na politički jezik i ujedno aplicira na sasvim određene situacije u kojima smo se nalazili u doba staljinizma i u prvoj fazi borbe protiv njega. Lansiran je termin »kult ličnosti« radi označavanja vlasti u kojoj jedna ličnost uzima sve prerogative. Riječ je, dakle, o režimu osobne diktature. Da bi ona bila moguća, određena ličnost mora prerasti svoje ljudske dimenzije — pretvoriti se u mit. Otuda i izraz »kult ličnosti« koji ukazuje upravo na proces mitizacije. Podanici se stvarno boje, ali da bi u tome strahu što dulje opstali, sila poduzima sve da njezin pritisak bude što jači. S druge strane, ustrašeni podanici vide tu silu i većom nego što je (»u strahu su velike oči«), podliježući mitomaniji. U tome ujedno nalaze svojevrsno opravdanje za sebe: što veća sila, to je razumljiviji i prihvatljiviji posvemašnji strah od kojeg se oduzimaju svi pokretni organi. Žrtva je prepuštena sudbini; kao hipnotizirana, spremna je da uradi sve što joj se naredi.

Što je činiti piscima u takvim situacijama?

Ako imaju bar toliko slobode koliko je potrebno za neizravno, alegorično kazivanje, onda uzimaju odgovarajući historijski ili mitološki siže. U hrvatskoj književnosti Marijan Matković je posegnuo za antičkom baštinom: za Heraklom kao glavnim licem u drami Heraklo.

Prvi zadatak pisaca u takvim situacijama je da ljude pokrenu iz mrtvila, a to je moguće jedino ako ih oslobode straha, a to je moguće jedino ako pred njihovim očima ukinu mitske dimenzije sile, a to je

moguće postići jedino šokom: detronizacijom okamenjenog spomenika Sili. Matković je obavio veći dio mogućeg: na sceni je prikazao dramu Herakla koji ne želi biti mitološko biće nego čezne za običnim ljudskim radostima, i dramu zbog razočaranja onih koji u idolu ne nalaze više ništa idealno. *Heraklo* je programatska demistifikacija, ali ujedno i pokušaj da se ne nasjedne prvotnom porivu mržnje prema silniku: i on je samo čovjek, pa prema tome pun slabosti. Dramski konflikti karakteristični za odnose u društvu prožetom kultom ličnosti u Matkovićevoj interpretaciji imaju svoje lice i svoje naličje, tako da njegovo djelo ne govori samo o deheraklizaciji heraklizirane mase, i života uopće, nego i o situaciji samog Herakla kojem neprestano stavljaju pred lice zrcalo koje ga enormno, mitski uvećava. Takvo je zrcalo upravo neophodno svakoj sili koja slijepo uživa u vlastitoj ničim ograničenoj moći; jer da se gleda u običnom ogledalu, na vrijeme bi sve shvatila i povukla se s mjesta i dužnosti koje ne može adekvatno ispunjavati. Matković je, dakle, problem apsolutne vlasti sagledao iz mitskog aspekta svodeći mitsku ličnost na ljudsku mjeru, različito od Marinkovića koji je banalnog žandara, zagrljenog rukama pisca, uzdigao na razinu simbola, čak mita.

Zanimljivo je da su doslovno svi tekstovi u poratnoj hrvatskoj književnosti u kojima je fenomen vlasti prikazan ili raščlanjen — eksteritorijalizirani, ili mitologizirani, ili pak protegnuti u povijest (kao u Kušanovoj drami *Demostenov spomenik*, ili npr. lik žandara u Dončevićevim *Mirotvorcima* kojih se radnja odigrava u monarhističkoj Jugoslaviji). Najdosljedniji u esencijaliziranju problema bio je i ostao svakako Matković, koji je i u *Ahilovoj baštini* preuzeo već poznate, odavno okarakterizirane likove iz antičke mitologije, zainteresiran za bitno: u kojoj mjeri mitska moć jedne ličnosti proizlazi iz nje same, a koliko njezina utjecajnost ovisi o povoljnim objektivnim uvjetima i prijemljivosti mase. Fenomen vlasti višesložan je, ali dva su faktora presudna: manjina koja vlada i većina koja se pokorava. U naizmjeničnom međusobnom djelovanju (pojačavanju ili potiranju) obmana i samoobmana Matković je pokušao otkriti one slijepe sile povijesti koje izmiču razumu, ali to uspješnije utječu na iracionalnu zonu kolektivne svijesti koja, ne znajući stvarno zašto, izabire nerijetko za sebe najnepovoljniji put u budućnost.

Kad smo već kod negacije razuma, tako česte u oblasti gdje apsolutno gospodari sila, valja svakako spomenuti još neke Marinkovićeve proze, jer ovaj je pisac otišao najdalje, i najdublje je prodro u tajnu podaničkog straha u čitavoj hrvatskoj književnosti — izuzevši Krležin opus. U naslovu *Benito Floda fon Reltih* on je zbližio asocijaciju na Mussolinija (Benito) i Hitlera (anagram od Reltih), zadirući u patološku zonu vlasti, dok je sveopći totalni strah u totaliziranoj sredini XX stoljeća svestrano obuhvatio prije svega košmarno-menipejskom strukturom romana *Kiklop,* pošto je prethodno već bio potražio odušak od ovog jetkog koncentrata teme vlasti i politike razblažujući je humorom ili pak razarajući ironijom (u *Koštanim zvijezdama* i *Karnevalu).*

Od predstavnika »krugovaške« generacije Slobodan Novak i Antun Šoljan su najčešće i književno najsugestivnije iznosili svoj odnos prema vlasti. Razlika među njima je u tome, što Novak povlači totalne konzekvence i zatvara se u neosvojivi tvrdi grad svoga nonkonformizma branjenog ironijom i sarkazmom, dok Šoljan pristaje na igru u kojoj je on igrač i ujedno ulog o koji se igra, objekt na kojem vlast pokazuje svoju moć i istodobno subjekt koji lucidnom analizom traži slabe

točke vlasti kao takve u trenutku kad postaje sama sebi dovoljna. Svojevrsni larpurlartizam vlasti koja u obijesnom iživljavanju doseže patološke razmjere nečovječnosti Šoljan je prikazao u dramskoj jednočinki *Brdo* (pisanoj za radio, ali igranoj i na sceni). Radnja je locirana daleko od naših meridijana, ali paralele i usporedbe nisu nikako slučajne. Polazeći od pomalo camusovskog osjećanja besmislenosti života, Šoljan je usred jednog zabačenog vojnog garnizona u Južnoj Americi otkrio čudesnu bijelu izdvojenost brda kao simbola povremenog cilja ljudskih akcija koje same po sebi ništa ne rješavaju i ništa ne znače. Riječ je o svojevrsnom sizifovskom iskušavanju vlastitih snaga (u slučaju kad prigodom vježbi vojnici trče prema vrhu) ili hira sudbine (kad kapetan Herrera pristaje na pothvat za koji unaprijed zna da premaša njegove snage i da mu je zapravo nepotreban). No, Šoljana nije zanimala isključivo sudbina Herrere, sama za sebe, kao ilustracija istodobne nužnosti i uzaludnosti ljudskih napora i pothvata, nego prije svega kontrastno prikazana spodoba novoga komandanta Garcie, dobrog sluge svake vlasti, svake vlade, ali ujedno i izopačenog vlastodršca u situaciji čije konce on izravno drži u ruci. Zanimljivo je da i Šoljan, u tom apsolutnom trenutku vlasti Garcie, zapaža prirodnu deformaciju do koje dolazi kod ljudi opsjednutih voljom za moć, koja ih nužno odvodi na stranu zla i stavlja u službu natražnjaštva i dehumanizacije. Šoljanova je poruka u *Brdu* smiješana od beznađa i prkosa: »Penjemo se bez nade, bez nagrade, bez smisla, penjemo se za svoje malo sitno ljudsko zadovoljstvo da nas baš nisu zgnječili. Penjemo se uzaludno, ali baš zato.« Na popršću ostaje mrtvi Herrera koji se u rekordnom vremenu popeo na brdo, i pukovnik Garcia koji neljudski preživljuje još jedan svoj ljudski poraz. Trijumf apsolutne vlasti ujedno je, u ovom slučaju, obilježen i njezinom apsolutnom osramoćenošću vis-à-vis duhovno nadmoćne žrtve.

Istu duhovnu nadmoć poraženog Šoljan je — više esejistički, u obliku sokratovskog dijaloga — iznio u dramoletu *Galilejevo uzašašće* (također pisanom za radio, a igranom i na sceni). Poznati historijski siže u vezi s Galileom Šoljan je podesio prema svojoj apriornoj tezi o fatalnom, sudbinskom, demonskom »srodstvu« i povezanosti krvnika i žrtve, izdajice i izdanog, doušnika i oklevetanog, suca i osuđenog. Ideja, dakle, poznata iz Marinkovićeva *Zagrljaja,* ali ovdje prilično nadiđena Galilejevom unutrašnjom ekstazom zbog spoznaje da nije kriv pa da se prema tome nema od čega braniti. Budući da »vlast ne zanima istina nego vršenje vlasti«, a da narodu nije potrebna nauka nego njezini rezultati, on u psihološki oštroumno vođenoj raspri dolazi do gorkog saznanja da svi od njega očekuju da se pokajanjem spasi umjesto da normalno traže od njega da ustraje u borbi za istinu. Kao ponuđeni novi izlaz iz prastare dileme mogli bismo uzeti također staru istinu da kukavice umiru prije smrti, dok hrabri sami biraju mjesto, trenutak i razlog smrti. U *Brdu* je apsolutnoj vlasti suprotstavljen prkosni besmisao (ne besmisleni prkos!), dok u *Galilejevu uzašašću* volja za istinom svojom budućnošću nadilazi u kratkotrajnosti i prolaznosti uspjeha usađenu volju za moć.

U najnovijem, i najsnažnijem Šoljanovu dramskom tekstu *Dioklecijanova palača* povijest lične vlasti dovedena je do još veće, gotovo bih rekao konačne jasnoće. Riječ je opravdana, jer je krug zatvoren, s obzirom na to da povijest počinje kao tragedija, nastavlja se kao drama, a završava kao farsa. Uistinu, *Dioklecijanova palača* je »povijesna farsa«, nadahnuto prožeta britkim opservacijama o svijetu i lju-

dima. Palača je Dioklecijanu ono što je Bogu bio svijet — veliki, grandiozni pothvat, ali — s kakvim rezultatom? Pitanje, dakako, nije božansko, nego sasvim sasvim ljudsko.

Nestajanje ljudskosti, od mnogih pjesnika i filozofa uočenu dehumanizaciju modernoga tehnokratskog svijeta, Šoljan je scenski prikazao odsutnošću otjelovljenih simbola naroda: palača je gotova, ali više nema ljudi. Ni onih koji su je gradili, ni onih za koje je sagrađena. Na pozorištu su ostali samo jedan car koji traži nasljednika u djetetu što je upravo bešćutno ubilo gušteričcu, i njegov pjevač, svojevrsna dvorska luda, mudrac koji čeka svoj kraj, vezan nerazrješivim vezama za gospodara i tiranina. Situacija dakle već poznata — Marinkovićev zagrljaj narcisoidne vlasti i istinoljubiva razbora.

Šoljan, međutim, u ovom slučaju ne ponavlja ni približno značajke vlasti i vlastodržaca iz Marinkovićeva *Zagrljaja* ili iz svojih dramoleta *Brdo* i *Galilejevo uzašašće,* jer Dioklecijan nije surov i primitivan poput pukovnika Garcie, ni hladno dogmatičan kao veliki vijećnici Inkvizicije. Dioklecijan je podložan časovitim sumnjama do te mjere, da mu pjevač dođe gotovo kao glas vlastite sumnje i neugašene savjesti. Zato i sluša njegove riječi, za koje bi radije da nisu ničim opravdane. Dioklecijan, naime, za sve traži opravdanje, dok pjevač u svemu vidi uzaludnost i besmisao. Gledajući palaču on misli na nepotrebne žrtve, dok Dioklecijan smatra da su — žrtvovavši se, uzidani u temelje — ljudi osmislili svoj život koji bi im inače protekao ututanj. Pjevač, naprotiv, naziva ispraznim stremljenje prema vlasti, volju za moć koja pred sobom sve gazi upućena cilju koji je sama proklamirala i koji još nitko nije dokučio, prisiljavajući podanike na najveća odricanja pod geslom: *Svi za palaču, palača za cara!* Pjevača vodi dublji motiv; on na pitanje da li bi dao život za cara odgovara: da bi dao cara za život, kad bi to bilo moguće. Carevi prolaze, svijet ostaje. »Svijet je uvijek jači. Uvijek je jači od onih koji ga mijenjaju.«

Šoljan je svojom farsom želio reći veoma ozbiljnu i važnu misao, da se vlasti mijenjaju, ali riječi ostaju iste. On dovodi na scenu trgovce koji prodaju riječi, a po potrebi mogu nabaviti i ljude; oni prodaju sve što caru treba; oni prodaju tako doslovno sve, da najprije nude na prodaju sebe. Tu Šoljan ukazuje na nove mogućnosti: nije da vlast samo grabi, ona je spremna i da plaća, da kupuje, s tim da na kraju ipak plate oni koji su kupljeni. U tome je farsična varijanta dijalektike, ili — kako je Šoljan kalamburski izvodi iz imena Diokleciјana — *dioklektike.* Zapravo prokletstvo vlasti: da to manje uživa u sebi što se više nameće drugima. Postupci na koje vlast navodi, pothvati u koje poziva zakamuflirani su demagoškim verbalizmom, a pravi se izvori nalaze u iracionalnom. Kad ti narede *gradi,* ti gradi — ne pitaj što; kad ti zapovjede: *ruši,* ti ruši — ne pitaj zašto. Vlastodršci manipuliraju, najradije bez objašnjenja svojih odluka; zato toliko mrze sve one koji pitaju, koji traže smisao, razloge, opravdanja, obrazloženja — intelektualce.

Vlast i korozivni intelekt naprosto ne idu zajedno.

Šoljan to zna, i zato ih je spojio — cara i pjevača, vlastodršca i pjesnika, pomalo naivnog fanatika i dalekovidnog skeptika. Spajajući krajnosti i suprotnosti htio je postići ono što nužno proizlazi iz spajanja suprotnih npr. električnih naboja: vrcanje iskara! I to je zaista postigao: njegova farsa razgaljuje duh kao božićno drvce okićeno jedino praskalicama koje ne razgone mrak usredotočenim svjetlom, nego mu se suprotstavljaju neprestanim nestrpljivim varničenjem. Čim se jedna

ugasi, druga se već pali — jednom zalutalom iskrom ili nekako drukčije. Mrak tako ipak nije potpun. Razumije se, ni svjetlost nikako ne može postati potpuna. Iz toga Šoljan izbija svoju posljednju iskru: sve je relativno i sve se ponavlja, prelazeći iz farse ponovo u tragediju i dramu.

Spomenuta vrijedna djela hrvatske poslijeratne književnosti na iznenađujući način pokazuju da pritisak rađa otpor, prema zakonu akcije i reakcije: što jači pritisak, to jači otpor. Tema straha i fenomen vlasti postali su tako od komponente koja utječe na sužavanje granica stvaralačke slobode izvanredno pogodan materijal zapažanja; ograničavajući pisce u stvarnosti — nadahnuli su ih u stvari za izuzetne, višeznačne vizije. Kažem v i š e z n a č n e, jer opiranje pisaca vlasti podsjeća na karakteristični Edipov kompleks — pod uvjetom da slobodu supstituiramo na mjesto majke, a autoritet vlasti na mjesto oca.

AUTSAJDERSKI FRAGMENTI

DRUGI SVITAK

Vlado Gotovac

1. Još o naslovu

Umjetnička avangarda je prevarena. Njen romantični put u politiku završio se debaklom: samokritikama, anatemama, likvidacijama, disidenstvom ili šarlatanstvom. Najozbiljniji, ako su izbjegli propast, usamili su se; bar preko stvarnog formaliziranja svoje političnosti: gdje se ideal nije zbunio brutalnom praksom. Napokon, postoje i povratnici, očajni zbog tužnog stanja tradicije.

Avangarda je stvarno počela sa slavljenjem energije: kao moći podizanja čovjekovog svijeta, prema njegovim zamislima. Nitko nije držao do *neizvjesnog metafizičkog ostatka:* velike šupljine s ljudskim srcem; i s umom. Inteligencija je postala sebi dovoljna — kao destrukcija, s pravom. Nezadovoljstvo, revolt, čak očaj i nihilizam, preobratili su se u volju za novim redom stvari: utopija je bila na dohvat ruke. Fantazmagorijski, dakako!

Posebno mjesto pripada onima koji su u nesreći *puste zemlje* istraživali porijeklo jalovosti i mogućnosti nade: *velike obnove;* za koju su tražili jezik i oblik. Oni nisu bili programatski borbeni, ali su na poprištu tražili najugroženije mjesto: da bi ga upoznali! Izvjesna aristokratičnost njihova rada dolazi od hladne znatiželje, koja suzbija izmaglice sentimentalnog srca; ako je i romantičarsko. To nezadovoljstvo ne ruši nepoznato! Ono ispituje sve prije svega kao pitanje stvaranja. I zato djeluje elitno. Riječ je o onoj avangardi koja je dekadentstvo predusretala sumom vrijednosti: ne zato što ih je smatrala konačnim, nego zato što ih ne optužuje za čovjekove neuspjehe.

Avangarda nikada ne može pomagati postojeće moći: ona jest samo u preokretanju, razaranju i očaju. Danas najčešće kao duboka nesreća; ili propast koja se razlaže u prljavim prostorima: kao njihova stvarnost, kao halucinacija, kao perverzija, kao suicidno shvaćanje svijeta. Nakon svih iskustava, gdje još traje, ona se više nikome ne obraća u ime nekog planiranja; ili održava jednostavnu, upravo priprostu zamisao čovjekovog dostojanstva izloženog iskušenjima nasilja: jedan humanizam koji polazi od vjere da je prisutan u svemu što pomaže, što omogućuje čovjekovu vrijednost, ma čemu se ona obraćala, kao potpori; jer i nju oblikuje.

Nakon toliko raznovrsnih događaja, uz sav polet rasprostranjen po njima, sloboda i dalje ostaje indeks situacije: bez nje je pravedno podijeljeni kruh također ropski. Ali ne sloboda shvaćena kao raspust sa skidanjem hlača i usnom harmonikom; kao galama protiv vlade i običaja; kao pobuna protiv svečanih premijera i sjajnih haljina; kao prezir prema pejzažu i gnjev na rime; kao nasilje koje još nije organizirano: već sloboda koja se iskušava u djelima upregnutim jednako u vječno i svakodnevno; već sloboda u kojoj svatko može biti sam bez opasnosti, bez solidarnosti koja ga veže u niz sa svim njegovim zarazama; već sloboda u kojoj je jedina granica ona koju pomičemo prema neizvjesnosti, u kojoj drugi jest i ništa i sve; već sloboda koja ne traži vlast ni moć da bi postojala, koja ne čezne za državom da bi bila sigurna. Sloboda kao uzajamno omogućavanje djelovanja, ali ne dizanjem ruku, napuštanjem ili udaljavanjem, bijegom; ne! nego pritiskom koji traži najobuhvatniji odgovor: s idealom konačnog.

Svijet u kojem postoji samo jedna moć pogođen je bolešću. I uzalud se raduje nesvijestan duboke rane u kojoj slabi. Svijet u kojem moć jedne sfere dijeli efikasnost drugima, odmjeravajući je, neizbježno pada u fanatizam s trivijalnim mitovima: u njemu se indoktrinacijom sve predstavlja kao uvjet budućnosti, pa i nasilje. To je svijet u kojem čista pobuna protiv patnje postaje nemoćna, ako radost ne zamišlja bez duha; ako radost zamišlja kao svijet u kojem svako djelo ima svoju moć i ona se slobodno ostvaruje.

Autsajderi su danas oni koji svom djelu ništa ne dodaju: odbijajući svaku efikasnost koja nije identična s onom što održava djelo i njegov smisao, i njegovu vrijednost. To znači da ne pristaju na politizaciju kao izvor djelotvornosti; na službenički položaj u sredini hijerarhije: *položaj elite poslušnih.* Oni dakle prihvaćaju nemoć, ali ne i njene posljedice: prepuštanje, apatiju, gubitak odgovornosti, napuštanje svakodnevnog, azile. Njihova djela nastaju s pretpostavkom djelotvornosti: ili u očekivanju doba u kome će ona biti stvarna; ili neprestanom održavanju u urgentnom, ma što mu slijedilo.

Samo s novošću tog položaja možemo objašnjavati ono što autsajderi rade: apsolutni primat etičkog u njihovim djelima; a onda elemente avangardnog i elemente tradicionalnog koji se u njima sakupljaju. Oni zato ne impresioniraju svojim zanosom, ne začuđuju svojim pronalascima, ne izazivaju neredom: njihova romantičnost je u bespomoćnoj odgovornosti prema slobodi; bespomoćnoj, ali punoj iskušenja!

Autsajderi su nasljednici mnogih razočaranja, i njihovih pouka. Nesporazumi koje su sami izdržali pokazali su im da ta historija nije završena: novost je zato morala imati uzore ustrajnosti, a oni su pozivali na povratak djelu: Jedna golema rijeka ljudskog dostojanstva hučala je pritiješnjena obalama njihova doba; sa skrivenom dubinom, skoro ponornica! Oni nisu ništa napuštali, ničega se odricali: vjernost svome djelu sužavala je njihovu stazu, pretvarala je u sporednu, autsajdersku. Ostali su uz sudbinu svog rada — i to je njihov odgovor vremenu. Znajući da idu sporednom stazom, gdje je stradanje često jedini rezultat rada, oni su također znali da nisu iznevjerili onu perspektivu u kojoj se kruh pravedno dijeli u slobodi.

Nije to program s nalozima, s obavezama škole, s principima oblikovanja, s metodologijom: radi se o jednom stanju časti, etičke dosljednosti, s kojom sve počinje. Radi se o početku koji ne traži pomoć da bi postojao, da bi dobio važnost i djelotvornost. A on je usred našeg doba i svojom odgovornošću baštini sva njegova iskušenja.

Autsajderi malo sliče sjajnom letu onih od kojih su toliko naučili: Faetona avangarde zamijenio je Antej, ali jednako ranjiv! — Ova slika ne iscrpljuje promjenu: ona je metafora u kojoj jedno jutro opsjena zamjenjuje mirnija jasnoća podneva.

I svaka sređena slika samo je sabiranje najznačajnijeg, već poznatog: iza nje je nered autsajderskog puta, s mnogim mjestima koja će ostati slučaj; slučaj jednoga ili slučaj svih. Ta je historija još uvijek u toku. Njen konačni izgled tek predstoji. Ovdje se samo pružaju elementi za taj rad: elementi koji su neizbježno i moje polaganje računa, — ali ne o vlastitom slučaju! — jer sam u njima sudionik.

*

Izbjegavajući vlastiti slučaj, prije svega kao pitanje aktivizma, izostavio sam jednu od unutarnjih podjela; onih podjela koje nisu presudne za situaciju svih. Iznutra je aktivizam stvar velike manjine i razlog nesporazuma, ali ne nastajanja druge situacije uopće.

2. Komponente jedne mitologije

Ne postoji ni jedna jedina vrijednost koju bi vjernost svojoj domovini onemogućila, kojoj bi se ljubav prema njoj opirala. Ta jednostavna istina nastala je burno, i još uvijek podrhtava od svoje historije pune stradanja, katastrofa, dima uništenja i zvukova rada. Zato je njena današnja jasnoća i očiglednost sama po sebi ne osigurava.

Ali, jednom dostignuta, ona postaje pitanje naše dužnosti: mi je moramo održavati! Ona više ne smije iščeznuti u drugim događajima, ne smije postati anonimni element jedne druge historije i u ime nje obnoviti svoju nekadašnju tamu s njenim opasnostima.

Podrhtavanje je puno sjećanja, puno upozorenja. Slušajući ih, mi ne smijemo postati njihove žrtve: jer opasnost može izazvati bijeg od pitanja, bijeg pun nereda u kome se također sve lako gubi. I umjesto odvažnošću, može joj se odgovoriti opsjenama. Onda se sat zaustavlja, svaki korak u stvarnost postaje izazovan: čuvari obmana nisu popustljivi!

Ne može se napredovati s grijehom bez oprosta! Niti s grijehom koji je oprošten, ali ostavljen na straži koja nam je stalno pred očima. Onaj tko doista živi s nadom u budućnost mora znati napustiti mrtvo s mrtvima! Svaki obračun sa zlom ima smisla samo ako oslobađa: to nije čišćenje historije u ispovjedaonici svijeta, to je podizanje novog; to je napuštanje cijele prošlosti koja nam ne pomaže, a ne samo njenih grijeha.

Jedino jaki mogu svladati svoje nesreće, pobijediti svoj moralni pad. Slabima to izgleda neshvatljivo, kao hladna ravnodušnost snage: nesposobni za velike grijehe, oni su nesposobni i za veliku obnovu. A historija se nastavlja s onima koji su izdržali, čak i kad njihov »grijeh vapije do neba«. To nije slavlje nedostatka plemenitosti, nego slavlje jednog izbora prošlosti i budućnosti, izbora koji je pao na one vrijednosti *čija geneza tek predstoji.* Izbora, napokon, u kome je završen i pad i iskupljenje. Jer: Što vrijedi stradanje iščezlih za iščezle! Nitko suzama ne obliva njihovu zemlju i kad čuva njihove spomenike: živima uvijek ostaje rad, ma kamo ih vodio.

Nesreća se stvarno svladava samo podizanjem svijeta u kome joj ništa ne pripada.

U historiji grijeha najviše mjesta zauzimaju veliki narodi; veliki zato što su uprkos tome imali snage da podižu svijet čovjekovog dostojanstva. — *Ako gledaš na bezakonja, Gospode, tko će opstati* — pita

vjernik koji se pokajao; pita za sebe i za svoj narod; pita za svakog čovjeka i za svako doba.

Pozivanje jedne nesreće da neprestano opominje izaziva i održava tjeskobu *grešne svijesti.* Ali ako se pozivanje kontrolira, ako je ono samo sredstvo, ako netko odlučuje gdje i kad će se opomena javiti, onda je u pitanju represivno izazivanje bolesnog stanja moralne svijesti. Time se ne žele suzbiti određene negativne tendencije, već se nastoje destruirati izvori oslobodilačkog odnosa prema nesreći: s prenošenjem tog djelovanja na sve šire oblasti prošlosti; kao tradicije pada. U pitanju je metoda posrednog genocida, koja se služi epizodom kao sredstvom uništavanja cjeline. Umjesto učiteljica života, historija postaje njegov trovač: preko genocidne moralne interpretacije.

Svako podsjećanje na padove, svako opominjanje prošlošću nema takvu ulogu. U plemenitoj moralističkoj tradiciji ono je sredstvo kojim se čovjekova savjest želi održati budnom, jer je stalno na rubu sna. Pad je za njih djelo zaborava, besvijesti, neznanja, ludila. Divna je to i gorka iluzija! puna sjaja i čistog zraka... gdje se također sniva (s lijepim varkama).

Manipuliranje krivnjom potpuno je suprotno vjeri moralista koja sjedinjuje zemlju povjerenjem u budnost. U njemu se kao rješenje pruža iščezavanje: postepena smrt u tjeskobi fatalne odgovornosti. Upravo to Novak nudi Hrvatima u svojoj knjizi »Vuk i Hrvati«: sa strašću renegata, koji je u svom privatnom slučaju izgubio domovinu.

Mi smo narod kriv za sve neuspjehe jugoslavenstva: među nama nastaju i mi ih širimo dalje do sudbonosnih razmjera. To je naša tradicija. A sve što je u njoj prihvatljivo — primili smo od drugih »u... izuzetno svetlom trenutku naše duše«. — Ali ni to ne znamo čuvati: vrlo brzo se vraćamo svojoj pravoj prirodi; ne možemo dugo ostati na visini uzora, koji su nas probudili i uzdigli. Ta kobna sklonost padu i eksplozijama zla nije nas do danas napustila: sve njene opasnosti su djelatne. Opet su nam potrebni uzori koji će nas probuditi: napokon otkrivši da je naše iščezavanje u krivnji pretpostavka zdrave, čvrste i trajne Jugoslavije.

Viktor Novak se bavi historijom koju ne želi razumjeti, već likvidirati. I zato on u svakom zastupanju Hrvatske i njenog opstanka vidi ne samo održavanje nego i umnažanje opasnosti: djelovanje koje uvijek prijeti katastrofom. Uloge ostalih naših naroda beznačajne su; ili bar ne kompliciraju proces ostvarivanja ciljeva koje on zastupa: uz marginalnu iznimku nekih postupaka Slovenaca.

A sofisterija s nesretno izabranim Vukom Karadžićem treba cijelom Novakovom programu pružiti alibi znanstvene teme, znanstvenog interesa: pokazujući da sve vrijedno i uspjelo vodi njegovim zaključcima. On smatra da već samo pozivanje na dokumente osigurava njegove zamisli, njegove planove. I da ih interpretiranje dokumenata neće otkriti. Ta naivnost nije slučajna: ona je posljedica iskustava jednog apologeta, jednog rada čija sudbina nikada nije ovisila o njemu, o njegovoj vrijednosti, nego o njegovoj službi, o njegovoj upotrebljivosti, o njegovoj namjeni. Zato Novakovo uvjerenje nije smiješno, niti je njegov rezultat stvar metodoloških iluzija.

Ali ni izbor Vuka Karadžića za taj genocidni podsjetnik Hrvatima, što ga je napisao renegat iz Donje Stubice, nije slučajan: to je ličnost s kojom je odmah u svojoj temi i u svom programu. Nesretna je samo jedna okolnost: da mu onemogućuje mistifikaciju, da brzo otkriva njegove namjere. Jer Novak mora previše opraštati Vuku — i previše

zamjerati drugima — da bi ga sačuvao kao uzor u svoj njegovoj mitološkoj veličini, presudnoj za ono jugoslavenstvo koje zastupa. I Vuku se zato ne može prigovoriti da je velikosrbin; ne može mu se zamjeriti što ogovara one koji ga sa slavljem dočekuju i goste; ne može mu se predbaciti neznanje, ni prikrivanje učitelja; ne smiju se sumnjičiti odlikovanja koja prima: sve su to samo nevažni nesporazumi kojima se zlurado bave jedino neprijatelji velikog Vukovog djela: jugoslavenstva; nad kojim bdije Novak.

Stav prema Vuku je indeks: ako je kritički on je opasan, on održava i produžuje one mogućnosti koje su dovodile do nesretnih trenutaka jugoslavenstva. To ucjenjivanje kritičkog znanstvenog mišljenja treba spriječiti rasap jedne od laži, što se održavaju kao mitski uvjeti Jugoslavije. A Novak nju može zamisliti jedino s njima, jer o tome ovisi i njegovo djelo, i njegov život potrošen na optuživanje vlastitog naroda; jer samo u tom slučaju njegova sudbina renegata pretvara se u izbor pobjedničkih vrijednosti, napuštanje domovine u svladavanje *nižih strasti.*

I za Novakov rad, i za njegovo jugoslavenstvo istina je razorna. Zato je on nastoji onemogućiti, pripisujući joj sve nesreće naše historije: htio bi da u tjeskobi iščeznu čak i pretpostavke za nju, sama njena mogućnost. Stvarno, to znači održavanje terora jedne već diskreditirane mitologije, zastupanje sablasti njene ropotarnice — iz koje, uostalom, dolazi i njegova knjiga »Vuk i Hrvati«. U njenom su programu oživljeni svi likvidatorski momenti tog jugoslavenstva, njegov sustav optuživanja, njegova apologetika s prijetnjama: *uobičajeni napadi krivaca svih naših krivnja.* Sva je opasnost te bezbroj puta upotrijebljene, bezbroj puta diskvalificirane, ali nikad onemogućene metode u tome što Jugoslaviju ne samo zamišlja, nego i zastupa, jedino kao rezultat mitologije; što bolest proglašava za normalno stanje; što brani razloge nesporazuma, a ukida narode koji zbog njih trpe: jer oni mogu postojati samo dok vjeruju u njene mitove.

Renegatske usluge mitološkom jugoslavenstvu spadaju u hrvatsku tradiciju. To je bolesni dio naše borbe za Jugoslaviju: onaj dio u kojem gubitak domovine iz privatnih razloga postaje osnova apologetskog programa. Novak nije sam. Ni njegov rad. I objavljivanje knjige »Vuk i Hrvati« povezano je s još jednim imenom koje je po svemu jednako njegovom: imenom urednika izdanja Jorja Tadića. Ista sudbina ih vodi istim putovima, dovodi na ista mjesta, upreže u iste poslove.

Njihov rad nas vuče i nazad i dolje: stalno nas vraćaju na isti način istim pitanjima. Već desetljećima! Ali kao da to nije dovoljno očito: još i danas se njihova imena spominju kao imena znanstvenih autoriteta; još uvijek se njihova mišljenja navode kao dokazi stručnjaka. Ide se čak i dalje: u raspravljanju se poziva na njihove mitološke junake! To su već vampirski događaji!

Postavlja se dramatično pitanje: što se sve obnavlja na taj način, kakav i koji ansambl napušta ropotarnicu historije da bi još jednom djelovao; iako je nestao njegov svijet? — Prihvatiti odgovornost često znači ući u mitološku štalu i ne znajući što nam ona donosi: samo mukotrpan rad, ili beskrajna poniženja. Jer suzbijanje zla — uvijek tako neizvjesno! — postaje strašno kad nam oduzima sve: kad je i uspjeh toliko gorak, da nam ništa ne može nadoknaditi. A ovo perpetuiranje likvidatorskog programa ostavlja nas bez alternative: dužnost suprotstavljanja izjednačuje s čašću, ljubavlju i pravom na postojanje. Bilo bi nam bolje da to ne znamo, da to ne vidimo. S koliko bi se snage

prihvatili posla, kad nas ne bi već unaprijed mučila misao na njegove jalove opasnosti: na napor koji nam donosi samo ono što već imamo i onemogućuje nam da učinimo više! Govoriti o Novaku, govoriti o Tadiću, govoriti o onima koji su im jednaki i onima koji ih podržavaju znači unaprijed suspendirati vlastiti polet: možda onaj pogled prema zvijezdama što nam svojim dalekim vatrama osvjetljavaju njedra u kojima prebivamo, nepristupačno zakonodavstvo našeg krhkog postojanja, mjesto od kojeg polazi svako iskupljenje naše svakodnevice, sve veličanstveno u nama i u našim zamislima. Ono drhtanje nesigurnog i opijenog srca, što u sebi sluti isto božansko svjetlo na vjetru vremena, izgleda pred njima kao mjesečarsko lutanje domom koji se ruši, ali nas ne budi. Oduzimajući nam spokojni mir zavičajnog krajolika, mir u kojem se tek možemo predati pitanjima svijeta, oni nas zaustavljaju pred njima, dok drugi, nošeni duhom odgovora, idu čovjekovom stazom ostavljajući nam uzore, koje možemo samo slijediti u sretnim časovima. I to je porijeklo naše provincijalnosti danas, zajedno sa svim naslijeđima što je održavaju, što je podupiru. Suzbijajući njihovo jugoslavenstvo, mi suzbijamo obzor bez duha; bez njegovih mjerila i njegovih perspektiva. A oni neprestano nastoje — ponekad čak i uspijevaju! — prikazati to kao otpor Jugoslaviji, kao pobunu nacionalizma koji svojim granicama zaklanja pogled na ljudsku sudbinu. I to je zamka njihovih ucjena: ona treba spriječiti otpor upravo onih, koji su osjetljivi prema pitanjima svijeta, prema mogućnosti da na njih pružaju odgovore.

Ali, tko izgubi domovinu izgubit će i svijet; svaki pogled na zvijezde opkoljen je zemaljskim pejzažem i teškoćama, stradanjima, iskustvima onih koji na njemu ispisuju svoju sudbinu. I u tišinu izgubljene doline, s visokim sjenama brda koje je okružuju, noćno nebo šalje svoje tajanstvene prizore u čovjekovu dušu, uznemiruje je svojim pitanjima i naseljava njegov rad, njegovu ljubav, njegove molitve i nade. I danas, kad je svijet tako ujedinjen, prije svega svojim kobnim, apokaliptičkim moćima, kad svako oblikovanje personaliteta izgleda kao bespomoćna iluzija, rukopis koji čitamo, djelo otaca, nije izgubio svoju veličinu, nije izgubio svoju dramu pred vječnošću: još se ne zatvara knjiga pisana njihovim srcima koja su podizala naš svijet. Ako jednog dana Zemlja iščezne u jednom jedinom načinu postojanja, bit će to prije smrt u redu, nego radost u izjednačenosti! Zbog nade u takav svijet mogao bih samo patiti. Ali, ja u tu budućnost ne vjerujem, zato što vjerujem *da će čovjek biti hotimično lud* kad to zatreba: sačuvat će radost nad različitošću vidika, njihovih iznenađenja; u vrtu drugoga uživati u cvijetu drugačijem od onoga koji je sam zasadio — *prepoznajući cvijet!*

Tako je lako, tako je jednostavno dokazati gdje nas zadržavaju djela kao što je Novakovo. I lako je pokazati da su njegove interpretacije dokumenata samo pretvaranje privatnog slučaja u otrove zemlje. — Dovoljno je pogledati osvrte Joze Ivičevića »Evanđelje po Novaku« (Kolo, br. 8/9 — 1968) i Srećka Lipovčana »U sjeni ocvale političke arheologije . . .« (Kritika, br. 3 — 1968), da bi se to utvrdilo. — Lako je, napokon, pokazati da su njegovi pothvati svedeni na jednu već potpuno diskreditiranu predodžbu Jugoslavije. Ali teško je objasniti činjenicu da se takvo djelo danas pojavilo. Teško je objasniti činjenicu da su ga neki čak hvalili. Teško je objasniti činjenicu da su nekome još uvijek potrebne usluge renegata, s horizontom jedne provincijalno-genocidne apologetike koja zamjenjuje znanost. To je teško objasniti i to izaziva tjeskobu.

*

A kakvu je buru podigla »Antologija srpskog pesništva« Miodraga Pavlovića! Lijevi mandarin Marko Ristić iskoristio je sve *desne* pridjeve sakupljene u svom dugom političkom radu, da je napadne. Jedan od najvećih suvremenih srpskih pjesnika pružio je izuzetno jasan i duboko cjelovit odgovor na pitanje o duhovnom obzoru i vrijednostima pjesništva kojem pripada. I upravo zato njemu nisu bile potrebne usluge onih koji razmiču granice tog pjesništva, gubeći njegovo jedinstvo, njegovu cjelovitost u dodacima koji postaju mrtvi. Pavlovićevom radu jedini je mentor ono što određenju *srpski* daje stvarni sadržaj, uz nepopustljivo vrednovanje. To sustavno i s glasnim srcem provedeno ispitivanje vlastite tradicije, njenih putova i njenih perspektiva, traženje središta u kome se konstituira kao izvorna, što znači istodobno svijetom ispunjena, dočekano je kao nacionalističko i konzervativno zatvaranje, kao pothvat koji se opire onoj prisutnosti drugih što vodi u svijet; i to ne u bilo koji: u onaj oslobođen i same mogućnosti takvih antologija.

Taj napad na jasno određene okvire nacionalnog pjesništva, s jasnim mjerilima, pružao je kao svoje rješenje neodređeni program neodređene uzajamnosti uz mogućnost samovoljnih kombinacija jednog voluntarizma, s pozitivističkim uslugama. I zato je za njegove protagoniste Novak — zavrijedio bar šutnju!

Dežurni Jugoslaveni najčešće i najlakše žrtvuju Hrvatsku u svojim programima. Oni nas čak uvjeravaju u to, da se jugoslavenstvo unapređuje i time što se dubrovačka književnost proglašava srpskom! I služe se djelima naših renegata kao znanstvenim dokazima!

Mi smo pokazali svoju spremnost na odricanje, ali ona nije postala dio mitologije tog jugoslavenstva. Naprotiv! njeni su likovi upravo oni, koji su nam se zbog toga rugali. Među njima i Vuk Karadžić.

Ali samo stvarna jasnoća o vlastitoj domovini, o njenoj tradiciji i njenim mogućnostima, o njenoj sudbini i njenim nadama, samo ta jasnoća — koja je i pretpostavka Pavlovićeve antologije — može unijeti onaj spokojno-radosni pogled s jedne na drugu stranu među nama. To je jedini program s kojim Jugoslavija može postići svima nama potrebnu trajnost i životnost.

Svi smo mi ono što smo učinili, i možemo biti samo ono što je time osigurano: sve dok djelatno omogućuje prisutnost svijeta u svemu što poduzimamo. Radeći tako da svoje biće uspostavljamo i oblikujemo odgovarajući na pitanja tog svijeta, mi ćemo našu zajednicu protkati onim što joj istinski pripada; s prošlošću koja će biti u svom pravom prostoru, smirena u svjetlosti svog pravog značenja.

Uzaludno je osvajati prošlost koja nam ne pripada: njen duh je već djelatan na drugom mjestu, i u našem duhu ona će biti mrtva; samo ukras oduzet onome tko s njim stvarno prosljeđuje svoj i njegov život.

Ali, zašto da nastavljam s izlaganjem ovog programa! To je već mnogo puta učinjeno. I zaboravljeno. Preostaje nam da ga se sjećamo, da ga održavamo pred sobom: kao onaj mir toliko potreban duši koja nikada ne zaboravlja da je i vječnost njen prostor, porijeklo njenih pitanja i veličine njenih odgovora. Mir: gdje nestaju imena, gdje nestaju djela onih koji nas raspoređuju u svojoj tami bez duha, onih koji mogu postojati jedino zato što on još uvijek nije poduzeo sve da se uspostavi i oblikuje. Mir.

KORIJENI KRIVNJE U DJELIMA SUVREMENIH HRVATSKIH PISACA

Duško Car

1

Ni u jednom razdoblju povijesti hrvatske književnosti nije se pred suvremene književnike tako energično ispriječio zahtjev da se opravdaju pred vremenom u kojem žive, da na neki način »polože račune« o svojoj prisutnosti u društvu, da dokažu i neprestano ponovo dokazuju svoju privrženost, odanost, političnost, da se u djelu izjasne... kratko: da osmisle svoje pravo na postojanje — kao što je to bilo u prvim poslijeratnim godinama (pa i još dosta dugo poslije tih »prvih« godina).

Nije doduše teško naslutiti, ako to bilo kako pomaže, kako je takav stav bio uvjetovan mahom izvanjskim, neliterarnim, neumjetničkim, pa ako ćemo pravo i nepolitičkim razlozima. Nepolitičkim utoliko što nazovipolitičnost i optužbe, i opravdanja bijahu sasvim diletantski, a razlozi zbog kojih je došlo do takvog stanja tek su se kasnije, sekundarno, pretvarali u političke razloge. U to prvo vrijeme, u prvim poslijeratnim danima velikih riječi (a iskreno govoreći i istih takvih osjećaja) SLOBODA, DEMOKRACIJA, REVOLUCIJA, u vremenu dakle, kad je cijela naša zemlja zaista živjela u nekom prenapregnutom ritmu, kad su epohalne promjene društvene strukture, vladajućih normi i usvojenih zakona tako reći preko noći htjele zacijeliti još svježe rane četirigodišnjeg ratnog krvarenja — vrijednosti su bile procjenjivane drukčijim mjerilima. Priznajmo — nama današnjima možda ponekad i čudnima i neshvatljivima, ali u ono vrijeme i razumljivim, pa i jedino logičnim. A što su u to vrijeme — kad se maštalo o mijenjanju svijeta, o obnovi, o NOVOM, svugdje i na sve strane novom, kad se govorilo o ratnim herojima i o udarnicima u tvornicama i na omladinskim radnim akcijama — što su u to vrijeme mogli učiniti književnici?

U najboljem slučaju oni su — pisali. Pisali su u vremenu u kojem je imponirala trenutna akcija, odmah vidljiv rezultat, podvig. Pisali su onako kako su u tim uvjetima znali i mogli i valja priznati — bilo ih je i koji su podlegli tom strahovitom psihološkom pritisku i koji su se nastojali »uključiti u tokove suvremenih zbivanja« — nerijetko i protiv svog intimnog uvjerenja. Tako je nastalo nekoliko bljedunjavih i već odavno zaboravljenih literarno-publicističkih djela (čak i u toj vrsti neoprostivo anemičnih) koja su nemuštim ocjenjivačima stvarala lažnu sliku i »dokazivala« kako se i u nas, a prema evidentnom uzoru prve zemlje socijalizma, preko noći stvara *prava književnost*, književnost novoga društva i novoga vremena, i pritajeni jaz između istin-

ske umjetnosti i zahtjeva društva (ili bar zahtjeva onih koji su u tom trenutku, makar i s najboljim namjerama, bespravno svojatali pravo da govore u ime društva) sve se više produbljivao. Pogotovu što su kao pomoćno oružje u toj diskusiji upotrijebljeni i potpuno neliterarni argumenti koji su se temeljili na apsurdnoj logici da ono što može jedan — znači da to mogu svi, i tako je negdje, neznano gdje — svakom normalnom rasuđivanju usprkos — »logično« zaključeno kako svi oni koji ne mogu — u stvari neće — i kako je to stav, manifestacija uvjerenja; ako već i ne direktno neprijateljska, u svakom slučaju sumnji podložna rabota, zaostali malograđanski mentalitet književnika i uostalom sve ono što je dovelo do glasovite krilatice tadašnjega vremena o radnicima, seljacima i *poštenoj* inteligenciji.

E pa baš to stavljanje u sumnju poštenja inteligencije, nasuprot neporočnom poštenju radnika i seljaka, ostalo nam je u »amanet« i mnogo kasnije kad se, bar u književnosti, uvidjelo kako su temeljni pogledi za takvo uopćavanje neodrživi, kad su se prva poslijeratna uzbuđenja smirila i kad je zahuktalo oduševljenje i zaista besprimjerni entuzijazam tih prvih dana u slobodnoj zemlji ustupio mjesto trijeznom procjenjivanju i objektivnijem sagledavanju vlastitih mogućnosti. Književnici su, okrivljeni jednom — ostali to i dalje da budu *en general* čak i usprkos normalnom rasuđivanju. (Dakako termine *okrivljeni* i *krivci* valja shvatiti uvjetno — zaista ni u jednom slučaju nije podignuta formalna optužba i prema tome, dakako, nije moglo ni biti riječi o nekoj verbalnoj obrani.) Pa ipak — bilo je dovoljno da se progovori o književnicima uopće — pa da se u trenutku zaboravi na sve eventualne individualne vrijednosti, na dokazanu evidentnu »ispravnost«, dugogodišnje aktivno sudjelovanje u predratnom revolucionarnom pokretu, sudjelovanje u narodnooslobodilačkoj borbi, bezrezervnu javnu podršku novom društvu u poslijeratnim danima pa čak i činjenicu da je prvi predsjednik prvog autohtonog hrvatskog Sabora (Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske) bio književnik Vladimir Nazor — u jednu riječ sve.

Za cijelo to vrijeme većina književnika bila je u pojedinačnim ocjenama koje su često bile i nekompetentne, pa i nevažne jer su izricane usput i od za takve ocjene nekvalificiranih ljudi, ali koje su u ovom razmatranju baš zato važne, jer ih na neki način možemo shvatiti kao anonimni »glas javnosti« (uostalom to i jest cilj raspravljanja — da se odredi mjesto i položaj pisca u društvu, a ne neka više ili manje oficijelna ocjena njegova djela i djelovanja) — cijenjena i svrstavana među »dobre drugove« u onom specifičnom tumačenju koje je toj formulaciji davalo težinu političke karakteristike, ali kao *ceh,* kao aktivnost — književnost i književnici bili su i još dugo su ostali »problem«. A problem je valjalo riješiti. I tako se rješavao problem naših književnika i njihovog (dakako) idejnog zastranjivanja maltene na svakom koraku od masovnih sastanaka društveno-političkih organizacija pojedinih ulica pa do sastanaka sindikata strukovnih saveza koji s književnošću nemaju nikakve veze. Pa ipak, premda sve to skupa ni s ozbiljnom književnošću koja je u to vrijeme nastajala, ni s književnicima koji su se afirmirali kao javni radnici i javni zagovornici novoga društva nije imalo nikakvih stvarnih dodira, ipak — stvorila se jedna mučna i u svakom slučaju abnormalna situacija:

> nije tužitelj morao dokazivati osnovanost optužbe, nego se tuženi *a priori* morao opravdavati; bilo je potrebno dokazivati nekrivnju prije no što je krivnja uopće i konstatirana!

Najtragičnije je bilo međutim u toj situaciji — a to je i najdirektnije pomoglo da se takva nenormalna situacija održava godinama, podgrijana tek tu i tamo ponekom, u pravilu predimenzioniranom aferom, češće izmišljenom nego stvarnom — najtragičnije je bilo to *što su se književnici zaista tako i osjećali.*

Teško je, da ne kažem nemoguće »opravdati« ili još bolje osmisliti taj osjećaj krivnje što se poput plime rasprostro u djelima suvremenih hrvatskih pisaca i preplavio sva druga rasuđivanja. Zanimljivo je svakako kako je poezija, koja se u tom uzburkanom i do danas nedefiniranom razdoblju pojavila, bila u jednom lucidnom trenutku nazvana malodušnom (iako to nije ni opravdanje, pa čak ni objašnjenje zašto to isto ime nije dobila i karakteristična proza toga vremena).

Zašto malodušna?

Najjednostavnije je, naravno, povesti se za lažnim, vanjskim tumačenjem i tu, pretpostavimo evidentnu malodušnost — objašnjavati posljedično, obrazlagati samo onim pokazateljima koji su zapravo irelevantni u cjelini zbivanja. Valja, mislim, neprestano imati na umu kako je ta već i deklarirana »malodušnost« samo etiketa i kako se u kontekstu zbivanja događalo zapravo nešto drugo, nešto što je izvan trenutnih ili dnevnih ocjena, izvan vrlina ili mana literature u vremenu — kako je to vrijeme zapravo prelomno u osmišljavanju poslijeratne hrvatske književnosti i njen prvi napor da se iskaže u svom vremenu i u svom društvu.

2

Takvo, blago rečeno neuobičajeno, stanje rezultiralo je u stvaranju sasvim posebne atmosfere u suvremenoj književnosti: bili smo suočeni s istinom da društvo nije vjerovalo svojim piscima!

Teško je, ili nemoguće, precizno izreći koja je to atmosfera ili kakav bi morao biti ugođaj da bismo ih označili kao posebno pogodne za puni procvat književnosti, ali je sasvim sigurno da onakvo stanje kakvo je i u nas vladalo sve do ljubljanskog kongresa Saveza književnika nije bilo dobro. U tom razdoblju valja i posebno spomenuti nekoliko činjenica koje su, isprepličući se međusobno, uvjetovale atmosferu.

(Ne znam je li potrebno još jednom ponoviti kako su te činjenice zapravo vanjska manifestacija stanja i kako u biti nisu izravno ugrožavale književno stvaralaštvo. I kad ne bismo mogli u nizu kasnijih djela pronaći posredne odbljeske toga stanja, morali bismo se, dakako, zadovoljiti faktografskim podacima koji bi nas, štaviše, vrlo lako uvjerili kako je u to vrijeme objavljeno u Hrvatskoj nekoliko djela izuzetne umjetničke vrijednosti, djela, koja će, da budemo pravedni, svoju ma i približno ispravnu ocjenu doživjeti tek nekoliko godina kasnije.)

Glavne karakteristike toga vremena nije teško pobrojiti. To je prije svega birokratsko-administrativna organizacija društva pisaca, zapravo preuzeti sovjetski model s članovima i kandidatima za članove — znači s društvenom vrijednošću pojma — biti književnik. Da bismo u potpunosti sagledali apsurdnost situacije, mora nam biti jasno kako je u društvu u kojem se mislilo i ocjenjivalo tuđa djela birokratski, i pored toga što o »piscu uopće« nije vladalo bogzna kakvo mišljenje, kako je u tom društvu mnogo više značilo biti članom društva književnika nego — biti književnik!

Naravno, kao i uvijek u sličnim situacijama, bila je vrlo glasna — kritika. Kritika koja je u hrvatskoj književnosti tijekom cijelog

jednog stoljeća naše novije literature pastorče i kojoj se mnogo češće ne priznaje pravo glasanja, ocjenjivanja i presuđivanja postala je odjednom prividno važna. Na svu sreću ona je i u tom periodu ostala neutjecajna kao i uvijek i ranije i kasnije, to više što je zabljesnuta svojom iznenadnom važnošću — a slijedeći slijepo već utvrđene uzore sovjetske književne kritike — neprestano i nespretno baratala s dva pojma nespojiva s istinskom umjetnošću i s pravom literaturom: s pojmovima kako naša suvremena književnost nešto TREBA i nešto MORA (i dakako ne-treba i ne-smije), pa smo tako saznali da

mora biti progresivna, *treba* da opisuje novo društvo, *mora* biti realistična, *treba* da prezre mondena strujanja na Zapadu itd., itd.

(Zanimljivo je ipak kako je veći dio kritikanata i »upražnjavatelja« toga stila nestao iz književnosti tako reći bez traga i bez glasa i kako njihova imena u našoj suvremenoj literaturi ne znače ništa. Dakako bilo je u ono vrijeme i podosta kritika-kompromisa, kritika koje su i u zadanim okvirima progovarale inventivnije i originalnije, i njihovi su se autori i kasnije češće javljali u tzv. »tekućoj« kritici.)

Teško je danas, poslije petnaestak i više godina, precizno objasniti odnose koji su vladali u jednom periodu stasanja naše poslijeratne književnosti. Najimpresivniji dojam koji se zadrži u sjećanju poslije listanja već pomalo požutjelih stranica časopisa i kulturnih stranica u novinama, jest kako je naša književna produkcija za cijelo to vrijeme bila na svojevrsnim odbranaškim pozicijama.

Književnost se uvijek iznova morala dokazivati sama sobom, a optužba je gotovo uvijek bila uopćena i — nije bila argumentirana. Zapravo to i jest ono najtragičnije u cijeloj toj historiji: kad je pokušala biti konkretna bila je najčešće nemušta i neodrživa pa kad bismo danas pokušali pronaći neke pokazatelje vrijednosti, najlakše bismo se snašli utvrdivši kako je baš ta nazovi-angažirana kritika svojim ne samo nepreciznim, nego i direktno krivim i promašenim ocjenama zapravo stvorila preduvjete za prvu, kasniju, ozbiljniju valorizaciju.

Neka mi ipak bude dopušteno da ne insistiram više na zbivanjima iz tih prvih poslijeratnih godina: ona su možda usporila neka gibanja u našoj suvremenoj književnosti, možda su čak, u nekim slučajevima, omogućila da kasnija reakcija bude burnija i korjenitija, a okretanje spram Zapada, bar u prvom naletu — nekontroliranije, ali ta nametnuta psihoza nekog posebnog stanja nije se u to vrijeme bitnije odrazila u našoj suvremenoj književnosti. Štaviše, nekoliko naših najistaknutijih prozaika tadašnje srednje generacije, između drugih i Šegedin, i Marinković, objavljivahu u to vrijeme, paralelno s danas već odavno zaboravljenim »značajnim« prilozima u razvijanju naše marksističke teorije književnosti, neke od svojih boljih proza, a s druge strane i poezija Vesne Parun, pa i grubo ušutkani dramski prvenac Ivana Dončevića uvjerit će nas kako je u to vrijeme naša literatura relativno neuznemirena slijedila jednu svoju nepomućenu, autohtonu liniju, i da njeni tadašnji problemi, mnogobrojni i ne manje interesantni, bijahu drugovrsni, a ne oni koje je htjela i izmišljala tadašnja »jedinoispravna« kritička misao.

Međutim, isto tako kao što ćemo biti neprecizni ako pojavama iz toga razdoblja prisilom pokušamo pridati veće značenje no što su ga imale, bit ćemo, najblaže rečeno, neobazrivi spram postojećih činjenica, ako zanemarimo postojanje te izuzetne atmosfere i tog posebnog ocjenjivanja i vrednovanja suvremene književnosti u društvu i ako ne pokušamo tražiti, u djelima koja su stvarana u posljednjih petnaestak

godina, tragove tih atmosfera i takvoga tumačenja književnosti. Jedno tako intenzivno razdoblje i tako protivurječnostima prožeto vrijeme moralo je ostaviti traga u djelu svih književnika, naših suvremenika, bilo da su oni tada već bili afirmirani i zreli pisci, bilo da su se nalazili tek na početku književnog razvoja. I zbog toga je, samo zbog toga, taj prvi period u našoj poslijeratnoj književnosti i te kako važan u pokušaju da se shvati i osmisli naša suvremena književnost.

3

Suvremena hrvatska književnost bit će, vjerojatno, u nekim kasnijim raspravama okarakterizirana kao literatura izuzetno širokih raspona, velikog broja u našim relacijama izuzetnih dometa, ali i kao literatura koja je usprkos najraznovrsnijim pritiscima »izvana«, dakle neliterarne prirode i povremenim, uglavnom pojedinačnim devijacijama, sačuvala (ili — obranila) kontinuitet svoje razvojne linije. Mislim da je ono što je u toj književnosti bitno novo i što je najdirektnije uvjetovano društvenim i političkim zbivanjima (ratom, revolucijom i ubrzanim ritmom poslijeratnih mijena) to je

OSJEĆAJ KRIVNJE

primjetan i vrlo snažan u djelima cijeloga niza suvremenih hrvatskih pisaca.

Iako su korijeni krivnje, pokušamo li ih sagledati u jednoj uopćenijoj slici, ipak više ili manje istovrsni, pa čak i najdirektnije međusobno povezani ipak se u pojedinim djelima ta krivnja, ili još bolje, nastojanje da se nešto (postupak) ili netko (ličnost) opravda, manifestira u nekim toliko specifičnim oblicima da će svakako biti neophodno makar samo i spomenuti bar najkarakterističnije pojave.

Odmah u početku bitno je, mislim, utvrditi kako je taj osjećaj krivnje skoro i nemoguće tumačiti IZVAN našega društva i našega vremena, iako je u nekim svojim, osobito ranijim manifestacijama zaista općeljudski i samo po nekim sekundarnim osobinama i naš.

Pitanje je dakako — tko je krivac. I zašto je optužen. Što je to što je utkano u svaki redak pjesme, u svaku rečenicu proze, odakle izrasta ta sveobuhvatna krivnja, što je uvjetuje i gdje bismo joj mogli potražiti počela?

Interesantno je, ali to uglavnom i nije krivnja ratnika, iako je nesumnjivo da je RAT rodio krivnju i njene prve manifestacije. Možda bi najpreciznije bilo reći kako je to u početku bio osjećaj što je palucao gotovo u svakom našem suvremenom ostvarenju i koji se u ne malom broju djela rasplamsao u dominantnu etičku kategoriju i kako se rodio u svojevrsnom zgražanju čovjeka nad samim sobom, nad svojom egzistencijom, nad svim što se u nekoliko neizrecivo stravičnih ratnih godina događalo. Samo u tom vremenu moglo se u ime kamena zamoliti ruku koja diže dlijeto: »... ne budi me. / Ne daj mi oči koje gledaju zločin« (Jure Kaštelan: *Jadikovka kamena*).

Mislim da u ovom traženju čak i ne treba posebno ustrajati na djelima u kojima je rat prisutan, u kojima diktira svoje iskrivljene, zlehude, pa i nakaradne pojmove o časti, o poštenju ili o pravdi kao jedinovažeće zakone, iako je nesumnjivo da su elementi krivnje prisutni i postojani i u tim djelima; ipak mnogo je zanimljivije pokušati makar, vjerojatno jednostrano, slijediti nit krivnje koja se, doduše, prvi puta javila u ratu, ali tada još uopćena — bila je to krivnja ču-

vječnog u čovjeku, krivnja neophodnosti onečovječenja i zapravo prije zgražanje i nemoć, a tek posredno krivnja, tek djelomice i preuzimanje dijela odgovornosti: krivnja je bila još impersonalna i pjesnik je, izgovarajući je, dijelio težinu njene osude sa svim svojim čitaocima, sa svim ljudima. (A zanimljivo je kako će u nevelikom vremenskom slijedu — na kraju puta, u Šegedinovim pismima »G...-u« u samo prividnom miru opet izrasti ta imaginarna ili stvarna krivnja, javit će se nedoumice i sve to uskovitlano i sneveseljeno nastojanje da se opravda i da se osmisli pokušat će Šegedin rukom »autora pisama G...-u« ispisati smirenim riječima, suzdržanim konstatacijama, natuknutim samo odgovorima na brojna pitanja što ih i ne pitajući postavlja.)

Možda je ipak potrebno prije no što se krivnja determinira, spomenuti njenu prethodnicu: strah. Odjekuje tako u prozi Ranka Marinkovića »Z« — »ono najstrašnije«, »dio određen za klanje« u somnambulnom naslućivanju poraza svih afirmiranih manifestacija čovječnog u čovjeku i odzvanja jeka suludog brojenja koja tako simbolički opominje na žrtve: »Mrtve duše«, »Ruke«, »Benito Floda fon Reltih« — to je klimaks straha naglašen u predvečerje rata, koji je u realizaciji najcrnjih svojih slutnji rodio nemilosrdnu okrutnost zaslijepljenoga oholog čovjekova animaliteta u ratnim strahotama i stvorio sve preduvjete za jednu stravičnu viziju u kojoj su obesmišljene vrijednosti realnog poimanja stvorile poraznu bilansu ludila i u kojoj taj Benito Floda, personificiran u bezličnom, traži poprišta za svoje nove podvige.

Pa ipak, sve to još uvijek nije izricanje krivnje, iako i u djelu spomenutih pisaca ima krivnje, i nastojanja da se opravda. Svejedno, kad bih morao uopćavati usudio bih se reći kako je Marinković tek nagovještaj nevère: u njegovoj prozi ona je još uvijek udaljena, tutnji i valja se i postaje jasno da će se uskoro pretvoriti u neminovnost. U Kaštelanovu djelu pronaći ćemo iskonski bol i nemoć da se bilo što izmijeni, automatiziranog vojnika ipak svjesnog da se ništa ne može izmijeniti — ako on odstupi na njegovo će mjesto doći netko drugi, njegovu će pušku uzeti netko drugi i juriš će se nastaviti nesmanjenom žestinom (»Pijesak i pjena«); to je tutanj groma u uzavrelom središtu oluje. U Šegedinovoj prozi pronaći ćemo željeni predah i potrebno smirenje. I gorčinu poraza. Pisanje je za autora tih pisama (u »Pismima G...-u«) i ispovijed, i kajanje, i molitva, to je jedini još smisao što je nakon dugog, dugog neprekidnog bježanja ostao. Čitajući ta pisma i pretvarajući se, ma i na čas u tog anonimnog »G...-a«, slijedeći autora pisama u njegovim lutanjima kroz prošlost, u nama se sve više učvršćuje misao kako nam autor pisama, u grčevitom naporu da ne prekine vezu sa svijetom, samo prividno govori o onome što ga zaokuplja. U jednom trenutku postaje nedvoumno kako u tim pismima i nije najvažnije ono o čemu autor pisama piše. Osamljenik koji je bježeći od svijeta, od poznanika, od života, pokušao pobjeći i od sebe sama (»čini mi se da sam na dnu dubokog mora, a ti si negdje gore, na površini, u posve drugom svijetu, gdje bi sve ovo što sam ovdje naučio, izgledalo, neću reći smiješnim, ali svakako izobličenim«), i shvativši u jednom trenutku kako je taj bijeg nemoguć — očajnički pokušava da ponovo poveže iskidane niti što su ga vezivale za onaj svijet »negdje gore, na površini«.

Ostaje samo krivnja.

Povratak ratnika — tako bismo mogli nazvati prvu pravu, osobnu krivnju. »Ja se, evo, vraćam. Živ. Velikim brodom. Bartulovih sinova nema. Kome da govori o borbi, o smrti, kome o životu i radu mladi gospodar iz grada?«

Osjećaj krivnje je potpun: Novakov doživljaj rata bio je prije svega emotivan, u njegovim prozama pred nesmiljenim slikama užasnih psihičkih potresa blijedi faktografski, dokumentarni podatak o pobjedi ili o porazu u jednoj borbi: rat je shvaćen kao veliki poraz humanog u čovjeku i to je opsesija koja progoni glavnog junaka Novakovih proza. Slobodana Novaka zanima prije svega etički problem rata — neposrednih sukoba i nesporazuma, a tek onda ocjena zločina. Njega zanima krivnja, zanima ga mogu li se događaji koji su u određenom trenutku bili ocijenjeni jednim mjerilom u nekoj drugoj situaciji, u drugom kontekstu valoriziranja života i smrti — preocijeniti. Odgovor je jednostavan i nesmiljen: ne mogu. Krivnja se ne može izbjeći. A krivnja vodi izravno u osamu. Kao nit spoznaje prekinuta u jednom trenutku trajanja, kao zalutali putnik koji je zabunom izišao na krivoj stanici i više nikada neće pronaći svoj vlak, tako i junak u Novakovim prozama uzalud nastoji *naknadno* pronaći svoje mjesto u sveopćem kretanju. Jednom razbijeni kontinuitet uvjetovao je gubljenje zavičaja, ali u naknadu se ne može nazrijeti neko drugo rješenje. Umjesto toga on luta, stranac među prijateljima, tuđinac među svojima, progonjen slikama stravične prošlosti ispisuje redove tečne balade o samoizgnanstvu i bježi u tvrdi grad. Zidine tvrdoga grada optočene su patinom starine i čovjek se osjeća kao zarobljenik: nedostaje mu zraka, guši ga plijesan ustajalosti, iritiraju neprestana ponavljanja uvijek istih situacija i neprestano jednakih rješenja. Ali istodobno: njegove tvrde zidine pružaju vrlo sigurno sklonište, one su brana i obrana, u zavjetrini njihovoga stoljećima nepomućenoga mira može se makar vegetirati, ako se već ne može slobodno živjeti, može se makar kriomice udisati zrak, ako ga se ne može upijati punim plućima. Tvrdi grad je tamnica — ali i sigurnost. Bijeg je, dakako, samo prividno donio i olakšanje. Bjegunac je i u *Tvrdom gradu* ostao sam sa svojim osjećajem krivnje.

I tada se pojavio Slavko Mihalić i ispisao nove retke u poglavlju o krivnji: »I više nikog nema da nad nama bdije« (*Nakon bajke*). Nije potrebno pamtiti vrijeme: valja brojiti godine, dane, ponekad čak i sate. Oni koji su još jučer rođeni bili su borci revolucije; oni sutrašnji već su njihova djeca — cijela jedna generacija osuđena je da bude uvijek prva iza boraca, da neprestano osjeća njihovo djelo (o kako bi htjela preuzeti sve njihove krivnje!), da se ushićuje, da ga ukrvi i da neprestano posrće pod teretom *svoje* krivnje: to je generacija što je stasala jedan dan poslije pobjede. Jedan dan dug cijelu vječnost. Bila je to i do danas ostala nepremostiva granica: »Da nismo bili bez nade mogao je koji posumnjati / Samo smo slegli ramenima i odreda počeli uzimati / Dobro i zlo, jednako bez ukusa.« (Slavko Mihalić: *Ni jedan ne bi kolebao*).

To je usudna krivnja. Ne pjesnikova. Cijela jedna generacija htjela je to biti: u dječačkim snovima širile su se nozdrve upijajući vonj šinjela u koji su se uvlačila nedorasla tijela. Cijela jedna generacija dječaka koji to nisu htjeli biti onda kad su bili dječaci: htjeli su drukčije i silnije od svih drugih dječaka u svim drugim vremenima

odjednom postati odrasli. Godinu ili dvije kasnije, udarnici na prugama i drugim omladinskim radnim akcijama počeli su shvaćati kako je nemoguće dostići vrijeme: uvijek je bježalo ispred njih i uvijek su bili pomalo krivi. Kasnije, došli su mlađi: oni su sigurno koračali po svojoj očevini, njihov udio bio je sasvim drukčiji, njihove pobjede, i najteže kad su bile, postizane su na osvojenoj zemlji. Da li je zaista generacija bila kriva, ti dječaci ratom uništenih djetinjstava, što su njihove mladićke pobjede u poslijeratnim danima u njihovim očima blijedile i bile tako neznatne i beznačajne u poređenju s tek nedavnom, u revoluciji izvojevanom pobjedom? I što nikada, nikada nisu mogli prežaliti onih nekoliko godina, dana, sati koji bi od njih napravili heroje ili kukavice — *sudionike*?

U stihovima Slavka Mihalića kao da se mogu gonetati dileme minulog vremena. Riječ krivnja nametnula se, iako nepravedna, iako nikada izgovorena, iako u stvari nepostojana. Odgovor bio je isto tako nemotiviran, neizrečen, besmislen: uvreda. Uvreda bezrazložna, uvreda iz inata, iz nemogućnosti da se bilo što izmijeni, uvreda da se opravda malodušnost, da se izmisli »darežljivo progonstvo«.

Samo... da li je progonstvo i zaista — darežljivo?

Ta dilema kao da je osnovna preokupacija Antuna Šoljana. Njegov odgovor nije umiljat: postoji poraz i — traženje. I neprestani obračun s normama koje se kao neki oktopod obavijaju oko krhkog htijenja da se nešto mijenja i dave to htijenje, uništavaju ga i onemogućuju. U Šoljanovoj prozi nerijetko zatitraju esejistički prizvuci: to je grčevito nastojanje da se objasne dužnosti, da se konstatiraju obaveze, da se ustanovi krivica. Šoljan je analitičar iskorijenjene generacije i hoće da bude precizan i nepristran — on se često pretvara u tražitelja istine i do te istine probija se ne štedeći ni sebe ni generaciju. Obračun je to koji u ponekim trenucima poprima obličja tragičnog, ali kadikad je tragedija samo maska koju spretni glumci manje-više spretno nose u gledalištu — pred nezainteresiranom publikom. I pored sve prividne tvrdoće ima u toj prozi neke blagosti, blagosti mudraca svjesnog da je izgubio bitku, junaka koji je spoznao poraz i shvaća da je sve njegovo protivljenje samo očajničko traženje izlaza. (»Ali ako ja nisam, slijedeći svoj put, uzeo u obzir situaciju, situacija je uzela u obzir mene. Bio sam u njenoj vlasti, ni ne primijetivši kad su se vrata kaveza iza mene zatvorila.«)

Ostaje krivnja. Krivnja koja izrasta iz saznanja o nemoći, o nesposobnosti da se bilo što mijenja, iz saznanja kako je mudrost praštanja i sentimentalno prisjećanje samo varka, samo jedan od mnogih načina, vjerojatno ne najbolji, da se opravda sebe, svoj put, svoju generaciju. To je naraštaj koji je kao u »Crvenoj mrlji« *sam sebi* dodijelio ulogu krivca i nesvjestan svoje nemoći da se te imaginarne a ipak vrlo prisutne krivnje oslobodi — uzalud traži iskupljenje, zaludu nastoji ispaštanjem steći toliko traženu uravnoteženost. Ima u tom jadikovanju i neprikrivene sentimentalnosti, ima i ironije na vlastitu sentimentalnost, ali iznad svega je nemoć: nemoć da se bilo što izmijeni, da se pobjegne od svoje sudbine, da se ne bude ono za što su predodređeni.

5

U suvremenoj hrvatskoj književnosti sve je snažniji prodor jednog novog shvaćanja, preocjenjivanja i suprotstavljanja ustaljenim normama u odnosu društvo—literarni junak. U petnaestak posljednjih godina sve se češće u književnosti javljaju bjegunac i pobunjenik. Ne

rušilac, ne buntovnik protiv normi društva u kojem živi, jer najčešće i nije pobunjenik protiv društva već intelektualac koji neće da gazi stopama svojih prethodnika nego traži svoj put. Ti pobunjenici znaju i vrlo surovo reagirati ako ih netko pokuša poistovjetiti s buntovnicima protiv društva, ali to im dakako ne smeta da u svim svojim manifestacijama nastoje naglasiti kako ne žele da jednostrano ponavljaju i oponašaju angažirane tumače društva u kojem žive. Oni žele da budu različiti.

Najteže je ipak tumačiti korijene pobune, uzroke odmetništva. Literarni junaci su postulate za svoje odmetništvo, za pobunu i traženje vlastitih putova realizirali kao svojevrsni dug vremenu a ne literaturi. Zasićeni u jednom trenutku uzaludnim traganjem za nepostojećim herojima o kojima se u prvom poslijeratnom periodu tako mnogo teoretiziralo, natopljeni atmosferom uravnilovke, autori tih stremljenja tražili su neki individualniji put u otkrivanju i junaka i antiheroja naše suvremene stvarnosti. Oni ne naglašavaju svoju ispravnost, ne žele da budu stranci u svijetu svoje literature, u društvu koje opisuju. Naprotiv, u njihovu pristupu neprestano je osjetna nota topline i nemoćne sućuti. O buntovnicima oni misle mislima buntovnika, o krivnji mislima krivaca i zato njihova osuda ili, još bolje, njihova ocjena stanja djeluje impresivnije i uvjerljivije: nije izrečena umjesto neprikosnovenog tumačenja, kao pouka ili naravoučenije, nego je doživljena kao poraz i osobna krivnja.

Zato ih i možemo nazvati tumačima moderne hrvatske književnosti.

PROLEGOMENA ZA JEDNU MOGUĆU DRAMATURGIJU

I. POKUŠAJ UTEMELJENJA

Vladan Švacov

»Jasno je: svaki zbiljski napredak spoznaje vrši se u utemeljenju.«
(Edmund Husserl: *Logische Untersuchungen*)

Dramaturgija radi o drami. Ovaj iskaz je tako očigledno jasan, da nitko neće sporiti o njegovoj neodređenoj istinitosti.

Ali čim samo zapitamo o prirodi ovoga »r a d i«, k a k o to dramaturgija r a d i o drami, sa svih strana nas zapljuskuju bujice različitih, oprečnih, pa i disparatnih mišljenja. Nije ni čudo. Predmet, koji se pred nama upravo razvija, naime drama, tako je složen, slojevit i tako »beskućan« (pripada dijelom pjesništvu, dijelom kazalištu), da gotovo svaki pristup donosi nešto otkrića njegove izvorne složenosti.

Da je fenomen drame doista izuzetno zamršen, svjedoči nam pored svega i opreznost kojom ga pisci i mislioci dodiruju. Nije li svojevrsna zagonetka pojava, da 2500 godina od rođenja drame još uvijek nemamo sustavne dramaturgije, koja bi svoj predmet barem pokušala izložiti i opisati s ambicijama i pretenzijama prave znanosti? Dramaturgija je čas »teorija«, čas »disciplina«, pa »grana« (poetike), ili »instrumentarium« kazališne prakse, »nešto kao znanost«, ali »ne baš prava znanost« (Wellek-Waren).

Odakle potječe takva skromnost i suzdržanost? Zašto imamo toliko pisaca i knjiga specijaliziranih za pojedine elemente kompleksa drame, kao npr. dramsku tehniku, dramske situacije, teorije katarze, sliku o čovjeku u drami određenog razdoblja, imamo toliko historijskih monografija, vrlo malo kompletnih pregleda, ali ni jednog jedinog djela o temeljnim problemima dramskog pjesništva: o njegovoj biti, o načinu bitka dramskog djela, o porijeklu i utemeljenju kategorijalnog aparata . . .?

Gdje leži poteškoća?

U upotrebi osnovnih pojmova vlada pak posvemašnja dezorijentacija. Sam termin d r a m a t u r g i j a upotrebljava se u ne manje od šest značenja. Izvorno (*δραματουργία*) označava sâmo izvođenje, prikazivanje drame. Informativne i kritičke spise o dramskom pjesništvu zvali su Heleni didaskalijama. Početak novovjeke poetike donosi pojmu dramaturgije novi sadržaj. U djelu Lione Allaccija (*Dramaturgia, divisa in sette indici* — Roma 1666) dramaturgija predstavlja popis, inventar dramske literature. Od Lessinga i njegove »Hamburške dramaturgije«, pod dramaturgijom se općenito shvaća kritika i teorija dramskog pjesništva i glumačke umjetnosti. Krajem prošlog stoljeća u Evropi i nešto kasnije u Americi, obnavlja se, polovinom 18. stoljeća

odbačeno shvaćanje o poetici kao didaktičko normativnoj nauci. Dramaturgija postaje propedeutikom za praktičnu izobrazbu dramskih pisaca. Ovakvo mišljenje zasniva se na uvjerenju, da postoje jasno čitljivi i čvrsti zakoni dramske konstrukcije, koji se mogu naučiti i primjenjivati u književnoj praksi.

Kod nas se posljednjih godina, naročito u novinskoj kritici, počelo nametati mišljenje o dramaturgiji kao »stilskotehničkom postupku« pojedinog pisca. Kaže se primjerice: »Krležin dramaturški postupak«, »Čehovljeva dramaturška faktura«, »Brechtova dramaturška tehnika« . . ., pa se pri tom sve češće pretpostavlja postojanje teoretske svijesti i namjere prije, ili pored pjesničkog stvaranja. Osim što se, pri ovakvoj upotrebi pojma, formalizam nameće kao nužna konzekvencija, povećava se i zbrka, kada je riječ o dramatičaru koji je ujedno i teoretičar, kao što je slučaj baš sa Brechtom.

Sasvim je neosnovan i samovoljan sve učestaliji običaj, da se dramaturgijom naziva sâm dramski opus jednoga pisca ili kruga. Nedavno smo tako u jednom tjedniku mogli pročitati naslov: Festival radio-dramaturgije. Radi se očito o radio-drami, ili o nizu radio-drama predstavljenih unutar nekog natječaja ili smotre, ali se piscu izvještaja vjerojatno učinilo učenijim da iz drame izvede zbirnu imenicu — dramaturgija.

Posljednjih se desetak godina u kazališnim krugovima njemačkog jezičnog područja počelo udomaćivati shvaćanje dramaturgije kao sustava priprema dramskog teksta za scensko izvođenje. Dramaturgija bi, jednostavno rečeno, bila ono, čime se bavi dramaturg u kazalištu. To znači: odabiranje djela u okviru repertoarnog plana, podjela uloga, eventualne izmjene i kraćenja teksta u suradnji s autorom i redateljem, problemi prijevoda, adaptacija, dramatizacija itd. Ova je terminološka nijansa očito potekla od strane kazališnih praktičara, koji teoriju gledaju isključivo kao instrumentarij scenskog čina.

Namjera ovog terminološkog zastranjenja nije policijska, ono ne nastoji — to je gotovo uvijek beskorisno — »uvesti reda« u misaono-komunikativni nered. Nastoji se, u izlaganju i distanciranju od protuslovnih značenja aktualnog termina, označiti i opravdati njegovo sadržajno određenje onako, kako će se od sada upotrebljavati u ovom radu.

Dramaturgija je, dogovorimo se bar za sada, refleksija, teorija dramskog pjesništva u njegovoj bitnoj usmjerenosti na predstavljački kompleks. Neka se ovo škrto određenje kao radna pretpostavka shvati samo uvjetno, u razgraničenju prema navedenim upotrebama pojma. Istraživanje mogućnosti da se dramaturgiji predmetno i metodološki utemelji dignitet znanosti ostaje zadaća kojoj ovaj rad želi poslužiti kao poticaj. Namjera je sada, evo, upravo izrečena: d r a m a t u r g i j a k a o z n a n o s t.

Već prije svakog pokušaja zasnivanja, pri samom izricanju ovoga cilja, mogu se pretpostaviti prigovori protiv ovakvog nastojanja. Osnovni prigovor, koji se može očekivati od strane znanosti o književnosti i znanosti o pjesništvu, poetike, može glasiti po prilici ovako:[1] dramsko pjesništvo je pjesnički rod, kao što su to lirika i epika. Problemi njegove specifične strukture mogu se postavljati i rješavati samo u krugu opće tematike pjesničke umjetnosti. Dramaturgija kao teorija dramskog

[1] Može se prihvatiti razlikovanje između književnosti i pjesništva u širem smislu, koje u najnovije vrijeme sugeriraju Wellek i Waren — *Teorija književnosti*, Beograd 1965; Herbert Seidler — *Die Dichtung*, Kröner Vlg 1965; Werner Kraus — *Grundprobleme der Literaturwissenschaft*, Rowohlt Vlg 1968.

pjesništva može biti u najboljem slučaju poglavlje ili grana poetike, kojoj ova osigurava izgrađenu znanstvenu metodologiju i locus distinctionis unutar jasno omeđenog područja pjesničkog čina.

Direktnije rečeno: drama je pjesničko djelo; analitika njene strukture, indukcija njenih posebnih unutarnjih zakonitosti ne može se izvršiti prije i uopće bez mogućnosti prediciranja općih pjesničkih kvaliteta. Koje su to kvalitete što pjesnički govor bitno razlikuju od govora obavještenja i saobraćaja, to može i nastoji utvrditi poetika.

Ovi se prigovori ne mogu mimoići ni zanemariti. U dramaturgiju se ne može bez poetike. Ali, da pravo dramaturgijsko istraživanje ne može biti iscrpljeno poetikom; štoviše, da poetika ne može dati odgovore na najvažnija pitanja dramskog kompleksa, postaje jasno ako se usvoji stajalište, da dramsko djelo nema svoju umjetničku svrhu u sebi samome (kao što to ima lirska pjesma ili roman), nego je namijenjeno scenskom oblikovanju — prikazivanju. Ono je po svojem izvoru, tradiciji i ukorijenjenosti u živo tlo aktualne povijesne zbilje neraskidivo vezano za svoj medij — kazalište. Ako se način bitka pjesničkog djela odredi kao korelativna vrednota akta koja se ozbiljuje tek u relaciji pisac — čitalac (kao što to uspješno dokazuje linija: Nicolai Hartmann — Roman Ingarden i nešto bojažljivije Wellek i Waren), dramsko djelo se ozbiljuje, ono upravo jest, tek kroz pridolaženje novog člana među korelante, naime glumca. Još nešto: posljednji član ove relacije, uživalac, postaje ono što jest, naime sudionik u ozbiljenju estetske vrednote, ne više kao pojedinac, već kao p u b l i k a. Da ovo razlikovanje nije kvantitativno, nego u osnovi kvalitativno pokazuje nam cjelokupna povijest kazališta, a može se, što ćemo učiniti kasnije, i egzistencijalno-fenomenološki zasnovano izvesti.

Temeljitije promatranje položaja samog pisca, ishodišta ovog lanca korelacije pokazalo bi vrlo jasno, da njegova priroda nije ista kada piše dramu i kada piše lirsku pjesmu. Drama se sačinja uvijek »s o b z i r o m n a«, bilo scenu, glumca, ili publiku, bilo, najšire uzeto za intervenciju u povijesnom položaju sredine.

Tako već sada, prije zasnovanijeg razmišljanja, umjesto odnosa p j e s n i k — č i t a l a c, u kompleksu dramskog pjesništva dobivamo odnos: d r a m s k i p j e s n i k — g l u m a c — p u b l i k a.

Dvojica, koji su u našoj kulturnoj povijesti bili najbliže izvorima drame, Platon i Aristotel, prvi su registrirali ovu upućenost dramskog pjesništva na izvođenje. Platon je jednako oštro kritizirao tragediju zbog spoznajno i etički nevrijednog pjesničkog oponašanja, kao i zbog nedoličnosti glumačke umjetnosti, pri čemu je implicitno sadržano čvrsto jedinstvo oba elementa dramatskog. Aristotel čak ubraja predstavu među »dijelove« tragedije, zajedno s fabulom, karakterima, govorom i glazbom. Od tada do danas, uz simptomatično rijetke iznimke u praksi i teoriji (Lesedrama), dramsko se djelo piše i prosuđuje u odnosu prema njegovoj primarnoj namjeni, prema njegovu scenskom djelovanju. Mogli bismo čak braniti na prvi pogled apsurdnu tvrdnju: bitna odlika dramskog teksta nije njegova pjesnička (u smislu: književna, stilska, estetska) vrijednost, već da bude pretekst za igru. Povijesno iskustvo helenskog mimosa, rimskog mimusa, na početcima novoga vijeka Commedia dell' arte sa svojim škrtim sinopsisima, dokazuju nam to jednako uvjerljivo kao i suvremeni pokušaji happeninga, gdje se dramatske kvalitete ozbiljuju u improviziranom traženju napetih situacija i objava uz posve rudimentarne tekstovne naputke. U ovakvim graničnim slučajevima, »drama« izlazi iz poetike, ona izmiče njenom instrumentariju. No, izlazi li i iz dramaturgije?!

Iskustvo beziznimno pokazuje, da predstavljačke umjetnosti ne mogu živjeti bez riječi, bar ne dugo i intenzivno. Ali treba vidjeti, da riječ drame nema onu autonomiju koju ima riječ lirike i epike. Ona čak nema ni one unutarnje slobode, koja u najsretnijim slučajevima znači prisilu i vladanje nad samim pjesnikom (kako nam o tome među mnogima svjedoče Mallarmé, Rilke i Benn). Dramski pjesnik može sebi samo oprezno dopustiti da »padne pod vlast govora«. Jer riječ, pjesništvo, nije njegov prvi gospodar. Tko je taj, kako se snosi njegova služba, koji su njegovi malobrojni ali neumoljivi nalozi, gdje je njegovo porijeklo, koji je njegov društveno i duhovno-povijesni položaj, to bi nam trebala, mi bismo to htjeli, kazati dramaturgija.

Drugi prigovor koji se može predvidjeti nastaje upravo pri pokušaju izmicanja prvom. On dolazi od strane pretpostavljene metodologije duhovnih znanosti. Sumnja glasi: nije li upravo širina i polimorfnost područja dramaturgije, kojim se ona odvaja od poetike odbacujući njeno tutorstvo; nije li upravo izvorna pripadnost drame i pjesništva i predstavljačkom kompleksu — ona zapreka, koja onemogućuje provedbu jedinstvene znanstvene metode?

Treći prigovor u pogledu mogućnosti zasnivanja dramaturgije kao znanosti može se izvesti iz Staigerove kritike rodnih pojmova poetike. Taj bi prigovor bio upućen na jasnu omeđenost i odredivost mogućeg predmeta dramaturgije — naime drame. Trebalo bi najprije pokazati, nasuprot vrlo ozbiljnim, iskustveno-fenomenološki utemeljenim Staigerovim spoznajama, da nešto takvo kao drama, uopće postoji. Naime, da postoji čvrsto i bitno zajedništvo fenomena, koji se beziznimno jasno i razgovijetno mogu misliti unutar tako labilnog i krhkog opsega pojma drame.

Otklanjanje posljednjih dviju poteškoća i nije drugo do pokušaj uspostavljanja znanosti: određenje predmetnog područja i nalaženje jedinstvene, predmetu primjerene metodologije.[2]

1. Predmet

»Pitanje, što je nešto, jest pitanje o njegovoj biti.«
(Martin Heidegger: *Was ist das — die Philosophie?*)

Aristotel nije imao poteškoća da odredi, što je tragedija. On je s jednakom pouzdanošću mogao definirati fenomen, pronaći njegovo mjesto unutar srodnih pojava, kao i opisati faktičnost njegovih učinaka na promatrača. Što je to drama, Stagiranin je, i ne samo on, mogao inducirati iz monumentalne jednoobraznosti djela Eshila, Sofokla i Euripida. Norme koje su iz aktualne datosti dramskog pjesništva propisivane i poštovane dva puna milenija (»priča treba da . . .«, »karakteri moraju biti . . .«, »od svih mogućnosti najizvrsnija je . . .«) omogućene su činjenicom, da nitko do Aristotela nije napisao »drukčiju« tragediju od trojice velikih uzora. Ta samouvjerenost i sigurnost suđenja, koja proizlazi iz svijesti o strogoj i nepromjenjivoj zakonitosti, a time i normativnosti dramskog pjesništva, prati i obilježava poetiku sve do polo-

[2] Jasno je, da odnos predmet—metoda spoznaje predmeta nije tako naivno jednostavan. Ukoliko i kako uopće metoda »obrađuje« ili čak »konstituira« predmet, naročito kada se radi o predmetu duhovnoznanstvenog istraživanja, bit će govora u II poglavlju. Za sada nema poteškoća da u pretkritičkoj upotrebi ostanemo kod tradicionalnog dvojstva: predmet — metoda.

vine 18. stoljeća.[3] Djelo, koje bi makar u pojedinostima ispadalo iz jasnih kanonskih okvira poetike jednostavno bi gubilo predikaciju umjetnosti i označavalo se kao barbarsko, seljačko i nakaradno. Tako je o nekim Molièreovim farsama sudio Boileau, o Shakespeareu i uopće o Englezima Voltaire ...

Publika se općenito nije mnogo brinula za »pravila«; ona upravo u ovakvim odlučnim sukobima između pedantne pretencioznosti učenih arbitara i sve veće životne i umjetničke punine dramskog pjesništva pokazuje svoje istaknuto mjesto u oblikovanju i predavanju dramatskog. Tako danas imamo — to je zacijelo najuvjerljiviji primjer — djela Lope de Vege. Razapet između kanoniziranog ukusa humanističke elite vremena kojoj je i sâm pripadao, i vrlo opipljivih sklonosti i zahtjeva široke publike, on se, ne bez gorkog žaljenja, priklanja svojim djelom ovoj posljednjoj. U svom dirljivo iskrenom pismu »Arte nuevo de hacer comedias« tuži se, kako poznaje »los preceptos« još od svojih mladih dana, ali dramatičar koji bi se htio njima upravljati, ostaje bez slave i bez nagrade. Uvijek iznova započinjao je stvaranje umjetničkih djela, ali kada je vidio kakvi se nakazni komadi bogato nagrađuju, nije mu preostalo drugo, nego da se i sâm opet prepusti barbarstvu. »A kada moram napisati kakvu komediju, zaključavam zakone umjetnosti sa sedam ključeva. Terencija i Plauta udaljujem iz svoje radne sobe da ne čujem njihove krikove ogorčenja, jer i iz samih nijemih knjiga istina glasno prodire.« Piše još, kaže, samo za naklonost puka, koji plaća jedino njegovu šeprtljavu umjetnost. Zato, od 483 komedije koje je do tada napisao, estetski odgovara samo za njih 6. »Sve ostale teško narušavaju zakone umjetnosti.«[3a]

Tako je uz pomoć proste publike Lope dramatičar iznio za njega tužnu pobjedu nad de Vegom, učenim humanistom. Sva sreća za njega i za nas. Onih šest »savršenih« djela predano je zaboravu, a njegove »šeprtljave« pučke komedije igraju se i danas.

Francuska građanska drama i njemačka romantika sa svojim odnosom prema Shakespeareu pokolebali su povjerenje u vječnu neprikosnovenost starih zakona dramskog pjesništva i omogućili, kako oslobađanjem pisaca, tako širenjem afiniteta publike, neslućeni zamah dramske prakse i teorije. Naše je stoljeće tako postalo poprištem jednog događanja, koje se od Aristotelovih sinteza, pa sve do Lessingovih dramaturških interpretacija nije moglo ni zamisliti. Značenje tog zbivanja za suvremenu poetiku jedva je uočeno u svim njegovim konzekvencijama. Ono je tako očigledno, a ipak izvan pravog uvida, da to gotovo zapanjuje.

Još je Goethe, ako je vjerovati preciznosti Eckermannova pamćenja, rekao, da je genij ona sila u čovjeku, koja umjetnosti daje zakon i pravilo. Time je vjeran sebi i svojoj kulturno-povijesnoj sredini navijestio događanje, koje tek u naše vrijeme iz evidencije pjesničke zbilje izrasta do jasnoće iskaza: p j e s n i č k a p r a k s a p r e t h o d i p o e t i č k o j t e o r i j i. Svako novo djelo nosi u sebi i samim time »uvodi« nova određenja (ne više pravila ili zakone) pjesničke umjetnosti. Bogatstvo i polimorfnost dramatskog sačinjavanja s jedne, i suzdržljivo oprezna, specijalizirana dramaturgija posljednjih dvadesetak godina s druge strane, omogućuju nam da za oblast dramskog pjesništva postavimo tvrdnju: t e o r i j a v i š e n e s t i ž e p r a k s u.

[3] Iznimke su rijetke i za teoriju beznačajne. One su katkada samo djelomično oslobađale praksu dramatičara i označavale ustupke publici. Tako npr. Jean de la Taille u djelu: *Art de la Tragedie*, Paris 1572.

[3a] Lope de Vega: *Arte nuevo de hacer comedias en este tiempo*. Madrid, Espasa—Calpe, S. A. III Edición. 1967. S. 12—19.

Činjenica da su napisane čitave biblioteke knjiga na temu »suvremena drama«, »moderna drama«, drama avangarde itd., ne opovrgava, već upravo dokazuje tu tvrdnju. Izvan svakog osvjetljenja ostala je sama bit moderne drame, naime ukoliko je moderna, ukoliko, kako i zašto je uopće drama. Doista: »pitanje što je nešto, jest pitanje o njegovoj biti«.

Emil Staiger je prvi razumio težinu ovog pitanja. Iz preobilne, u sebi nepovezane građe pjesničkog stvaranja izveo je zaključak, da je nemoguće pojmovno odrediti, što je pjesma, ep, drama, ali je u svijesti jasno što znači: lirsko, epsko i dramatsko. Te tri temeljne kvalitete (ne više roda) pjesništva, nisu samo inducirani derivati lirike, epike i dramatike, već nalaze svoje praizvore u samom bitku opstanka.

Pojmovi lirsko, epsko, dramatsko su književno-znanstvena imena za temeljne mogućnosti ljudskog opstanka uopće, a lirika, ep i drama postoje samo zato, što područja emocionalnog, zornog i logičnog konstituiraju bit čovjekovu i kao jedinstvo i kao slijed, po kojemu se dijele djetinjstvo, mladost i zrelo doba.[4]

Bez obzira na to, možemo li se složiti sa svim Staigerovim izvođenjima, njegova će korjenita i odvažna intervencija u tradicionalne sheme kategorijalnog aparata poetike ostati poticaj, koji nas na dva načina usmjerava u našim dramaturgijskim razmišljanjima:

1. svojim nastojanjem da utemeljenje rodnih pojmova poetike prebaci na dublji plan egzistencijalne analize opstanka;
2. upućivanjem na ontologiju, koja je u naše vrijeme dala teoretski najplodniju sliku svijeta i čovjeka, na ontologiju Martina Heideggera.

Sada je već vrijeme da zapitamo: što je to drama? Pitanje možemo postaviti određenije i na neki način napetije: što je ono zajedničko, bitno jedinstvo, koje nam omogućuje da pri pomišljanju tog pojma, naime drame, dovedemo u jasnu i jednoznačnu vezu Sofoklova *Edipa*, Čehovljev *Višnjik*, Ionescovu *Ćelavu pjevačicu* i Beckettovu *Posljednju vrpcu*?

Počnimo s određenjem (jer mi se, bar za sada, klonimo preduzetnosti definiranja) najevidentnijeg zajedništva navedenih fenomena.

a) d r a m a j e o n o, š t o s e p r i k a z u j u ć i k a z u j e u k a z a l i š t u.

Ovakvo predznanstveno naivno određenje zahtijeva odgovore na dva pitanja:

1. da li je sve što se »prikazujući kazuje« u kazalištu — drama?
2. da li je neizvedena drama i uopće drama izvan svoga izvođenja — drama?

Oba pitanja nabacuju punom oštrinom problem upotrebljivosti tradicionalnog rodnog pojma drame. On ostavlja zauvijek neriješeno pitanje tzv. adaptacija i dramatizacija romana, novela, epova. Da li npr. *Zločin i kazna* time što je »dramatiziran«, to znači »uređen« za scensko prikazivanje, postaje dramom; jer taj roman predstavljen na pozornici može izvršiti dramatski učinak jednak svakoj dobroj drami, možda i snažniji?

[4] Usp. Emil Staiger: *Grundbegriffe der Poetik*, II Aufl, Zürich 1951. S. 213.

Pitanje udara u prazno upravo zbog toga, što novost pojave, naime nedavne prakse scenskih »dramatizacija« tvrdoglavo iskače iz preživjelih okvira pjesničkih rodova. Očigledno je da se ne može »dramatizirati« nešto, što već u sebi nije nabijeno dramatikom. Tko će, a i zašto bi htio pokušati »dramatizirati« *U traženju izgubljenog vremena* ili *Zelenog Heinricha*? Tko će, a i zašto bi htio (osim iz muzejskog interesa) izvoditi Palmotićev »dramski opus« ili Kleistove »uzvišene« tragedije? Dramatsko očito nije u rodu, u namjeri, već u djelu kao njegova kvaliteta ili nedostatak. Pojam drame moći će stoga obuhvatiti svu širinu i neiscrpnost fenomena samo onda, ako ga mislimo kao: za scenu pjesničko oblikovanje dramatskog. Što je to »dramatsko«, svatko »zna« na način predznanstvenog iskustva. Svi razumijemo isto kada se kaže, da je neko mjesto u knjizi »dramatsko«, da je sukob na Bliskom istoku poprimio »dramatske« razmjere ili da je netko izgubio život u »dramatskim« okolnostima. Kako i gdje je pak dramatsko egzistencijalno-ontički ukorijenjeno, izvest će se kasnije. Odgovor na prvo pitanje dakle može glasiti: sve ono što se »prikazujući kazuje« u kazalištu jest drama samo utoliko, ukoliko jest pjesničko oblikovanje dramatskog. Ovo može izgledati kao circulus vitiosus: dramatsko je ono što se prikazuje u kazalištu a — ono što se prikazuje u kazalištu jest dramatsko. Izlaz iz kruga bit će omogućen tek naknadnom spoznajom o bitnom iskazivanju dramatskog kao modusa egzistencije, u kazalištu, koje pak kao poetsko-predstavljački kompleks čini mjesto pribiranja dramatskog.

Drugo pitanje ima isti smisao, ili možda besmisao kao i ono: da li je ni od koga svirana partitura — glazba? Ozbiljno razmatranje trebalo bi tek utemeljiti mogućnosti ovih pitanja rješenjem konstitutivnih pretpitanja: kako dramatsko kao drama uopće jest; jer mi ne pitamo o »objektivnom« postojanju teksta (knjige, partiture) već o kompleksu estetskih, etičkih, čak i vitalnih vrednota koje se ozbiljuju tek u saobraćaju s publikom i zato su bitno korelativne. U tom smislu, nešto simplificirano govoreno: drama postoji, ona jest (dakako u smislu estetskog djelovanja, a to je njen pravi bitak) tek u primjerenoj scenskoj realizaciji pred publikom.

Da u prostoru drame nije relevantna publika u smislu čitalac, da čitanje drame ne uspostavlja sve, pa čak ni najvažnije slojeve njene estetske zbilje, može se pokazati na nekoliko načina. Još je uvijek nedovoljno promišljeno mjesto u Aristotelovoj definiciji tragedije gdje se govori, kako tragedija »radnjom, a ne pripovijedanjem« izaziva osjećaje samilosti i straha i dovodi do očišćenja tih čuvstava. Gdje se događa ta »radnja«, ako ne, bar u namjeri piščevoj, na pozornici? Jer »radnje«, koja se odvija pred unutarnjim okom čitaoca ima daleko više u Homera, nego kod Eshilovog *Agamemnona*. Nije važna razlika u tome, što u epu imamo ono: »Na to mu reče Diomed . . .«, a u dramskom tekstu samo ime lica koje treba da govori tekst. Ne radi se dakle o »unutarnjoj dinamičnosti« drame, već o samoj njenoj namjeri da bude drama, što upravo i znači: radnja. Povijest kazališta nam pokazuje da predstavljački fenomen, bez obzira na svrhu, prethodi povijesno, dakle vremenski i esencijalno, dramskom tekstu. Znamo da je Eshil »uveo« drugog glumca i smanjio ulogu kora, Sofoklo je »uveo« trećeg glumca i zasnovao scenografiju. Kuda su to oni »uvodili« glumce, ako ne u predstavu, na pozornicu? U tekstove su mogli »uvoditi« i širiti krug lica; ali ne: Eshil i Sofoklo su pisali svoja djela s obzirom na izvođenje, tako da su sve osobe komada mogla igrati

tri glumca. Oni su svojim pisanjem i kazališnim intervencijama razvili i obogatili ono što je već postojalo, razvili su onu iskonsku »radnju«, koja je pred njih postavljena kao zadaća.

Dramsko pjesništvo i pjesništvo uopće — to je novovjeka estetika od Kanta do Nicolaia Hartmanna dovoljno obrazložila — ne postoji »objektivno«, kao što postoji kamen, stablo, čovjek. Njegov pravi bitak sastoji se u kompleksu djelovanja na promatrača, pri čemu je tekst kao sustav objektivno postojećih znakova ili akustičkih osjeta tek prednji, površinski sloj, iza kojega i ispod kojega nalazimo srednje i dublje slojeve, prava boravišta estetskih vrednota. Nicolai Hartmann je temeljitom aksiološkom analizom pokazao, kako specifični predodžbeni međusloj lirskog i epskog pjesništva, koji se sastoji u predočivanju lica i događanja, pa time postaje polazištem u dublje slojeve uviđanja i osmišljavanja — u dramskom pjesništvu pokazuje tendenciju da postane percepcijom. Dramska umjetnost prema N. Hartmannu sastoji se upravo u realizaciji irealnog međusloja pjesništva, čime se predodžba preobraća u percepciju, a čitalac postaje gledalac. Treba poći dalje od ovog stava i uvidjeti, da je predodžbeni sloj dramskog teksta (naime predočivanje kretanja, odnosa, gesta, lica, pa i mjesta dramskog zbivanja) već u samom postupku dramatičara (taj postupak ne mora biti svjestan) izražen neusporedivo apstraktnije i labilnije nego na primjer u lirskom ili epskom području. Usporedimo primjerice Homerov opis Ahilova štita ili Proustov opis hodanja baruna Charlusa sa Shakespeareovim didaskalijama, pa će biti jasno o čemu je riječ.

Na početku 4. scene II čina Richarda III stoji:

London. The Tower.
Enter Buckingham, Derby, Hastings, The bishop of Ely, Ratcliff, Lovel, with others, at a table.

Koji dio Towera i kako izgleda? Kojim redom ulaze svi ti ljudi, kako su odjeveni, tko su oni »drugi«? Kakav je stol i konačno, tko su svi ti ljudi? Zavirimo opet malo natrag u »Dramatis personae«. Da tako je, Buckingham je onaj iz I čina, ovu dvojicu još ne poznajemo, ali tko su do vraga ti »drugi«? . . .

Tako otprilike izgleda čitanje Shakespearea, čitanje koje neki obožavatelji svoje vlastite predodžbene moći pretpostavljaju kazališnoj predstavi. Njihovo čitanje, bili oni ne znam kako obrazovani, maštoviti i senzibilni, dopušta doduše intenzivnije doživljavanje i dublje razumijevanje mnogih »mjesta«, omogućuje zastajanje i vraćanje, ali cjelovitost radnje, ona unutarnja zgusnuta napetost odražavana i pojačana fizičkom prisutnošću glumaca. ostaje bez svog najvažnijeg organa — percepcije. Takav principijelni čitač drama nalikuje slavnom talijanskom tenoru, koji se čuva za »arije« i jedva sudjeluje u predstavi.

Suvremeni dramski pisci kao da naročito zlobno nastoje podvaliti eventualnim čitaocima svojih djela. Treba vidjeti koliko napora, koliko detektivske umješnosti stoji čitanje i razumijevajuće predočivanje tekstova Eduarda de Filippa, Audibertija ili Daria Foa. Posao glumca nije samovoljno ni pasivno reproduciranje lica. To je stvaralačko traženje što nužnije i uvjerljivije perceptualizacije tek nabačenog predodžbenog fundusa, koji predstavlja oskudno gradilište njegova zdanja.

Ta tri člana niza, koji u potpunosti omogućuju događanje drame, naime: tekst, glumac, publika, osmišljavaju i prvo navedeno određenje: drama je ono što se prikazujući kazuje u kazalištu.

Daljnje postavljanje pitanja nužno nas vodi na razmatranje: što je upravo to ono, što se kazujući prikazuje u kazalištu?

Mora postati jasno: svestrano istraživanje definicija drame kroz njenu povijest samo bi nas udaljilo od pitanja. Saznali bismo, što je ona bila i značila za neko razdoblje, ali ne i što ona bitno jest. Nije u pitanju određenje Sofoklova *Edipa* ili Čehovljevog *Višnjika,* ili Ionescove *Čelave pjevačice,* već ono što ova tako različita djela nužno dovodi u smisleno jasnu zajednicu.

Pođimo opet od evidencije: drama je čovjekovo činjenje. Zatim: U drami čovjek posredstvom čovjeka radi o čovjeku za čovjeka. Pri tome je čovjek u isti mah ishodište, građa i cilj toga djelovanja. To je očigledno jasno. Ali da je uopće pjesničko i posebno dramatsko sačinjanje ukorijenjeno u temeljnim mogućnostima opstanka, da je dramatsko dakle jedan od konstitutivnih momenata ljudskoga bića, to tek treba izvesti. Jedan od putokaza pokazuje ovako: to što je u maglovitoj daljini povijesti jedan čovjek počeo oponašati nekoga drugoga, a drugi nastavio da izmišlja lica u koja će se onaj preobražavati, može se tumačiti nastranom igrom dvojice izopačenika (Platon i Augustin su u nekim svojim mišljenjima vrlo blizo ovakvom stavu). Ali to, da je okolina prihvatila njihovu »nedoličnost«, u njihovoj igri prepoznala glasanje tamnih dubina prijepora i počela slaviti njihovo djelo kao djelo božansko, to mora za nas postati predmetom pitajućeg čuđenja. Mi kažemo: publika je prepoznala dramatsko kao svoje. Prepoznati znači ovdje poznati ono što se na neki način već prije znalo. Ovo »prije« znači predontološku izvjesnost o onome što je ontički blisko. Blisko pak kazuje: u blizini bitnog. Dramatsko je dakle jedan od bitnih konstitutiva opstanka. To iskustvo imamo iz fenomena čuđenja nad općim prihvaćanjem drame kao pjesničko predstavljačkog čina.[5]

Još je Aristotel govorio, kako nas dira patnja »nama sličnih«, ali ne sličnih po društvenom položaju i ugledu, već po slabosti ljudskog nesavršenstva i mogućnosti ogrešenja. U toj sličnosti čak ni sudbina dramskog lica ne mora biti, često i nije, obična i sveugrožavajuća. Mi »suosjećamo« s Edipom iako nitko od nas nema ni teoretske mogućnosti da postane vladar, ubije svog oca i oženi svoju majku. Po čemu su dakle, Edip, Firs i Mrs Smith, »nama slični«, da se mi za njih zanimamo? Ne možda uvijek na način samilosti i straha, ali uvijek na način napetog brinjenja. Što je u njihovom opstanku unatoč različnosti i nama praktičnoj nedostupnosti njihovih sudbina, ono »nama slično«? Ne to da im se upravo ovo i ono događa, Edipu ocoubistvo, Firsu zaborav, gospođi Smith dolazak Vatrogasca, nego to, da su uopće noseni nekim događanjem koje ih prevladava; ne to, da imaju takvu i takvu sudbinu, već uopće da imaju sudbinu.[6]

Samo čovjek može imati sudbinu, on jedini može obuhvatiti, ili barem težiti da obuhvati, amorfnu masu događanja i djelovanja u smislenu cjelinu. Kao što, međutim, ne postoji čovjek uopće, ne postoji ni sudbina uopće. Naš se život odvija u konkretnim susretima s drugim

[5] Ovaj stav se ne smatra »dovoljno obrazloženim i dokazanim« u smislu tradicionalne logike i metodologije. On nije dokaz, već, rečeno je: putokaz, jedan od mogućih putokaza. Cilj treba da pokaže njihovu valjanost.

[6] Čak i nedostatak sudbine, kao što se to nerijetko događa licima moderne drame izaziva u nas tragični osjećaj osuđenosti na taj nedostatak. Mi to sebi tumačimo odmah kao: sudbinu, biti bez sudbine.

životima. Mi uspoređujemo i razlikujemo naše mogućnosti i situacije i nastojimo ih razumijevajući sabrati u cjelinu. Jedan oblik takvog sabiranja je drama. Tako možemo sada poći korak dalje i odrediti:

b) drama je izlaganje egzistencijalnih temata opstanka.

Prihvaćanje drame omogućeno je time, što je opstanak bitno usmjeren razumijevanju. Jedan od predmeta tog razumijevanja je i on sâm. Međutim, ono što je ontički najbliže, ontološki je najudaljenije. Oko sebe ne vidi. Počeci evropske filozofije pokazuju isto: najprije kozmološki, onda tek antropološki period. Razumljiva je težnja: doći u prisnu blizinu, i to razumijevanjem, onome što mi je iskonski najbliže — to sam ja sâm. Spoznaja dakle nužno vodi samospoznaji, razumijevanje samorazumijevanju. Samorazumijevanje opstanka znači tematiziranje egzistencijalnih mogućnosti. Da se to tematiziranje ne iscrpljuje unutar područja znanosti ili filozofije, slijedi iz novovjeke spoznaje filozofske antropologije: ne može se pitati, što je čovjek i time ga pokušati svesti u granice definicije (jer je za čovjeka nemoguće odrediti genus proximum, on je bitno ličnost, netko), već tko je čovjek i kako on jest.[7]

A tko je čovjek i kako on jest, kazuje nam drama. Ona nas upravo odvikava od tradicionalnog »geocentričnog« sustava mišljenja: »Edip je čovjek« i obraća ga u otvorenost: Čovjek je Edip, Lear, Scapin, Glembay, Krapp ...

(Nastavit će se)

[7] Usp. Karl Löwith: *Natur und Humanität des Menschen* u Plessnerovom zborniku: *Wesen und Wirklichkeit des Menschen,* Göttingen 1957. S. 58—75.

prosudbe i raščlambe

OBRADBA STRUČNIH NAZIVA U RJEČNIKU HRVATSKOSRPSKOG KNJIŽEVNOG JEZIKA

(METROLOGIJA, FIZIKA, KEMIJA i dr.)

Aleksandar Šolc i Juraj Božičević

Uvod

U ovoj našoj kritici želimo primjerima pokazati u kojoj je mjeri o v a k a v *Rječnik hrvatskosrpskog književnog jezika* (RMH) uopće upotrebljiv znanstvenim radnicima s područja tehničkih i prirodnih znanosti, odnosno koliko je pouzdan savjetnik onima koji bi htjeli saznati značenje pojedinih znanstvenih termina.

Odmah valja napomenuti da je u tom pogledu na veoma niskoj razini; tome su uzrok: nedovoljno stručno znanje, nesustavnost, površnost ili pak nastojanje[1] da se od dviju varijanti napravi jedan neprirodni hermafrodit. Potonji uzrok djeluje posredno: kao da je najveći dio energije sastavljača utrošen na prikrivanje ili čak krivotvorenje stvarnog stanja u našem jeziku, pa je stvaranjem jezične zbrke stvorena još veća zbrka u definicijama. Da je to tako, dokazat ćemo na mnogim primjerima, isprva s nekoliko svakodnevnih i važnih riječi, a nakon toga zasebno prema različitim područjima znanosti.

Evo primjera posve pogrešnih definicija:

ČELIK 1. *gvožđe, željezo velike tvrdoće koja se dobiva dodavanjem željezu nešto ugljika, nado, ocal.*

Objašnjenje je sasvim promašeno, jer je čelik slitina u kojoj osim željeza i ugljika ima i drugih elemenata. Oni se dodaju željezu, a u g l j i k s e i z n j e g a v a d i! Kako se čelik proizvodi, zna danas svaki srednje obrazovan čovjek. Tvrdoća nije jedino svojstvo čelika, nego i elastičnost.

BENZIN *kem. pogonsko ulje koje se dobiva prečišćavanjem nafte ili destilacijom uglja.*

Benzin nije ulje, ni pogonsko ulje, nego pogonsko gorivo i petrokemijska sirovina, i ne dobiva se »prečišćavanjem« već destilacijom nafte. Iz ugljena se uopće ne dobiva (za vrijeme II svjetskog rata proizvođena je u Njemačkoj neka vrsta benzina polazeći od ugljena, ali ne destilacijom).

KARAT 1. *mjera za zlato i drago kamenje težine 0,2 grama za stupanj, finoću zlata, čija najveća čistoća iznosi 24 karata.*

Nesuvislost ove definicije nije samo dokaz nedostatka tehničke kulture nego i smisla za logičko izražavanje. Da bi se zbrka učinila većom,

[1] Tekst je pisan i predan u tisak prije zagrebačkog dogovora predstavnika obiju Matica o izmjenama u načinu uređivanja daljnjih svezaka i o poštovanju prava svake, podjednako hrvatske kao i srpske, varijante književnoga jezika da u Rječniku budu vidljivo prikazane, a ne zatirane. (Op. ur.).

daje se i ovaj primjer. — Oni su povod lijevanju zlatnika sa tri karata primiješana kova. *Komb.*

Tko sada može znati što je karat, koji je bilo potrebno definirati ovako:[2]

KARAT 1. jedinica mase dragog kamenja, jedan karat odgovara masi od 0,2 g (tako npr. dijamant ili biser od 10 karata ima masu od 2 g). 2. Mjera čistoće slitina zlata. Čisto je zlato 24-karatno, 22-karatno zlato ima 22/24 dijela zlata, 14-karatno 14/24 dijela zlata itd. ili kraće:

KARAT 1. mjera za masu dragulja (1 karat ≙ 0,2 g). 2. dvadeset četvrti dio; upotrebljava se za iskazivanje udjela zlata u slitini.

Koja će se definicija upotrijebiti zavisi od raspoloživog prostora i njezine namjene; definicija može biti štura ili opširna s primjerom da je razumije svatko, n o m o r a b i t i t o č n a, pogotovu kada se definiraju mjerne jedinice propisane zakonom.

BILIJUN = bilion *hiljadu milijuna, milijarda kod jednih naroda, milijun milijuna kod drugih.*

Iako se u definiciji izrijekom ne kaže jesmo li mi »jedni« ili »drugi« narodi, moglo bi se iz definicije zaključiti da je bilijun tisuću milijuna (tj. milijarda), što nije točno, barem ne u Evropi i kod nas. U SAD (a ranije i u Francuskoj) bilijun se upotrebljava u značenju milijarde, ali je po njihovu sustavu dosljedno i kvadrilijun 10^{15}, a ne 10^{24} kako je u RMH slučajno točno definirano *(četvrta potencija milijuna).* Pogrešna definicija jednog broja u rječniku koji ima pretenziju da bude znanstveno utemeljen, propust je koji se zaista teško može dozvoliti.

DEKLINACIJA 2. fiz. *otklon, skretanje magnetske igle od geografskog meridijana nekog mjesta.*

INKLINACIJA 2. *fiz. otklon magnetske igle od pravca sjever—jug.*

Prema RMH deklinacija je isto što i inklinacija. Međutim, inklinacija je nagib magnetske igle prema horizontali, što bi i bez znanja fizike jezičari s elementarnim znanjem latinskoga mogli odgonetnuti.

ENCIM kem. *mikroskopski sitna gljivica koja izaziva vrenje.*

Nakon ove definicije valja se zapitati jesu li sastavljači RMH njezini originalni autori, ili su je našli u »kritički« odabranom gradivu? Encim nije gljivica, već je biokatalizator, ferment.

FLUORESCENCIJA fiz. *pojava da neke tvari, materije, izložene svjetlosti, svijetle poslije same.*

FLUORESCIRATI *imati svojstvo fluorescencije.* — Za tvari koje ... svijetle samo tako dugo dok traje obasjavanje kratkovalnom svjetlošću kažemo da fluoresciraju. *Fiz. 1.*

FOSFORESCENTAN *koji svjetluca u tami kao fosfor.*

FOSFORESCENCIJA 1. fiz. *jedan od oblika hladnog ispuštanja svjetla, osvjetljenja.* — Sulfid cinka ... ima osobinu da izložen svetlosti produžuje ... i u mraku da svetli (fosforescencija). *NH.*

Na stranu što su definicije za fosforescentan i fosforescenciju djetinjaste, pučkoškolske (kao uostalom i većina drugih iz fizike i kemije), prema RMH opet ispada da je fluorescencija isto što i fosforescencija. A da su barem pozorno pročitali primjere uz fluorescirati i fosforesci-

[2] Točne definicije mjesto pogrešnih dat ćemo samo iznimno zbog skučenosti prostora; ograničit ćemo se uglavnom na komentar.

rati, ne bi učinili takvu pogrešku. Zar to nije znak površnosti? Osim toga, kako se to »ispušta osvjetljenje«?

Tako bi se moglo nizati u nedogled. Nismo se upuštali u analizu termina iz svih prirodnih znanosti, jer za to nemamo dovoljno znanja, a i prostor nam je ograničen.

Svakako bi trebalo posebno obraditi i matematiku, ali to prepuštamo matematičarima. Naša je matematička literatura bogata, a sastavljači RMH odabrali su za gradivo nekoliko srednjoškolskih udžbenika. Definicije su uglavnom primitivne ili nepotpune ili netočne kao na primjer za riječi: *algebra, kombinatorika, infitezimalni račun* (to je valjda ipak tiskarska pogreška), *integral, konvergencija, elipsa, čunjosječica* (nema čunjosječnica) itd. Ne razlikuju se pojmovi veličina i količina, jednako i ravno, *kružnica* je kriva crta, a ne krivulja itd., itd.

Uopće mnogi nedostaci RMH proizlaze iz izbora gradiva. Iako u predgovoru stoji da između 700 izvora ima i »naučnih djela«, prirodne i tehničke znanosti obrađene su samo na temelju pučkoškolskih i srednjoškolskih udžbenika, a primjeri uz natuknice pretežno su iz beletristike. Srednjoškolske je udžbenike trebalo, uz druga naučna djela, iskoristiti za ispisivanje riječi, i to potpuno da ne bi izostala ni jedna riječ koju moraju poznavati učenici, ali je definicije trebalo ispitati u ozbiljnijim djelima.[3]

Pojedinac, ni skupina specijalista s jednog područja znanosti, ne može danas obaviti ozbiljan leksikografski posao bez suradnje sa stručnjacima drugih struka. To osobito dolazi do izražaja kad je riječ o znanostima koje se brzo razvijaju. Međutim, i bez konzultiranja mogli su izbjeći mnoge pogreške da su se sastavljači RMH znali valjano služiti literaturom.

Metrologija

U »Službenom listu« broj 45 od 15. studenog 1961. objavljen je Zakon o mjernim jedinicama i mjerilima, kojim se u našoj zemlji ozakonjuje upotreba Međunarodnog sustava mjera.[4] Član 11. i 12. ovog Zakona obavezuje nas na upotrebu mjernih jedinica tog sustava. Međutim, u RMH ne navode se sve jedinice propisane zakonom, što je ozbiljan propust, a dio navedenih pogrešno je definiran, što je protuzakonito. Nisu navedene ove jedinice: *kilogram* (jedinica za masu), *kelvin* (jedinica za temperaturu), *kandela* (jedinica za jakost svjetlosti), *kilopond* (jedinica za silu), *henri* (jedinica za električnu induktivnost), *gradus* (jedinica za kut; 1/100 pravog kuta) i *fot* (jedinica za osvijetljenost).

Jedinice za masu uopće nema. Prema RMH GRAM je *»osnovna jedinica za mjerenje težine (g)«*. Međutim, niti je gram osnovna jedinica, niti je jedinica za mjerenje težine, tj. sile. Gram je tisući dio kilograma, koji je osnovna jedinica za masu. *Dekagram* i *kvintal* su, također, jedinice za masu, a ne za težinu kako navodi RMH. Razlikovati silu od mase moraju učenici osnovne škole, pa sastavljače rječnika upućujemo na odličan udžbenik G. i M. Šindler, *Gibanja i sile 1*, fizika za VII razred osnovne škole (»Školska knjiga«, Zagreb 1968).

[3] Kako je izbor gradiva važan, pokazuje primjer mineralogije, koja je mnogo bolje obrađena od drugih znanosti jer su se sastavljači služili odličnom *Mineralogijom i geologijom* F. Tućana, koja daje egzaktne definicije iako je srednjoškolski udžbenik.

[4] *Système International d'Unités;* međunarodno prihvaćen na *Neuvième Conférence Générale des Poids et Mesures* (1948) i do danas nekoliko puta usavršavan.

Kilogram pronalazimo pod natuknicom *kila:*

KILA = kilo *a. jedinica za težinu, kilogram.*

Komentar uistinu nije potreban.

Kao jedinica sile navodi se jedino din, koji nije potpuno definiran.

Nepotpuno su definirane i jedinice za tlak, tj. silu po jedinici površine.

ATMOSFERA 2. *jedinica mjere vazdušnog, zračnog pritiska, tlaka.* — Pritisak je još uvek 200 atmosfera. *Mil.*

Postoje dvije jedinice koje sadržavaju pojam atmosfera. To su fizička atmosfera (naziva se i normalna, oznaka *atm*) i tehnička atmosfera (oznaka *at*). Fizička atmosfera jest tlak kojim stupac žive visine 760 mm i gustoće 13 595,1 kg/m³ tlači na podlogu površine kvadratnog centimetra pri normalnom ubrzanju sile teže. Tehnička atmosfera jest tlak sile od 1 kp na kvadratni centimetar. Obje jedinice upotrebljavaju se za iskazivanje i tlaka plinova, para i kapljevina, odnosno tekućina, a ne samo tlaka zraka kako to navodi RMH.

U definiciji jedinice *bar,* koja je jedinica za tlak u meteorologiji, izostavljen je iza riječi pritisak tlak[5], a zatim je u primjeru učinjena pogreška. Primjer glasi »Jedan milibar = 1/1000 bara, a odgovara 0,75 mm tlaka zraka. *OG.*« Ponajprije nije potpuno jasno da li je to nadopuna definiciji kako bi se pokazalo da je milibar tisući dio bara, a zatim znači li to da milibar odgovara 0,75 mm, jer tlak zraka ne možemo povezati s milimetrima kao jedinicom za duljinu.

Konjska snaga nije navedena kao posebna natuknica, ali nalazimo:

KONJ 5. *konjska sila, snaga.*

Radi li se, dakle, o sili ili o snazi? (konjska snaga jednaka je 75 kilopondmetara na jednu sekundu).

DŽAUL fiz. *jedinica za mjerenje rada (energije) električne struje (po imenu engleskog fizičara).*

Definicijom se nepotrebno sužava značenje jedinice, jer je džaul jedinica za bilo koju vrstu rada (energije), a ne samo električne.

ČVOR 7. pom. *morska milja*

Prema RMH čvor bi bila jedinica za dužinu, a čvor je jedinica za brzinu (1 čvor ≙ 1 morska milja na sat).

CELZIJ i CELZIJUS *ime jedinici na toplomjeru po imenu švedskog fizičara i astronoma koji ga je izumio.*

Kod ove neegzaktne definicije dovoljno je samo spomenuti da Celsius nije pronalazač termometra.

U RHM navedene su jedinice kao *aršin, bagaš, dram, dulum, duž 4, endeze, kantar,* što je u redu (iako sve nisu valjano definirane), ali su izostavljene neke često upotrebljavane jedinice kao *bel, bofor, gaus, farenhajt.* Bofor se na primjer upotrebljava u dnevnim meteorološkim izvještajima, ali je u RMH izostavljen kao i većina pomorskih izraza i riječi iz primorja.[6]

[5] U hr. v. pritisak je sila za razliku od tlaka koji je sila na jedinicu površine. Upotrebom pritiska kao sinonima za tlak nepotrebno se osiromašuje jezik. Navedimo da su iz tlak izvedeni: tlaka, tlačitelj, tlačenica, tlačevina itd., a posebno su mnogobrojni termini s pridjevom tlačni: tlačna cijev, tlačna komora, tlačna ljepenka, tlačni ležaj, tlačni val itd. I u RMH nalazimo pod *centar 8. b. fiz. tačka u kojoj se koncentriraju kakvi odnosi:* ~ pritiska. Ako se pritisak upotrebljava u značenju tlaka, onda njegovo djelovanje ne može biti koncentrirano u jednoj točki.

[6] Izostavljena je čak i upitna zamjenica *ča,* u definiciji kormila nema brod (samo lađa), a brod plovi po vodi, ali ne i po moru!

Od stranih jedinica koje su još u upotrebi definirane su:

BUŠEL *engleska i američka mjera za žito (35—36 l).*

COL njem. *1. stara mjera za dužinu (oko 2,5 cm), palac.*

INČ engl. *mjera za dužinu (2,54 cm).*

GALON engl. *mjera za zapreminu tekućine (oko 4 l).*

JARD engl. *mjera za dužinu (oko 91 cm).*

Zašto je *col* stara mjera, a *inč* nije, zašto mora *inč* biti točnije definiran nego *col*, zašto za *bušel, col, galon*, i *jard* nisu navedene točne protuvrijednosti u metričkim jedinicama kad je to na primjer učinjeno za *endeze*, koju više nitko ne upotrebljava:

ENDEZE tur. zast. *mjera za dužinu, nešto kraća od aršina (0,65 m).*

Kemija

Iako je prostor ograničen, navest ćemo definicije onih elemenata za koje su sastavljači našli za shodno da ih uvrste u RMH. Navedena su 32 elementa sa 36 natuknica na 36 različitih načina:

ALUMINIJ kem. = aluminijum *lak a tvrd metal srebrnastobijele boje (Al).*

ANTIMON lat. *kristalan i veoma krhak metaloid, kemijski elemenat srebrnastobijele boje, stibij.*

ARGON *kemijski elemenat, plin, gas (Ar).*

ARSEN grč. kem. *metaloid otrovnih spojeva, jedinjenja (As), sičan.*

AZOT grč. kem. = dušik *gas, plin bez boje i mirisa, jedan od glavnih sastojaka vazduha, zraka.*

BAKAR tur. *1. metal tamnocrvene boje, mjed.*

BARIJ grč. kem. = barijum *kemijski elemenat iz grupe zemnoalkalnih metala (Ba).*

BERILIJ kem. = berilijum *elemenat koji se u prirodi nalazi u mineralu berilu (Be).*

BIZMUT kem. *metal (upotrebljava se u leguri s drugim metalima. (Bi).*

BOR lat. kem. *čvrst, kristalast i crnkast element (B).*

BROM kem. *kemijski elemenat, teška mrkocrvena tečnost, tekućina zagušljiva mirisa (Br).*

CINK njem. *kemijski element; teška kovina modrikasto bijele boje (Zn).*

DUŠIK kem. = azot *plin, gas bez boje, ukusa i mirisa (N).*

FLUOR lat. *kemijski elemenat.*

FOSFOR kem. *element koji se lako upali i sija u tami (P).*

GALIJ kem. = galijum *kemijski elemenat (Ga), metal bijele boje.*

GERMANIJ i GERMANIJUM kem. *kemijski elemenat (Ge), upotrebljava se u radiotehnici.*

GVOŽĐE = željezo *1. kemijski elemenat (Fe), tamnosiv, kovni metal za izradu predmeta najšire potrošnje; razni oblici obrađenog istog metala:* ~ sirovo, ljevano ~ . *2.....*

HELIJ i HELIJUM kem. *gas, plin (He), najlakši poslije vodika.*

HLOR kem. = klor *jedan od elemenata, gas, plin, žutozelenkaste boje i jakog mirisa (Cl).*

HROM grč. kem. = krom *sjajan, bijel, vrlo tvrd metal.*

INDIJ = indijum *kemijski element (In).*

IRIDIJ i IRIDIJUM lat. kem. *plemenit metal srodan platini, vrlo otporan prema kemijskim utjecajima (Ir).*

JOD kem. *elemenat iz grupe halogenih elemenata.*

KADMIJ i KADMIJUM min. *bijeli meki metal, sličan cinku (Cd).*

KALCIJ lat. = kalcijum kem. *elemenat, srebrnkastobijeli, kovni metal (Ca). (ima ga u kreču, vapnu); kreč, vapno.*

KALIFORNIJ i KALIFORNIJUM kem. *elemenat velike težine (Cf).*

KALIJ tur. = kalijum *kemijski elemenat, mekan metal srebrnaste boje (K).*

KISEONIK kem. = kisik *plin, gas bez boje, okusa i mirisa, prijeko potreban za gorenje i disanje, oxygenium (O).*

KISIK kem. = kiseonik.

KLOR grč. kem. = hlor *jedan od elemenata, plin, gas žutozelenkaste boje i jakog mirisa (Cl).*

KOBALT njem. *1. sjajni metal sličan niklu i željezu (Co). 2.....*

KOSITAR i KOSITER grč. kem. *metal srebrnastobijele boje, lak za kovanje, kalaj.*

KROM grč. kem. = hrom *sjajan, bijel, vrlo tvrd metal (Cr).*

KREMIK kem. zast. *elemenat u čiji sastav ulazi kremen, silicij.*

KRIPTON *plemeniti plin, gas, koji se nalazi u malim količinama u atmosferi (Kr).*

Kao što se lako može razabrati pažljivim čitanjem navedenih primjera, sastavljači se nisu držali nikakvih pravila pri definiranju, iako su već odavna kemijski elementi sustavno klasificirani. Za 16 elemenata nije uopće spomenuto da su elementi; riječ elemenat nalazimo 14 puta, element 4 puta, a u dva slučaja upotrebljava se genitiv množine (kod *hlor* i *klor*). U hrv. v.[7] upotrebljava se isključivo element i ovaj brojčani omjer, vjerujmo, samo je slučajan.

Za element nije uvijek navedeno da je kemijski (samo 11 puta), a kraticu kem. iza natuknice nalazimo 24 puta (za *kadmij* je oznaka min.!). Simbol je naveden uz 27 definicija, a podrijetlo uz 16. Metal ima 14 puta, a samo jednom kovina!

Zapravo, mogla bi se komentirati svaka definicija posebno. No, zadržat ćemo se samo na nekima:

Zašto je *jod* »halogeni elemenat«, a to isto nisu *fluor, klor* (hlor) i *brom?*

Kripton je plemeniti plin, a to isto nisu *helij* i *argon*, a *ksenona* u RHM uopće nema; samo se kripton nalazi u malim količinama u atmosferi, a ostali valjda ne.

Barij je »elemenat iz grupe zemnoalkalnih metala«, a to nisu — prema RMH — *berilij* i *kalcij.*

Azot nije bez »ukusa« (sic!) kao što je *dušik*, niti bez »okusa« kao kisik, ali je zato »jedan od glavnih sastojaka vazduha, zraka« za razliku od kisika i dušika. U hr. v. naime riječ »ukus« znači jedno, a »okus« nešto sasvim drugo!

Arsen je definiran pomoću njegovih spojeva, značajka je *berilija* da se nalazi u berilu, *bizmuta* da se upotrebljava u leguri s drugim metalima, *fosfor* se lako upali i sija u tami, *germanij* se upotrebljava u radiotehnici, *helij* je najlakši poslije vodika (najlakši, što?), *iridij* je definiran po srodnosti, a *kadmij* po sličnosti, *kalifornij* je velike težine, *kremik* je takav element u »čiji sastav ulazi kremen« itd., itd.

[7] Kratice hr. v. i sr. v. upotrebljavat će se u ovoj kritici za označavanje hrvatske, odnosno srpske varijante hrvatskosrpskog jezika iako mislimo da ti nazivi nisu sretno odabrani, ali kako ih jezičari upotrebljavaju nije na nama da ih mijenjamo.

Nije navedeno ovih 17 elemenata: *aktinij, americij, astatin, berkelij, cerij, cezij, cirkonij, disprozij, europij, fermij, francij, gadolinij, hafnij, holmij, iterbij, itrij, ksenon.*

U rječniku u kojem ima toliko turcizama moglo se je naći mjesta i za 102 kemijska elementa.

Daljnja nedosljednost: za slova C, F, J i K kaže se da su znaci za ugljik, fluor, jod i kalij, a za B i H ne kaže se da su simboli za bor i vodik.

Pridjevi izvedeni iz kemijskih elemenata također su obrađeni nesustavno i nepotpuno.

I kemijski spojevi definirani su bez ikakva sustava, većinom nepotpuno, najčešće prema nespecifičnim svojstvima (miris, boja, okus), sasvim nestručno.

ACETON kem. *bezbojna isparljiva i lako zapaljiva tečnost, tekućina prijatna mirisa.*

ALKOHOL ar. *1.* kem. *bezbojna zapaljiva i isparljiva tečnost, tekućina.*

Prema RMH aceton se od alkohola razlikuje samo po tome što je »prijatna mirisa«.

ALDEHID kem. *alkohol bez jednog dijela vodika.*

Iako riječ dolazi od alcohol *dehydr*ogenatus (Kl. 2)[8], definicija je ipak loša jer je nespecifična.

ALKALOID kem. *organska materija alkalnih osobina; biljna baza.*

Time što se kaže da su alkaloidi organske baze neće se pomoći kemičaru, koji to ionako zna, a onome koji to ne zna bilo bi mnogo važnije znati da imaju jako fiziološko djelovanje i da se upotrebljavaju kao lijekovi, otrovi i opojne droge, to više što se mnoge tvari označuju kao alkaloidi (atropin, kodein, kofein).

AMIDI kem. *grupa jedinjenja, spojeva, koja se razlikuje od amonijačnih soli odsustvom elemenata vode.*

Zašto su amidi u množini, kada to nisu aldehidi, alkoholi i amini? Kada bi definicija i bila točna, što nije, kako se može definirati amide preko amonijačnih soli, koje nisu definirane. Amidi su — to bi sastavljači RMH mogli znati — organski spojevi koji se dobivaju iz amonijaka tako da se zamijene jedan, dva ili sva tri vodikova atoma kiselinskim radikalima, i nemaju nikakve veze s »odsustvom elemenata vode«.

AMONIJ kem. *grupa NH_4, čija . . . . .*

Nalazimo pod grupa:

grupa 2. jedinjenje, spoj. — Aldehidi su . . . spojevi koji sadrže grupu atoma . . . to je aldehidna grupa. *OK.*

Izlazi, dakle, da je amonij spoj, a ne ion ili radikal, iako bi iz primjera pod grupa sastavljači mogli vidjeti da grupa nije spoj. Na taj način dovede nepreciznost, koja bi se čak mogla dopustiti (za amonij bi se moglo reći da je skupina, grupa premda nije dosta specifično) do apsurda drugom nepreciznom definicijom.

ESTER kem. *spoj kiseline i alkohola.*

Definicija je nepotpuna.

ETER 2. kem. *a. niz organskih jedinjenja, spojeva koji se sastoje od dva radikala vezana međusobno atomom kisika* ($C_4H_{10}O$).

[8] Kl 1. B. Klaić, *Rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zagreb, 1951; Kl 2. B. Klaić, *Veliki rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zagreb, 1968.

Konačno dobivamo jednu formulu, ali krivu, jer je $C_4H_{10}O$ bruto formula dietil etera, a ne etera općenito (trebalo bi stajati ROR'). Osim toga nije navedeno da se riječ *eter* upotrebljava i kao sinonim za dietil eter, koji se od etera najviše upotrebljava.

HIDRAT kem. *jedinjenje, spoj vode s nekom kiselinom ili bazom.*

Hidrat nije samo spoj vode s nekom kiselinom ili bazom, nego i sa solima i općenito proizvod hidratacije.

KURARE *južnoamerički otrov koji izaziva kočenje motornih živaca i u kojemu urođenici moče strijele (služi kao sredstvo protiv tetanusa).*

Definicija sigurno nije najbolja, a osim toga jezičari bi ipak mogli znati da močiti u nešto i u nečemu ne znači isto.

Ima još mnogo primjera loših, najčešće nepotpunih ili suviše specifičnih definicija (osobito kada se označuje područje upotrebe spojeva ili način njihova dobivanja). Za svaki spoj trebalo je najprije reći da je spoj, a zatim eventualno navesti i kemijske formule, kako je u leksikografiji danas uobičajeno.

Pod ANALIZA imamo dva izraza:

s p e k t r a l n a analiza *rastavljanje sunčane svjetlosti i utvrđivanje kemijskog sastava sunca;*

k e m i j s k a analiza *istraživanje elemenata od kojih je sastavljena neka materija.*

Spektralnom analizom ne određuje se (a pogotovu se ne utvrđuje) kemijski sastav samo sunca, a kemijskom analizom određuje se sastav neke tvari, a ne istražuju se elementi, jer istraživati elemente znači nešto drugo.

KISELINA 3. kem. *kemijski spoj kisela okusa koji rastopljen u vodi otpušta samo vodikove jone.*

Dakle, kiselina u vodi otpušta samo vodikove ione, a što je s onim drugim ionima, njih valjda zadržava?!

KOLOID kem. *otopina, rastvor u kome se kemijski kruta, čvrsta tvar, materija ili kapljice tekućine, tečnosti nalaze razdrobljene do najsitnijih molekula;* supr. kristaloid.

Iz ove definicije proizlazi da tvari mogu biti kemijski krute, te da se kapljice mogu razdrobiti i to do najsitnijih molekula. Ako je nešto otopljeno »do molekula«, tada više nemamo koloid već pravu otopinu, a osim toga kakve su to »najsitnije molekule«.

Fizika

Pri sastavljanju rječnika suvremenog književnog jezika mogu se i moraju upotrijebiti stari izvori, ali ako takav rječnik obuhvaća i znanstveno nazivlje, iz starih naučnih djela mogu se uzimati riječi, ali ne i definicije.

ETER 3. fiz. *fina materija, tvar, čije treperenje stvara svjetlost i elektro-magnetne talase, valove.*

Eter, ta fina materija, treperi i stvara svjetlost, danas kada ljudi lete oko Mjeseca! Da je ta definicija pogrešna, mogli su sastavljači RMH naći i u »građi« npr. u ELZ,[9] a imaju i kod Klaića (Kl 1):

[9] ELZ, Enciklopedija Leksikografskog zavoda, I—VII, Zagreb 1955—1964.

eter 1. hipotetična (pretpostavljena) sredina, koja — navodno — ispunjava čitavo prostranstvo svijeta; toj zamišljenoj sredini pripisivala se u 19. st. uloga prijenosnika svjetlosnih (uopće elektromagnetskih) djelovanja; pokušaji, da se elektromagnetske pojave opišu s gledišta pojma etera naišli su na mnogo protuslovlja i suvremena ih je fizika napustila.

Iz ovog primjera vidi se na koji su se način sastavljači RHM služili »građom«.

ENERGIJA *1. fiz. sposobnost materije za vršenje rada, snaga.*

Energija nije snaga; snaga je rad izvršen u jedinici vremena.

DINAMOMETAR fiz. *sprava za mjerenje sile, snage.*

Ovdje je odjednom snaga postala sila; međutim, sila je uzrok promjene stanja gibanja. Dakle, snaga nije sinonim ni za energiju, ni za silu, a to bi jezičari ipak morali znati razlikovati.

GUSTINA = gustoća *2. fiz. specifična težina.* — Karakteristična osobina pojedinih materija je gustina ili specifična težina. *NH.*

Gustoća nije specifična težina, nego specifična masa. Činjenica da gustoću od specifične težine ne razlikuju autori *Neorganske hemije (NH)* ne opravdava sastavljače rječnika, iako objašnjava izvor njihove greške.

DIOPTRIJA fiz. i med. *jedinica za mjerenje jačine prelomne moći sočiva, leće (najčešće za naočari); mjera kojom se popravlja dalekovid(n)ost i kratkovid(n)ost.*

Dioptrija je jedinica za mjerenje jakosti leće (recipročna je vrijednost žarišne daljine izražene u metrima), ali se dalekovidnost i kratkovidnost ispravljaju naočalima (lećama), a ne dioptrijom.

ELEKTRICITET i ELEKTRICITETA *fizička pojava kretanja elektrona, pozitrona i protona, električna struja.*

ELEKTRIZIRATI = elektrisati i elektrizovati *1. (na)puniti elektricitetom; zada(va)ti električni udar; izložiti, izlagati utjecaju elektriciteta (radi liječenja i sl.).*

ELEKTRON *1. fiz. najsitniji djelić negativnog elektriciteta.*

Prema RMH elektricitet je »pojava kretanja« (dakle električni naboj u mirovanju nije elektricitet), tim kretanjem može se nešto napuniti (elektrizirati) i kretanje ima najsitniji djelić (elektron), a tek pod ELEKTROSKOP saznajemo da postoje i vrste elektriciteta, ali ne i koje vrste.

Spomenimo usput da se u RMH kretanje dosljedno upotrebljava tamo gdje je u znanstvenoj terminologiji hr. v. uvriježeno gibanje.

KOTVA 3. fiz. *dio magnetskog uređaja za paljenje benzinske smjese u motoru s unutrašnjim sagorijevanjem.*

Kotva je dio mnogih elektromagnetnih sprava i uređaja. Obično je to komad mekog željeza ili čelika kojim se spajaju polovi magneta, ili je pokretni dio (rotor) električnog stroja. Definicija u RMH suviše je uska i nespecifična.

Razno

U ovom dijelu obradit ćemo nekoliko nasumce odabranih natuknica iz različitih područja tehnike i prirodnih znanosti.

ANTIBIOTIK farm. *lijek za otklanjanje bolesti uništenjem mikroorganizama (penicilin, streptomicin, teramicin i dr.).*

Antibiotik je tvar koju proizvode mikroorganizmi, bakterije, gljivice, a ima sposobnost da zaustavlja rast ili da uništava druge mikroorganizme. Antibioticima se bolest liječi, a ne otklanja.

AZIMUT 2. pom. *ugao, kut između meridijana i pravca kretanja broda.*

Zar samo broda?

BLIC njem. barb. *magnezijevo svjetlo; fotografski aparat s takvim svjetlom za snimanje u tami.* — Blic našeg fotoreportera zabeležio je neke detalje. Sp. 1960.

FLEŠ *1. magnezijeva svjetlost pri fotografiranju.*

Fotografije naših baka načinjene su s magnezijevom svjetlosti, a sjetit će je se i poneki sastavljač rječnika. Fotoreporter »Sporta« sigurno nije više upotrebljavao blic s magnezijem.

BRTVA i BRTVILO pokr. *čep, zapušač.* — [Mehaničar je] konstruisao spravu za vađenje malih brtava. B. 1949.

Brtvilo nije ni manje vrijedna pokrajinska riječ, ni čep, ni zapušač. Brtvenice nema, a navedena je u »građi« (ELZ):

BRTVITI *zatvarati; zapušavati.*

BRTVLJENJE gl. im. *od brtviti (se).*

Brtvljenje je postupak kojim se postiže nepropusnost različitih spojišta u strojarstvu, nepropusnost nasipa, zidova i spojišta cijevi u građevinarstvu. Brtvilo je sredstvo koje se stavlja na spojna ili prijelazna mjesta, na spojišta cijevi ili drugih konstrukcija da bi se spriječio izlaz tekućine, pare ili plinova. Brtvenica je strojni dio za brtvljenje okretnih ili pravocrtno pomičnih dijelova (npr. motaka, osovina, stapova i sl.) — prema ELZ.

DIFUZIJA 1. *razlijevanje, rasprostiranje, razvlačenje.*

Međutim, difuzija je molekularni proces koji se samostalno odvija i predstavlja miješanje dvaju sredstava: plinova, tekućina, čvrstih tijela kroz njihovu dodirnu površinu — tako piše u ELZ. (Krivo je definiran i glagol *difundirati*).

DETEKTOR *sprava za pretvaranje visokih zvučnih valova, talasa u niske koji se primaju sluhom.*

Međutim, detektor je prijemnik, kojim se radiovalovi (elektromagnetni valovi, a ne zvučni) pretvaraju u zvučne valove.

Detektor je i osjetilo promjena različitih fizičkih i kemijskih veličina; npr. detektor radioaktivnog zračenja.

GALVANIZACIJA *primjena galvanske struje.*

GALVANOPLASTIKA *izrada otisaka u metalu pomoću elektrolize.*

Obje su definicije netočne i suviše uske.

GRAFIKON *slika, crtež kojim se umjesto cifara prikazuju rezultati nečega.*

Nezgrapno, najblaže rečeno!

ISTOSTRAN i ISTOSTRANIČAN *koji ima iste stranice, ravnostran.*

Istostraničan (npr. trokut) ima jednake, a ne iste stranice, ali neki jezičari, eto, ne razlikuju ova dva pojma.

JUS skrać. *jugoslavenski standard (etiketa za jugoslavenske odjevne proizvode, napravljene po mjeri prosječnog Jugoslavena).*

Kao što se uvjeravamo, definicije u RMH nisu po mjeri ni prosječnog Jugoslavena.

KAPILAR i KAPILARA (obično mn.) *najtanja krvna žilica, krvni sud, koji čini sponu u cirkulaciji između arterija i vena.*

KAPILARNOST *utjecaj površinske napetosti tekućih materija na njihova ravnotežna stanja (pojava dizanja ili spuštanja razine, nivoa u vrlo uskim cijevima).*

Iz definicije kapilarnosti vidimo da kapilara nije samo krvna žilica, nego i uska cijev općenito.

KOČNIČAR *1. onaj koji kočnicom koči.*

Mnogi koče, a nisu kočničari. Kočničar je zvanje.

KRONOMETAR = hronometar *vrsta sata na pero za precizno mjerenje vremena.*

Kronometar nije samo sat na pero; suvremeni kronometar je elektronički (npr. atomski, kvarcni) sat.

Itd., itd., itd.

No, završavamo s navođenjem primjera, jer smatramo da ih je već dovoljno, a nismo niti težili za tim da navedemo baš sve zapažene pogreške. Ako je međutim još uvijek uredništvo RMH »... uvjereno da će ovaj Rječnik, kada bude završen i štampan, zadovoljiti jednu od važnih kulturnih potreba naših naroda i biti koristan svima koji se njime budu služili«, uvjeravamo ih da se može i prije nego Rječnik bude tiskan navesti barem još stotinjak pogrešaka.

Navest ćemo i mali izbor izostavljenih, a važnih riječi:
adend, adicija, aditivan, adsorbirati, adsorpcija, aerosol, akromatičan, analgetik, anhidrid, antifriz, antracen, argument (u mat. značenju), auspuf, automacija, automatika, benzen, bikonkavan (ima bikonveksan), brtvenica, buldozer (ima buldožer, iako je buldozer bolje), čok (u tehn. značenju), čvor (u tehn. značenju), dekontaminacija, demodulacija, denzimetar, deplasman, derivacija (u mat. značenju), desorpcija, detektirati, detergent, deterdžent (kojega bi trebalo uputiti na detergent), deuterij, dielektrik, dielektričan, dioda, dispergirati, dipol, dušičana, dušikana (ima azotara!),[10] eksplicitan (u mat. značenju), entalpija, entropija, esterifikacija, etalon, faktorjel, fluks, folija (u tehn. značenju), fotometrija, foton, furfural, gorionik, graf (u mat. značenju), gus, habit (u min. značenju), impedancija, implicitan, inden, induktivnost, inhibitor, izotopni, kamenac (u tehnol. značenju), kromatograf, kromatografija.

Problemi varijanata

U predgovoru RMH stoji: »Pri tumačenju značenja riječi nastojalo se da se upotrijebe riječi koje su zajedničke za oba jezična područja. Ako se to nije moglo učiniti, u definiciju su se unosile riječi s istočnog i zapadnoga jezičnoga područja, jedne pored drugih, odvojene zarezom (npr. zrak, vazduh; plin, gas itd.).«

Nije jasan kriterij po kojem se nisu ili jesu mogle uzeti zajedničke riječi i kada su za različite varijante upotrijebljeni specifični izrazi.

[10] To je samo jedan od niza primjera neravnopravnog tretiranja hrvatske varijante književnog jezika u RMH.

Čađ je na primjer uzeta kao da je zajednička riječ, pa se uz pomoć nje definiraju: čađan, čađara, 1, čađast čađav 1. i 2, čađavac, čađavica, čađaviti 1. i 2., čađavo, garež a kod *gar* imamo čađ(a).

Prema AR (Rječnik JAZU) za *čađ* postoji potvrda samo u Vuka, a za *čađa* stoji: Od XVII vijeka, između rječnika u Mikaljinu, u Belinu, Stulićevu i u Vukovu, a navode se i ovi pisci kod kojih je potvrđena: I. Gundulić, V. Došen, J. Vladimirović, N. Marči, J. S. Reljković, Nar. pjes. Vuk, Nar. pjes. juk. U prenesenom smislu: V. Došen i opet Vuk *(tako se za ukor kaže čeljadetu:* Rđo i čađo!). Tako AR iz 1880—1882! Od suvremenih rječnika da spomenemo samo neke: Benešić (Hrvatsko-poljski rječnik, Zagreb, 1949) navodi usporedo čađ i čađu; J. Dayre, M. Deanović i R. Maixner (Hrvatskosrpsko-francuski rječnik, Zagreb, 1960) upućuju čađ na čađu, a kod Drvodelića (Hrvatskosrpsko-engleski rječnik, Zagreb, 1961) imamo samo čađa.

Teško je vjerovati da sve to nisu znali sastavljači RMH (slovo »č« obrađeno je u Zagrebu), ali je sigurno da znanstvena načela nisu bila jedina koja su odlučivala o svrstavanju riječi u varijante.

Bez obzira na »pravila« što su ih sebi postavili sastavljači RMH, a kojih se obično ni sami ne drže, zastupamo stajalište da je u RMH, koji izdaje Matica hrvatska za hrvatski narod, bilo potrebno u opisu značenja pojmova upotrebljavati riječi uobičajene u hr. v., a kada se već navode obje, trebalo je navesti najprije onu koja je za hr. v. uobičajena.[11]

Pregledom malog dijela riječi u RMH, pretežno onih iz područja prirodnih i tehničkih znanosti (i to ne svih) našli smo ove primjere u kojima se ili daje prednost riječima iz sr. v. ili se riječ uobičajena u hr. v. ispušta:

abrazija (talasa, valova), *acetilen* (gasoviti, nema plinoviti), *aceton* (tečnost, tekućina) *aerodinamika* (vazduha, zraka), *aeromehanika* (gasovitih, plinovitih), *aerometar* (gustina, nema gustoća; tečnost, tekućina), *aeronaut* (vazduhoplovac, zrakoplovac), *aerostat* (vazdušni, zračni), *agregat* (mašina, nema stroj), *alhemija* (prostih metala, nema jednostavnih kovina, a moralo bi biti već i zato jer prost u hrv. v. znači nešto drugo), *amidi* (jedinjenja, spojeva), *amin* (jedinjenja, spojeva; vodoničan, vodikov), *amonij* (jedinjenje, spoj), *amplituda* (klatno, njihalo), *antena* (provodnik, nema vodič; talasa, valova), *antracit* (uglja, nema ugljena), *apscisa* (odstojanje, udaljenost; sistem, nema sustav), *asimptota* (krivoj, nema krivulji), *aspirin* (fabrički, tvornički), *astrofizičar* (naučnik, učenjak), *astronaut* (vasionskog, svemirskog), *astronautika* (vasiona, svemir), *atmosfera* (vazdušni, zračni; pritiska, tlaka), *autoklav* (sud, nema posuda; pritiskom, tlakom), *avijacija* (vazduhoplovstvo, zrakoplovstvo), *azimut* (ugao, kut), *azotara* (fabrika, tvornica; đubrivo, gnojivo), *bager* (mašina, stroj), *bajcati* (rastvor, nema otopina), *bakrotisak* (štamparske, nema tiskarske), *balon* (gasom, plinom; vazduha, zraka), *barutana* (fabrika, tvornica), *baterija* (elemenata, nema članaka), *baza* 5. kem. (ukusa, pogrešno mjesto okusa), *baždariti* (sudovima, nema posudama), *benzin* (uglja, nema ugljena), *besadržajno* (sadržine, sadržaja), *beta* (zraci, zrake), *betonjara* (mašina, stroj), *betonjerka* (fabrika, tvornica), *bicikl* (točka, nema kotača), *bikonveksan* (sočivu, leći), *bireta* (zapremina, volumen,

[11] Opravdanost ovoga bitnog zahtjeva svih zagrebačkih kritika Rječnika potvrdio je i posljedak posljednjeg sporazuma dviju Matica (op. ur.).

nema obujam; tečnosti, tekućine), *blanjača* (gvožđe, nema željezo), *blanjalica* (mašina, stroj), *blatobran* (točkova, nema kotača), *brid* (ravni, plohe), *briket* (pritiskom, nema tlakom; lopte, nema kugle), *brizgalica* (tečnosti, tekućine), *brodogradilište* (preduzeće, poduzeće), *brodozakivač* (zakivke, nema zakovice), *brukvica* (gvozden, nema željezan), *brzotisak* (štampa, nema tisak; štampanje, nema tiskanje; mašinama, nema strojevima), *bunker 2.* (ugalj, nema ugljen), *bušači* (mašina, nema stroj), *butan* (gas, plin), *capin* (gvožđa, nema željeza), *ciklona* (pritiska, nema tlaka), *čeličiti* (gvožđu, željezu), *diferencijal 2.* (točkova, nema kotača), diferencijalni račun (beskrajno, nema beskonačno), *dijametar* (prečnik, promjer), *dioptrija* (sočiva, leća), *dirka 2.* (prava linija, nema pravac; kriva linija, nema krivulja), *dresina* (točka, nema kotača), *dubotisak* (štamparske, nema tiskarske), *duraluminij* (legura, nema slitina), *dvokolica* (točka, nema kotača), *ekran* (nema sinonima zaslon), *eksperimen(a)t* (ogled, opit, prije od pokus, pokušaj, proba), *eksplozija 1. b.* (gasova, plinova), *eksponencijalan* (jednačina, jednadžba), *ekvator* (polutar, polutnik), *elastika* (rastežljiva, nema rastezljiva), *elektrode* (provodnici, vodiči), *elektromagnet* (gvožđa, nema željeza), *elipsa* (kriva linija, krivulja), *emajlirati* (gleđosati, (po)cakliti), *emisija 1.* (talasa, valova), *eter 1.* (vazduh, zrak), *2. a.* (jedinjenja, spojeva), *2. b.* (tečnost, tekućina), *3.* (talase, valove), *etil* (jedinjenja, spojeva), *farbati* (farbom, nema bojom), *faza* (stepen, stupanj), *galvanoskop* (provodniku, vodiču), *gas,* (vazdušasto, ?), *gas-maska* (gasova, plinova), *generator* (mašina, stroj), *gliboder* (mašinom, strojem), *glicerin* (prosti, nema jednostavni), *goniometrija* (trougla, trokuta), *gorivo* (ugalj, nema ugljen), *grad* (stepen, stupanj), *graduirati* (stepene, stupnjeve), *gram-kalorija* (toplote, nema topline), *gravitacija* (vasioni, svemiru), *grupa 2.* (jedinjenje, spoj), *gume 3.* (spoljašnji, vanjski; točkovima, kotačima), *gvano* (đubrivo, gnojivo), *halogen* (jedinjenju, spoju), *heroin* (morfijuma, nema morfija), *hidrat* (jedinjenje, spoj), *hidraulika* (tečnih, tekućih), *hidroksid* (jedinjenje, spoj; u molekulu, nema u molekuli), *hidroliza* (jedinjenja, spoja), *hidrostatika* (tečnosti, tekućini), *higrometar* (vazduha, zraka), *hiperbola* (kriva linija, krivulja), *hipotenuza* (pravouglog trougla, pravokutnog trokuta), *impuls 2.* (proizvod, nema umnožak), infracrvene zrake (toplotne, nema toplinske), *iskaliti* (gvožđe, nema željezo), *izolacija 2. a.* (toplotna, nema toplinska), *izvodnica* (konusa, kupe, nema stošca), *jara 1. a.* (toplota, nema topline), *jedinica 2. b.* (sistem, nema sustav), *jeka 1.* (talasa, nema valova), *jezik II. 1.* (sistem, nema sustav), *kaca* (sud, nema posuda), *kada* (sud, nema posuda), *kalorimetrija* (toplote, nema topline), *kapacitet 3.* (toplotu, nema toplinu), *kardan* (obrtanja, nema okretanja), *kazaljka* (pritiska, nema tlaka), *kiselina 3.* (jone, nema ione), *kiseo 4.* (rastvor, nema otopina), *klizaljka* (kojom se kliza, nema skliže), *kočnica 1.* (mašine, nema stroja), *kola 1. a.* (točkovima, nema kotačima), *kolovrat* (točak, nema kotač), *koncentracija 2.* (odnos, nema omjer), *kontakt 2.* (provodnik, nema vodič), *koordinatni* (sistem, nema sustav), *korijen 6.* (stepen, nema stupanj), *kosinus* (odnos, nema omjer), *kotao 1.* (sud, nema posuda), *kovati 1.* (gvožđe, nema željezo), *kovina* (prosta, jednostavna), *kreč* (materija, nema tvar; rastvor, nema otopina), *krečiti* (rastvor, nema otopina), *kreda* (rastvor, nema otopina), *kružnica* (kriva crta, nema krivulja), *kubirati 2.* (sadržinu, zapreminu, nema obujam), *kupa* (prava linija, nema pravac; obrće, nema okreće), *kušalica 1.* (elektricitete, nema elektriciteta), *2.* (sud, nema posuda).

Kako izgledaju definicije kada se usporedo unose riječi iz dviju varijanti, neka pokaže ovaj primjer:

CEMENTIRATI *prevući, prevlačiti, vez(iv)ati, utvrditi, utvrđivati, učvrstiti, učvršćivati cementom.* — Naredio sam im da cementiraju ovaj led. *Dav.*[12]

Iz rječnika se nikakvim pravilom ne može odgonetnuti koja je riječ karakteristična za koju varijantu. Nikako ne možemo shvatiti zašto je bilo potrebno upotrebnu učestalost riječi sakrivati u djelu koje je tobože naučno, ali odgovor će se možda naći posredno. Zar je slučajno da se uz pridjev *državni* navode primjeri takvim redom da državni jezik dolazi odmah iza grba, a prije poreza i himne (državne granice uopće nema). U Predgovoru RMH stoji: »Kod riječi sa više značenja polazilo se od najobičnijih i najrasprostranjenijih«. U rječniku sastavljača RMH vjerojatno je »državni jezik« običan i rasprostranjen izraz, premda ga je socijalistički, demokratski razvitak samoupravljačkog društva u Jugoslaviji odbacio.

Zaključak

Dosadašnji rad na Rječniku dokazuje u uvodu izrečene tvrdnje o ozbiljnim propustima sastavljača; o tome bi izdavači svakako morali povesti računa u budućnosti, pa organizirati rad u uredništvima ne samo u skladu sa sporazumom, da se prije svega osigura dosljedna provedba jasno vidljivih varijanata, nego i da se izbjegnu materijalne pogreške o kakvima je bilo govora u našoj prosudbi Rječnika u izdanju Matice hrvatske.

[12] Davičo, ili njegovi junaci mogu cementirati led, ali to ne može biti primjer za tehničke termine. Uz tehničke termine Davičo je citiran često, što najbolje ilustrira izbor gradiva. Dobro je da se daju primjeri iz beletristike, pa i oni najbesmisleniji, ali tek nakon primjera koji ilustriraju običnu i najčešću upotrebu riječi. Iz djela Daviča navode se primjeri uz riječi: agregat 2, betonjara, fleš, kalem, kamera, kesonac itd.

O JEZIKU I NACIONALNOJ (NE)RAVNOPRAVNOSTI — U TEORIJI I PRAKSI

Radoje Radojević

Problemi oko zajedničkoga književnog jezika dali su povod unitaristima da pokrenu novu ofanzivu. Književni kritičar Zoran Gluščević je naročito aktivan u tome poduhvatu. On »teorijski« opravdava pokušaje da se srpska ekavska varijanta, favorizovanjem govornoga jezika, nametne narodima koji govore i pišu svojijem ijekavskijem varijantama jezika.

U »Književnijem novinama« od 4. I 1969. Zoran Gluščević je objavio članak pod naslovom »Jezik naš nasušni«, u kojemu je žestoko napao autore koji su u časopisu »Kritika« (br. 1, 1968, Zagreb) nepovoljno ocijenili Rječnik srpskohrvatskoga (hrvatskosrpskoga) književnoga jezika. Optužujući ih za »jezuitski lukav pokušaj da se zloglasna 'Deklaracija' (...) progura na 'mala' vrata«, Gluščević »zaboravlja« da je on jedan od tvoraca beogradske »Deklaracije« (prekrštene u »Predlog za razmišljanje«). Da bismo uhvatili »genezu« njegovijeh shvatanja o jedinstvu književnoga jezika, navešću i neke odlomke iz ranijih Gluščevićevih istupanja na istu temu.

Gluščević pita potpisnike »Deklaracije«, »na osnovu čega su smatrali da imaju pravo monopola u odlučivanju da se pisani jezik (jer jezička suština problema je u tome) nametne govornom«, čime se »oduzima pravo narodnim masama da, po postupku vrlo kratke i veoma korisne komunikacije, svoj govorni jezik primenjuju i kao pismeni« (»Književne novine« od 15. IV 1967).

U članku »Jezik i međunacionalni odnosi« (»Književne novine« od 29. IV 1967), Gluščević kaže: »Ne treba izgubiti iz vida da potrebe za bržom komunikativnošću i većom ekonomičnošću izražavanja dovode do *potiskivanja južnih govora od strane istočnih* (podvukao R. R.). Dakle, nikakvi politički ili nacionalni, nego čisto praktični razlozi. Brži životni ritam kao i stalna borba sa vremenom lišavaju naš jezik akcenatskih dužina i dijalekatskih preliva, što je tako reći do juče smatrano nenarušivim estetskim blagom našeg jezika. (...) Da li književni jezik treba da sačuva svoju masovnu osnovu na taj način što će se administrativnim putem nametnuti životu ili se životno osvežavanje književnog jezika prirodnije može da obavlja njegovim spuštanjem u život? (...) Iskustva našeg zajedničkog posleratnog života govore u prilog pretpostavci da će u nacionalnom razlikovanju *Srba i Hrvata* (podvukao R. R.) jezik igrati sve manju ulogu...«

A u članku »Jezik naš nasušni« piše: »Da li rečnik savremenog književnog jezika treba da ide za tendencijama živog govornog jezika, u kojem se, zahvaljujući brzim i sve bržim komunikacijama između *Srba i Hrvata* (podvukao R. R.), zatim kao posledica velikih migracija

kao i integracionih privrednih procesa, postepeno ali neminovno smanjuju razlike između varijanti ili, obrnuto, treba raditi na njihovom konzerviranju veštačkim uvođenjem reči i izraza koje je ne samo govorni jezik nego i novija književnost potpuno izbacila iz upotrebe?« itd., »baš kao da smo u feudalnom a ne u atomskom dobu«.

Kao »Veliki majstor« jezika govornoga »naroda jednoplemenoga«, Zoran Gluščević polazi od velikosrpske pretpostavke da »ne postoji« crnogorska nacija sa svojom nacionalnom istorijom i kulturom, sa svojom varijantom jezika, kao ni narod Bosne i Hercegovine sa svojijem istorijskijem, kulturnijem, jezičkijem i ostalijem posebnostima; on stalno govori o jeziku Srba i Hrvata, o srpskome i hrvatskome narodu.

Gluščević kaže, u članku »Jezik i međunacionalni odnosi«, da su Hrvati preuzeli od »hercegovačkih Srba jedno narečje kojim su nekad govorili samo Srbi i uzak intelektualni sloj Hrvata, i ako sada onom delu Srba i većini Crnogoraca koji *još uvek* (podvukao R. R.) govore i pišu južnim narečjem ništa ne smeta okolnost što se njime služi većina Hrvata«, te da »onda to znači samo jedno: *da u masovnoj međunarodnoj komunikaciji narečja srpskohrvatskog jezika ne predstavljaju sredstvo nacionalne identifikacije*« (kurziv Z. G.). Ovdje on prikazuje stvari tako kao da u Vukovo doba Crnogorci ili nijesu ni postojali, ili su govorili nekijem drugijem narječjem pa docnije »prihvatili« južno narječje! Jasno je da Gluščević i ovaj jedini put spominje Crnogorce u regionalnome a ne u nacionalnome značenju.

Gluščević »ne dopušta« čak ni postojanja »istočne« i »zapadne« odnosno srpske i hrvatske varijante jezika, već unitaristički sve varijante svodi na jedinstveni »srpskohrvatski« (čitajte: »srpski«) jezik. To se vidi iz svake njegove rečenice koju je napisao o jeziku, pogotovu ako ih posmatramo u neophodnoj vezi s mnoštvom drugijeh unitarističkijeh tekstova nastalijeh od Vuka pa do današnjijeh dana, koji imaju jedinstvenu velikosrpsku ideju.

Iako veli da »narečja srpskohrvatskog jezika ne predstavljaju sredstvo nacionalne identifikacije«, Gluščević zna da se baš preko jezika, širenjem srpske ekavske varijante, najuspješnije može širiti ekspanzija srpske nacionalne svijesti i penetracija velikosrpskijeh ideja. Zato i piše ovako. U protivnom bi ostavio druge narode, na primjer Crnogorce, na miru: neka se svojijem jezičkijem varijantama služe onako kako najbolje odgovara njihovijem nacionalnijem interesima, nacionalnijem kulturama i estetičkijem idealima njihovijeh stvaralaca; ne bi se od estetičara pretvarao u administrativca koji misli samo o tome kako će najbrže ispisati gomilu akata... On se pred javnošću prikazuje neznalicom da bi mogao držati uvredljive propovijedi o tome kako je potreban »izvestan stepen kulture i duhovne samostalnosti da se prevaziđu ovi romantični i emocionalnom eksplozivnošću ispunjeni oblici identifikacije jezika i ličnosti, jezika i nacije, pa da se borba za slobodu jezika izjednači s borbom za slobodan duhovni i kulturni život, nacionalni i društveni progres« (»Jezik i međunacionalni odnosi«), da bi nas »internacionalistički« i »racionalizatorski« podučavao u pogledu potrebe »za bržom komunikativnošću i većom ekonomičnošću izražavanja«. To su imali u vidu i oni koji su predlagali da se u pismo ponovo uvede znak »jat«, pa da svi jednako pišu a da izgovaraju prema jezičkome osjećanju i navici koju steknu. Sve je to dobro smišljeno: paralisati »do daljnjega« normativni književni jezik i ukloniti njegovu funkciju čuvara jezičke ljepote i nacionalnijeh specifičnosti, izraženijeh kroz jezičke varijante odnosno tipove književnoga jezika. Taj cilj imaju

pred sobom i oni koji se zalažu da se ubuduće normativni književni jezik zasniva na »živijem« gradskijem govorima, tj. odvoji od svoje istinske baze, da bi uprošćeni, osiromašeni, akcenatski nepravilni, konglomeratski, gotovo polušatrovački govori nekijeh velikijeh gradova postali »uzorom« književnoga jezika!

Ako ove koncepcije jezičkoga jedinstva i budućega razvoja književnoga jezika uporedimo s koncepcijama Vuka Karadžića, Aleksandra Belića i mnogo drugijeh ličnosti, vidjećemo da među njima nema nikakve razlike, da se sve one temelje na političkijem idejama Vukovijem (Vuk je filologiju i književnost stavio u službu mlade srpske buržoazije u usponu, i tako je ostalo).

Znamo koje je sve narode Vuk tretirao kao Srbe (članak »Srbi svi i svuda«, »Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona«, Beč 1849). Tu kaže da »u pomenutijem ovdje mjestima biće najmanje pet miliona duša naroda, koji govori jednijem jezikom, ali se po zakonu (religiji) dijeli na troje«. Pošto konstatuje da »samo prva tri miliona zovu se Srbi ili Srblji, a ostali ovoga imena neće da prime«, jer su »dojakošnje svoje ime Srbin, koje je sa zakonom hrišćanskijem i pređašnjijem životom njihovijem vrlo skopčano bilo«, odbacili, kaže da je »onima rimskoga zakona još teško Srbima nazvati se, ali će se po svoj prilici i tome malo pomalo naviknuti; jer ako neće da su Srbi, oni nemaju nikakvoga narodnoga imena«. Iznoseći filološke »dokaze« za etničko-nacionalne granice koje je odredio, on kaže za kajkavski dijalekat da je »kao prijelaz iz kranjskoga u srpski« i stvara različite kombinacije pomoću kojijeh tvrdi da svi govore jednijem — srpskijem — jezikom i da im ništa drugo ne ostaje, ako ne žele da ostanu bezimeni, nego da prihvate srpsko ime.

U članku »Srbi i Hrvati« (»Vidovdan« br. 31. za 1861), Vuk je ovako »revidirao« svoj stav, predlažući da se stanovnici Kraljevine Hrvatske ne zovu Hrvati nego Hrvaćani, »jer tamo i nema Hrvata«:

»Hrvati po pravdi mogu se zvati: 1) svi Čakavci; 2) Kekavci u Kraljevini Hrvatskoj koji su se na to ime već navikli.

Srbi po pravdi mogu se zvati svi štokavci makar koje vjere bili i makar gdje stanovali. (...) Ako hrvatski rodoljupci ne pristaju na ovu na razumu osnovanu diobu, onda se zasad u ovome ništa drugo ne može učiniti nego da se podijelimo po zakonu ili vjeri: ko je god zakona grčkoga ili istočnoga onaj se makar gdje stanovao neće odreći srpskoga imena, a od onijeh koji su zakona rimskoga neka kaže da je Hrvat koji god hoće.«

Aleksandar Belić, već tada poznati filolog, u knjizi »Srbija i južnoslovensko pitanje« (Niš, 1915), u stvari je samo prepričao Vukova shvatanja (što je činio i u dosta drugijeh radova), dodajući neke nove religiozne i političke elemente koji su uticali na polarizaciju nacionalne svijesti među »Srbima i Hrvatima«. Tako veli da je i Miklošić mislio »da su čakavski i štokavski dva jezika, pa prema tome da su i Srbi i Hrvati dva zasebna naroda« i da je čak i »Daničić jedno vreme svoga rada slično mislio«, te da se može »samo tako protumačiti što je on mislio da su u toj vezi od slovenačkoga jezika ka srpskome jači slovenački elementi od srpskih« (str. 12). Stalno govoreći o »srpskohrvatskom« narodu i jeziku, Belić pridjev »srpskohrvatski« upotrebljava kao sinonim za »srpski«. Tako na strani 32. kaže: »Beograd postaje sve više opštesrpski centar ili srpskohrvatski«, ili, na strani 21, da se »govorne grupe srpskih zemalja nikad ne slažu sa administrativnim granicama

raznih oblasti«. Za usvajanje zajedničkoga književnoga jezika »srpskohrvatskog« naroda Belić tvrdi da je to »zaista jedan od nepobitnih dokaza da su jedan narod« (str. 17). »Vukova je velika zasluga što je protegao granice srpske misli i na katolike i na muslimane. (...) Među štokavcima i katolicima bilo je i takvih koji su se zvali Hrvati. To je Vuku smetalo jer se na taj način narušavalo poklapanje imena s dijalektom« (str. 60)...

Belić se poziva i na Dositeja Obradovića, pa kaže: »Za njega su i katolici, i pravoslavni, i muslimani, ma kojim se imenom, samo ako govore istim govorom, nazivali, jedan narod, narod srpski« (str. 58). I dalje: »Vuk Karadžić nije imao ništa da doda ovome shvatanju; on ga je, svojim lepim poznavanjem našega naroda i našega jezika, još udubio, tako da je, posle njegovih objašnjenja, bilo izvan svake sumnje da srpska nacionalna svest treba podjednako da obuhvati i pravoslavne, i katolike, i muslimane« (str. 58). »Ja sam se«, zaključuje Belić, »malo iscrpnije zadržao na ovim Vukovim pogledima zato što je on u ovome pravcu, zajedno s Dositejem, bio učitelj naše inteligencije i što su se preko nje njihovi pogledi širili i u narod. 'Brat je mio koje vere bio' — to je deviza jednog celog pokoljenja, koje je predstavu o našoj nacionalnoj svesti ne samo proširilo nego je i razrušilo ekskluzivnost pravoslavnih Srba ranijeg vremena. Svest o Srpstvu tako se ili povratila ili proširila u krugovima katoličkim, a docnije muslimanskim« (str. 58).

Aleksandar Belić se poziva i na anketu,[1] koju je Srpski književni glasnik vodio, na inicijativu Jovana Skerlića da se ekavski izgovor uvede u zajednički književni jezik, pa veliča Svetozara Ćorovića koji je izjavio: »Ja bih da uzmemo istočno narječje, i zato *kad ne bi drugih razloga ni bilo, samo zato* (kurziv S. Č.) jer njime govore junaci sa Kumanova i Bregalnice« (str. 33), pa izvodi ovaj zaključak: »Ovakvih ili sličnih sudova moglo bi se još navesti. Ali mislim i ovoliko je dovoljno da pokaže, kako se, posle srpskih ratnih uspeha od 1912—1913. god., istaknuti književnici zapadnog dela srpskohrvatskog naroda nisu ustezali da priznaju: da je vođstvo *srpskohrvatskog naroda* u kulturnom pravcu ili *definitivno prešlo Srbiji, ili će Srbiji u najkraćem vremenu pripasti*« (podvukao R. R.).

Zoran Gluščević piše poput Sretena L. Popovića, kumčeta knjaza Miloša Obrenovića, koji o po vremenu i po idejama stoji uzglobljen između Vuka i Belića, iako nije bio lingvist. Sreten je napisao i objavio (u Beogradu 1879) knjigu »Putovanje po novoj Srbiji« (»Srpska književna zadruga« ju je izdala 1950, i to bez ikakvijeh ograda i komentara; citati su prema tome izdanju). Pošto je »utvrdio«, da su »svi od Grka zvani Sklaboni, Tribali, Anti, a na severozapadu Vendi ili Vindi i mnoga druga plemenska imena (a to znači svi Istočni, Zapadni i Južni Sloveni, preci svijeh današnjijeh slovenskijeh naroda, pr. R. R.) nosili opšte narodno ime Srb, Sorb, Sorabi«, (str. 304) te da su ti »Srbi« naselili bezmalo čitavo Balkansko poluostrvo, ali da su neki dijelovi njihovi nasilno otrgnuli i preobraćeni u druge »takozvane« narode, kaže:

[1] Vladimir Čerina je u toj anketi izjavio: »Južno narečje može biti s čisto književnog gledišta privlačnije od istočnog, ali ekavština nije samo praktičnija, nego je i nacionalno-kulturno potrebnija. (...) Pa kad bi, na primjer, i bilo više našega naroda koji govori južnim narječjem, ko bi bio toliko bezobrazan — jest, bezobrazan — da i pomisli oduzeti istočno narječje onim herojima od Kumanova i Bregalnice što nam amo pokislima i smrznutima dadoše vjere u izdržljivost naše rase« (»SK glasnik«, Knj. XXXII, br. 4, 16. II 1914. 289—290). A Ivo Ćipiko, na istome mjestu (str. 287—288), izjašnjavajući se za ekavski izgovor, kaže: »Ispovedam da to moje mišljenje nije rezultat naučnoga istraživanja o razvitku narečja, ono je analogno nekadanjem razvitku moje nacionalne svesti. Bio sam anacionalan, pa Hrvat u prvoj mladosti, pa Jugosloven, pa Srbin — *i tu sam zastao* (podvukao R. R.). A sada sam sretan, i milo mi je što je vreme pobedilo i dalo mi za pravo: doživeo sam da postajući Srbinom nisam prestao biti Hrvatom.«

»Iako je masa našega naroda na Balkanskom Poluostrvu ispresecana i ne predstavlja već onu kompaktnu masu koju je nekad predstavljala, opet strani u našu sredinu prodrvši elementi — neće dugo vreme proći i oni će se *črez školu i knjigu, samo kad se ujedinimo, posrbiti* (podvukao ovdje i dalje u navodu R. R.). (. . .) Naselili smo, istina, svu bivšu Vojenu granicu slavonsko-hrvatsku, *posrbili smo jezikom* svu Slavoniju i zapadnu stranu Dalmacije (jer istočna, Dubrovnik i Kotor, svagda je bila srpska), pa pošto je pokojni Gaj uveo *srpski jezik* u književnost i javni život Hrvata, i ovi su se, ma da to ne priznaju, ipak u stvari *posrbili*. I tu je istina, u *etnografskom* pogledu dobitak. Ali i ovo teško da nadoknađava gubitak nekadašnje masalne (sic) kompaktnosti srpske na Balkanskom Poluostrovu, kojom smo tako jaki bili. Sad moramo *dugim, postojanim i dobro uređenim trudom* povraćati na prvobitnom leglu (sic) ono što smo izgubili, pa ćemo tek onda moći reći da smo se koristili iseljavanjem naših predaka« (str. 144). I dalje: »Tako ti je sa *narečjima* u Staroj Srbiji i Macedoniji, i zato čitaoci koji budu čitali ovo nekoliko ovde stavljenih pesama, neka ih ne zavede pamet za tijem da reče: *ko ne govori kao ja taj nije Srbin*. Kad — i ako — dođe prosveta u te krajeve, i to naša a ne tuđa, lako će se i brzo *izbaciti reči na koje naše uvo nije naviknuto*« (str. 564). I još: »Kad bi po Macedoniji učeća se mladež imala dosta srpskih knjiga, naročito naših narodnih pesama, da iz njih uči se srpskome jeziku, kao ono *Gajeva kći*, onda ne bi trebalo nikakve druge propagande« (str. 563).

Ovakvijeh primjera ima toliko da im nikad neće biti uhvaćen kraj. Ni čitava divizija istraživača ne bi za svojega života uspjela da upozna sve tekstove koji imaju istu »naučnu« vrijednost kao ovi do sada navedeni, i to pod pretpostavkom da se bavi samo autorima koji su za posljednjijeh sto pedeset godina stekli glas vrsnijeh naučnika (iz raznijeh oblasti), književnika i političara, čiji radovi i danas služe kao neokrnjeni postulat za nauku. Zapravo, takva literatura nastaje i danas u daleko većemu obimu nego što je nastajala, recimo, pred balkanske ratove i prvi svjetski rat, kad se velikosrpska buržoazija pripremala da potčini narode Jugoslavije i pravdala svoje pretenzije radovima Jovana Skerlića, Jovana Cvijića, Jovana Erdeljanovića, Aleksandra Belića, Stojana Novakovića, Čedomilja Mijatovića, Ljuba Jovanovića, Bogdana Popovića, Vladana Đorđevića, Tihomira Đorđevića, Jevta Dedijera (da spomenem samo naučnike) i mnogo drugijeh, utoliko više ukoliko su neuporedivo veće mogućnosti nego prije šezdeset godina! Razumije se da današnja literatura odgovarajuće sadržine nije uvijek tako robustna, agresivna, primitivna i otvorena u iznošenju koncepcija, ali treba imati u vidu da njen učinak u negativnome smislu može biti daleko veći od one prve jer se kiti naučnijem aparatom i »serioznom« formom. Napokon, današnjemu razvijenome čitaocu i nije potrebno tako direktno govoriti; štaviše, na današnjega socijalističkoga građanina bi raniji oblici kazivanja djelovali odbojno, neprihvatljivo. Dovoljno je reći da savremena nauka nije kritički ocijenila ni jedno ekstremno nacionalističko djelo, ni jednoga autora. Savremeni autori prihvataju njihove stavove kao već »naučno utvrđene« činjenice, pozivaju se na njih i dalje razvijaju njihove koncepcije shodno potrebama i društvenijem uslovima za način kazivanja, i to s nevelikijem izuzecima. Tako se održava kontinuitet jedne velikonacionalne i velikodržavne politike, sistem društvenijeh vrijednosti i način mišljenja. Sve to pokazuje stvarne pozicije Zorana Gluščevića i njegovijeh istomišljenika, koje ne možemo dobro uočiti ako njihove tekstove posmatramo izolovano.

Najnoviji dogovor između Matice srpske i Matice hrvatske, postignut u Zagrebu, o izradi Rječnika na bazi dviju varijanata, prevazišao je »teze« Zorana Gluščevića. Ali taj dogovor ničim ne obavezuje crnogorski narod (uostalom, dvije Matice su se ionako nametnule za sveopšte jezičke zakonodavce). Crnogorski filolozi i ostali kulturni radnici nijesu učestvovali u tome dogovoru (pa ni u novosadskome ili bilo kojemu), jer Mihailo Stevanović, Mitar Pešikan, i ostali filolozi koji su čestvovali u tijem dogovorima, iako su porijeklom Crnogorci, nemaju nikakvo pravo da se predstavljaju kao zastupnici crnogorskoga naroda i tumači interesa njegove kulture, a oni to čine samo na osnovu toga što su crnogorskoga porijekla. Mitar Pešikan čak cinično uvjerava Crnogorce da su zastupljeni bolje nego drugi narodi! Sve je to do sada rađeno kao da i ne postoji crnogorska nacija, kao da »stanovništvo Crne Gore« govori ijekavskijem narječjem »istočne« tj. srpske varijante jezika, kao da su Beogradski univerzitet, Srpska akademija nauka i umetnosti, Novosadski univerzitet i Matica srpska isključivo »nadležni« za rješavanje sudbine crnogorske nacije i nacionalne kulture! . . .

Sadašnji naziv jezika je neodrživ iz aspekta crnogorskog naroda, jer: naziv »srpskohrvatski« (»hrvatskosrpski«) prikazuje naš jezik isključivo kao jezik *samo* dva naroda, srpskoga i hrvatskoga. Time se grubo ocituje hegemonija brojno i ekonomski jačijeh nacija. Po tome izgleda kao da je taj jezik »dat« Crnogorcima »na korišćenje«, ili da su ga oni »naučili« i »primili« od Srba i Hrvata, a ne da su Crnogorci vjekovima učestvovali u njegovoj tvorbi i obogaćenju u svijem njegovijem sadržajima i vrijednostima. Narodni jezik Crnogoraca nije se razvijao kao književni jezik »oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba«, kako se to redovno tvrdi i stoji čak i u Zaključcima Novosadskoga dogovora, već se razvijao oko crnogorskoga kulturnoga središta Cetinja, te ne spada ni u »istočnu« ni u »zapadnu« varijantu, nego u južnu — crnogorsku.[2] Crnogorski tip književnoga jezika zalazi korijenom u XI vijek; narodni jezik, postupno ali neprekidno stičući osobenosti književnoga jezika, putem stalne upotrebe u spisima književne, službene i privatne sadržine, građen i oplemenjivan usmenijem umjetničkijem stvaralaštvom crnogorskoga naroda, već u drugoj polovini XVIII i početkom XIX vijeka bogato se razvio kao književni jezik na kojemu je bilo moguće umjetnički snažno izraziti složena duhovna stanja, društvene odnose i predstave čovjeka onoga vremena, što su naročito pokazali Petar I Petrović i Njegoš koji su ispoljili tvorački jezički genij. Njihov je jezik uzoran obrazac i najboljijem današnjijem piscima, kako semantikom i leksikom tako i psihološko-misaonom izražajnošću, metaforičnošću, sonornošću i bogatstvom intonacije, tj. sveukupnom pjeničkom vrijednošću izgrađenoga književnoga jezika. U njemu je ugrađena istorija, svijest o sebi i o svijetu, manifestovan način mišljenja i otjelotvoren sistem moralnijeh vrijednosti odnosno cjelokupna duhovna konstitucija Crnogoraca.

[2] Između mnoštva neprihvatljivih istupanja o jeziku, istaći ću samo neka od onijeh koja su namijenjena tzv. širokoj čitalačkoj publici: Mitar Pešikan, u »Politici« od 3. X 1965, »Stvaranju« br. 4. za 1968, »Pobjedi« od 26. I i 31. I 1969. i u nizu članaka u sarajevskome »Odjeku«; Mihailo Stevanović, u »Borbi« od 26. III 1967. i »Letopisu Matice srpske« za januar 1969; Živan Milisavac, u »Borbi« od 26. III 1967; Pavle Ivić, u »NIN«-u od 26. I i 2. II 1969; Miodrag S. Lalević, u »Politici« od 3. X 1965; Mirko Čandanović, u »Politici« od 12. I 1969. Ovaj posljednji, pod naslovom »Jezik sa dve ravnopravne varijante«, piše i ove redove: »Vukov su jezik prihvatili *i Srbi i Hrvati* (podvukao R. R.), i on je postao 'spona između *dva naroda* (podvukao R. R.), spona koja olakšava i dalje kontakte i uzajamne uticaje'. Zahvaljujući tome jezička razlika između *Hrvata i Srba* (podvukao R. R.) postajala je vremenom sve manja.« Dakle, prihvatamo prvu formulaciju: da su »Vukov jezik prihvatili i Srbi i Hrvati« jer su Crnogorci već pisali »Vukovijem« tj. svojijem narodnijem jezikom, ali kako da prihvatimo ono o »sponi« i zbližavanju između »dva naroda«, »Srba i Hrvata«, uz sporedno spominjanje Crnogoraca?

Vukova reforma nije izvršila nikakav uticaj na književnost i književni jezik Crnogoraca, izuzev što je potisnula pismo na kojemu su Crnogorci dosta uspješno ostvarivali fonetski princip izgovora.

Nije potrebno govoriti o specifičnosti, ljepoti i izražajnoj snazi crnogorske varijante jezika odnosno crnogorskoga tipa književnoga jezika, oličenoj u djelima crnogorskijeh pisaca od Njegoševa doba do danas, ali taj jezik nije ni približno ravnopravno zastupljen u Rječniku Matice srpske i Matice hrvatske. Naprotiv, njegove najljepše izražajne osobine su često oglašene za »neknjiževne«: potiskivanje crnogorske leksike, isključivanje dosljednoga ijekavskoga izgovora i dužina, kao i zamjena i pomjeranje akcenata, u tolikoj mjeri da se gube osnovne karakteristike crnogorske varijante jezika.

Kako jezik kojijem govore naši narodi ima zajedničku lingvističku osnovu u tolikoj mjeri da ga tretiramo kao jedan jezik sa više varijanata, onda njegov naziv mora u sebi sadržavati nacionalne oznake svijeh naroda koji njime govore. Ako bi taj naziv bio nepogodan za izgovaranje i pisanje, pa stoga teško prihvatljiv, onda jedino ostaje da se u ravnopravnome dogovoru kvalifikovanijeh predstavnika svijeh naroda — ustanovi neki drugi, cjelishodan, naučno i politički opravdan naziv jezika. Zašto bi baš Crnogorci bili dužni da se odriču svojega udijela u nazivu jezika radi »praktičnosti« u pisanju?! Šta bi rekao Zoran Gluščević, iako kaže da je prevazišao »romantični i emocionalnom ekskluzivnošću ispunjeni« oblik identifikacije »jezika i nacije«, kad bi Crnogorci, recimo, predložili da zajedničkome jeziku damo naziv »crnogorskohrvatski« (»hrvatskocrnogorski«) jezik? Zašto bi Crnogorci (i ko ih može na to prinuditi?!) svoj rođeni jezik nazivali imenom drugijeh naroda, potiskivali i zaboravljali, te na taj način siromašili svoju kulturu i krnjili svoj nacionalni integritet?[3]

Zoran Gluščević i njegovi istomišljenici žive u maglinama prošlosti, te su izgubili osjećanje za stvarnost i budućnost slobodnoga i ravnopravnoga života *svijeh* naroda i narodnosti Jugoslavije. Očigledno, i danas djeluju ljudi koji se bave otimačinama i prisvajanjima kulturnijeh tekovina drugijeh naroda i kulturno-jezičko zbližavanje naroda

[3] O pitanjima istorijskoga razvoja, osobenosti, vrijednosti i položaja književnoga jezika Crnogoraca, tj. crnogorske varijante jezika i crnogorskoga tipa književnoga jezika, naučno je pisalo i govorilo više autora.

Branko Banjević je prvi ukazao da se crnogorska jezička situacija nenaučno, bez ikakvoga osnova, u filološkoj nauci tretira kao sastavni dio srpske jezičke situacije, da je narodni jezik Crnogoraca bio u književnoj upotrebi i formirao se kao izgrađeni književni jezik prije pojave Dositeja i Vuka u srpskoj književnosti, te da Vukova reforma nije ni imala u čemu uticati na uvođenje narodnoga jezika u crnogorsku književnost; ukazao je na velike vrijednosti književnoga jezika Crnogoraca i dokumentovano pokazao kako se crnogorska varijanta jezika nalazi u neravnopravnome položaju u pogledu tretmana, naziva jezika, zastupljenosti u Rječniku, odražavanja nacionalne ravnopravnosti itd.: »Čovjekotvorna riječ Petra I Petrovića« (»Stvaranje« br. 1. i 2. za 1967, str. 138—141, Titograd), izlaganje na Simpozijumu o crnogorskoj kulturi (»Crnogorska kultura i putevi njenog razvoja«, II, str. 217—229, 246—247, Titograd), »Nenaučna dosljednost« (»Pobjeda« od 6. II 1969, Titograd), izlaganje na seminaru za profesore književnosti i jezika (»Pobjeda« od 6. II 1969, Titograd).

Vojislav Nikčević je objavio rad od izuzetne naučne vrijednosti, naučno dokumentovan istorijski pogled na razvoj književnoga jezika u crnogorskoj književnosti prednjegoševskoga doba; pokazao je da je put razvoja književnoga jezika Crnogoraca, kontinuiranom upotrebom narodnoga jezika kao književnoga, išao u potpuno suprotnome pravcu od onoga »na srpskoj strani«, i reljefno istakao izražajne vrijednosti toga jezika u crnogorskoj književnosti do Njegoša (»Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba«, časopis »Jezik«, br. 1. i 2. za 1968/1969, Zagreb, str. 19—22. i 41—52).

Slobodan Vujačić je takođe dao veoma vrijedan naučni prilog ovome pitanju na Simpozijumu o crnogorskoj kulturi (»Crnogorska kultura i putevi njenog razvoja«, II, Titograd 1968, str. 19—23) i na seminaru za profesore književnosti i jezika (»Pobjeda« od 6. II 1969);

Slobodan Berberski je u »Pobjedi« od 23. I 1969. objavio članak pod naslovom: »Rječnik i crnogorski pisci«, u kojemu naučno razmatra ove probleme.

Milo Bošković je na seminaru za profesore književnosti i jezika (»Pobjeda« od 6. II 1969) naučno tretirao ove probleme.

I autor ovoga rada je govorio o ovijem pitanjima na Simpozijumu o crnogorskoj kulturi (»Crnogorska kultura i putevi njenoga razvoja«, II, Titograd 1968, str. 40—46), ukazavši na istorijski put razvoja književnoga jezika Crnogoraca.

shvataju kao metod za hegemoniju svoje nacije. Da sam Srbin, takve bih ljude optužio zbog nanošenja štete srpskoj nacionalnoj časti. Njima bi više moralo biti jasno da na jedinstvo naših naroda ne mogu gledati kao pop Vladan D. Popović, koji u listu »Pravoslavlje«, organu Srpske patrijaršije, Beograd, br. 45. od 30. januara 1969, u članku pod naslovom: »Svetosavlje — racionalnost naše nacionalne istorije«, kaže: »Naš nacionalni identitet, *na našem jezičkom području* (podvukao R. R.), sazreva u borbi između helenskog i rimskog nacionalizma (sic). *Naš car Dušan, kao i ostali naši vladari, vode takođe upornu borbu protiv nacionalizma, uspostavljajući pravilnu ravnotežu među balkanskim narodima* (podvukao R. R.).« Ili: »ideju cara Dušana, ili Sv. Save, izrazio je i Svetozar Marković u onoj svojoj znamenitoj studiji 'Srbija na istoku' (!). Ta borba je i stanje danas, naše psihe, sadašnje borbe. (. . .) Uspela borba za savlađivanje nacionalizma kao izdvajanja, deobe, jeste baš sledovanje ovim idealima. Zbog toga je svetosavski nacionalizam izvrsna ravnoteža između nacionalizma i internacionalizma jer mu je osnova univerzalnost jevanđelja«. Isto tako im mora biti jasno da na jedinstvo tzv. srpskohrvatskoga (hrvatskosrpskoga) jezika ne mogu gledati kao Gligorije Božović, koji je pisao da »poarnaućeni Srbi« iz sela Duf »ovako pevaju *srpsko-arnautski*« (podvukao R. R.):

»Oj, ti Kruć, Kruće barda,
Ti na n'divš e na ndimovš,
Ma šum n'mot se si vjet,
Gospodi pomiluj!
Ma šum gruna mot se sod
Gospodi pomiluj!« itd.

ISKRIVLJENI GAUCHO ILI KAKO PREVODIMO

Josip Tabak

Posljednjih godina imamo sve manje novih knjiga u knjižarskim izlozima. Kao da su opet došle biblijske gladne godine pa se okomile — na knjige. Pogođena je, dakako, i prijevodna književnost — izuzevši krimiće, kič i golicavost. Ako je to jedna od slika naših nevolja, ne znači da je i ta potpuna i konačna. Ni s onim ostatkom prijevoda što bismo ih mogli ugurati u dobru književnost nije sve u redu. Nije taj ostatak tako dobar da bismo na njemu gradili snove obnoviteljske. Ako se smanjio broj prijevoda, ne znači da se poboljšala njihova kakvoća. Nevolje su ostale iste, a razlozi su mnogi.

Ponajprije, sastavi nekih izdavačkih poduzeća i običaji u njima ostali su isti i sada kad većini tih poduzeća ne cvatu ruže (a ne bi u nekima bilo promjene ni da su prilike najbolje). Drugo, sve manja vrijednost prevodilačkih honorara i sve veće potcjenjivanje prevodilačkog rada nije nikakav poticaj za bolje prevođenje: naprotiv, i dobri prevodioci moraju proizvoditi više i brže — dakako, na štetu kakvoće. Treće, nije u nas bilo, nema niti će ikad biti ikakvih sankcija protiv loših prevodilaca i njihovih zaštitnika. Četvrto, izdavač će i dalje povjeravati prijevod kome hoće, a prevodilački ceh ostaje nemoćan baš kao društvo za zaštitu ptica pjevica. Peto, kritika prijevoda nikom se ne isplati: da bi valjano prikazao kakav prijevod, prikazivač mora utrošiti mjesec dana rada (usporedba s originalom, analiza prevedenog teksta itd.), a za članak što ga napiše dobit će dvadesetak tisuća starih dinara. Šesto ... ali čemu nabrajati?

Da ne duljim: nema nade da ćemo dočekati štogod bolje u prijevodnoj književnosti. Samo možemo slikati stanje, a ono je, znamo, daleko od dobroga. I nadalje su nam prijevodi u većini takvi da bi u jednoj budućoj prevodilačkoj školi mogli poslužiti kao udžbenici nabijeni primjerima koji pokazuju — kako *ne valja* i kako se *ne smije* prevoditi. Da rečeno potkrijepim dokazima, uzimam — ne jedan lošiji, nego i opet jedan takozvani »bolji« prijevod.

*

Kao što znamo, svaki narod ima poneku knjigu koju napose smatra *svojom*. Može to biti kakav kalendar, zbornik pjesama, roman, drama, ep ili ljetopis — svejedno. Glavno je da djelo odražava ono nešto unutarnje narodno, pa je prigrljeno. I svejedno je potječe li ono od anonimna narodnog genija, od kakva neznana pučkog stvaraoca ili pak od poznata umjetnika.

Imaju takva *svoja* djela i Argentinci, imaju cio niz knjiga kojima je odreda u središtu pažnje *gaucho*, ta romantična društvena figura što je tako tipična za Argentinu i Urugvaj — ili je barem bila do jučer, dok je nije potisnula industrija. Gaucho, koji je nešto sasvim drugo nego što je u našim predodžbama, i koji je nešto kudikamo više od slikovite pojave na određenom prostoru, čitavo je stoljeće davao pečat argentinskoj i urugvajskoj povijesti — i ujedno bio kvasac specifičnoj umjetničkoj tvorbi koja nosi naziv *literatura gauchesca* i koja ima sva obilježja jedne nacionalne književnosti. Jedinstvena epsko-lirska struja, što je potekla od Sarmientova romana-ljetopisa *Facundo* (1845) a razmahala se u Hernándezovu spjevu *Martín Fierro* (1872), teče poput rijeke kroz argentinsku književnost sve do naših dana, prima nove pritoke i daje mnoga, već klasična djela što su ponos ne samo argentinske literature nego i hispanoameričke u cjelini, a stekla su i svjetsko građanstvo.

U tu vrstu ide i *Don Segundo Sombra*, lirski roman o pampi što ga je (1926) napisao Ricardo Güiraldes (1886—1927), jedan od najboljih argentinskih pripovjedača. Ako i nije onako zahuktao kao *Facundo*, ni onako opet popularan kao *Martín Fierro*, ipak je *Don Segundo Sombra* jedna od »najargentinskijih« knjiga, a prednost joj je u tome što je prikladnija kao prijesadnica: sva je u jednom dahu, ujednačenija i zaokruženija negoli Sarmientov »zli gaucho«, a ne skučuju je stihovi kao Hernándezovu poemu, gdje je španjolski osmerac u sretnu nadahnuću argentinskog umjetnika dao nedostižnu poetsku ljepotu izvorniku, ali je podigao i prepreku i postavio zamku prevodiocima, tako te je njegova ljepota ostala okrnjena u svim dosadašnjim pokušajima presađivanja na drugom tlu.

Facundo, koji je zamišljen kao politički pamflet, premašio je tokom stvaralačkog procesa svoju metu, ostavio za sobom namjeru i pretvorio se u veliku i zanosnu umjetničku tvorevinu što izmiče klasifikaciji: taj neobični ali sretni spoj romana, eseja i povijesti izrastao je u pravu poemu pampi, u epopeju jednog naroda, u djelo koje se nalazi u svakoj argentinskoj obitelji i bez kojega nema ni jedne antologije ni čitanke. Ako je *Facundo* rodonačelnik te vrste, *Martín Fierro* njezina je kruna, a o popularnosti toga narativnog epa najbolje svjedoči Leopoldo Lugones: taj argentinski pisac i povjesničar kazuje nam kako je uživao slušajući nekog momka — zvao se Serapio Suárez — što je posjećivao jedan *rancho* za drugim i recitirao tu poemu; lijepo je i sretno momak živio od toga i nije imao drugog zanimanja. Slučaj doista vrijedan da ga zabilježi pero književnog ljetopisca!

Između djela što uz bok stoje tima strši *Don Segundo Sombra*, glorifikacija argentinskog gaucha, roman o pampi, sjajan prikaz argentinskog čovjeka i krajolika. Ta nam knjiga donosi dah i duh one zemlje, opisuje tradicionalni život što ga provodi *estanciero*, život koji bijaše i Güiraldesov — izuzevši one godine što ih je pisac proveo daleko od argentinskih ravnica, ponajviše u Parizu. Premda sjetno-romantična, ta knjiga lirske atmosfere i epske težine sasvim realistički slika život na argentinskoj pampi. Dodamo li tome biran jezik — flaubertovski biran — majstorski stil, odmjeren ali uvijek poetski, čvrstu arhitektoniku djela, savršen sklad u kompoziciji, lirsku intenzivnost opisa, snagu metafore, bogatstvo fraze, dijaloge što su uzimani na samom izvoru, onda ćemo steći neki pojam o toj umjetničkoj prozi što nosi sva obilježja tla na kojemu je nikla.

Nije čudo što je takvo djelo odmah prešlo preko granica u kojima je nastalo, prevelo se na glavne svjetske jezike, a kasnije i na druge, i napokon stiglo i k nama: objavila ga je naklada »Naprijed« u Zagrebu 1965, a preveo Ivan Čaberica. Kako je posrijedi već klasično djelo argentinske književnosti, roman koji ide među vršike hispanoameričke umjetnosti pripovijedanja, knjiga što je svojim jezikom i stilističkim problemima dala povoda mnogim raspravama, tako te su samo o tome njezinu aspektu napisane mnoge studije, disertacije i podebeli svesci što tvore čitavu jednu biblioteku — s velikim sam zanimanjem uzeo da čitam hrvatski prijevod, radoznao da vidim kako je naš prevodilac prenio izvorne ljepote i razmrsio poteškoće: bijah spreman da uživam u prevodilačkim ostvarenjima i dometima. Ali jao, kakva li razočaranja!

Svi znamo: hoćemo li valjan prijevod, potrebno je da prevodilac dobro zna oba jezika. Ako je šeprtlja u svome, prijevod mu unaprijed odbacujemo. Ne zna li savršeno strani jezik, ima lijeka: tu su pomagala. I pitanja samom piscu, ako je živ. Ako nije, valja se radi objašnjenjâ obraćati stranim stručnjacima, specijalistima koji su se posvetili djelu pisca što ga prevodimo. Bez debele korespondencije nema pouzdana prijevoda. Jer teško je sa živim jezicima. Ni rječnik što je danas izišao iz tiska ne može obuhvatiti sve blago jednoga živog jezika. Tâ jezik je živ organizam — neprestano se osvježava, obnavlja, stvara.

I još nešto. Kad je posrijedi književno djelo, pogotovu na velikoj umjetničkoj visini, potrebno je da i sam prevodilac ima nešto od književnika, da i sam ima umjetničke žice. A ono bez čega se uopće ne može zamisliti posezanje u tuđu literaturu — jest poznavanje kulture i sredine u kojoj se kreće strani pisac i njegovo djelo. Narod i zemlja, njihova kultura, njihova povijest i tradicija, stil života — ukratko, vrijeme i prostor, to je pozadina i temelj umjetničkog djela: knjige ne padaju s neba.

Od svih rupa u nama prevodiocima ova potonja najviše zjapi. I nije ona samo naša. Javlja se i u naroda u kojih prijevodna književnost ima stariji rodoslov i veći obujam. Jedan poznati španjolski nakladnik, na primjer, obavještava čitaoce svojih izdanja da će osobitu pažnju posvećivati prijevodima (očito je dosad bilo razočaranja): prijevode će povjeravati prevodiocima koji znaju oba jezika, koji su literarno senzibilni, zaljubljeni u djelo što ga prevode, i koji poznaju odnosnu kulturu i društvo. Španjolski je nakladnik, kako vidimo, shvatio bit, pogodio u srž problema.

Pa i kad udovoljimo svim rečenim zahtjevima, proizvod što ga damo ne može nikad imati čar i draž izvornika: sjaj mu je, nužno, uvijek zamućen. Prijevod je prema originalu siva snimka, samo kopija, proizvod iz druge ruke: on se samo više ili manje primiče pravoj slici čak i onda kad je i sam umjetničko djelo i kad obogaćuje domaću književnost.

Kakav, onda, može biti prijevod kad prevodilac ne zna jezik izvornika a muči se sa svojim rođenim, kad nema umjetničke žice i kad, po vrhu, ne poznaje kulturu i sredinu što je rodila određeno umjetničko djelo? Može biti upravo onakav kakav je naš prijevod Güiraldesova romana. Na žalost, tu je prevodilac sasvim unakazio to umjetničko djelo, izdao pisca, iskrivio njegove namjere i njegov dugogodišnji trud, obmanuo izdavača i čitaoce.

Za ovu priliku uzimam samo nekoliko prevodiočevih »dometa«, zadržat ću se samo na nekoliko mjesta izravne izdaje — jer da prikažem sav prijevod, koji sam usporedio s originalom od korice do korice, trebala bi mi podebela knjiga! Uzimam zasad takva mjesta sa svega sedam-osam početnih strana: pokazuju nam u kakvu je »stilu« sav prijevod. Bude li potrebe, a i prostora, nastavit ću.

Ponajprije, kakva se predloška držao prevodilac praveći svoj prijevod? Na drugoj strani ispisan je izvorni naslov s naznakom izdanja (argentinskog). Na dnu te strane stoji: *preveo* — ali se ne kazuje s kojeg jezika. Po naznaci izdanja normalno je uzeti da je to prijevod sa španjolskog jezika, jer neki drugi jezik i nije naznačen. Pod onim kratkim i neutralnim *preveo* očito se nešto krije... Riječ *krijumčarenje* i dolazi od glagola *kriti* — prenosili su robu krijući je, da ne plate carinu, a i danas je prenose, pa čak prenose i prijevode *krijući* izvor na kojemu su zaimani, a podmećući nam pod nos onaj s kojeg nisu ni srknuli. Pasmini krijumčarskoj nikakvi carinici neće na rep stati! Tako se i *Juyungo*, roman Adalberta Ortiza, pisca koji piše španjolski, u zagrebačkoj »Zori« *preveo* — s njemačkoga! Na čast uredništvu koje je sastavljeno — od književnikâ!

Argentinski pisac Güiraldes (dvije točke na *u* pokazuju da i to slovo treba čitati) uvodi nas na početku u mjesto ili mjestance, grad ili gradić koji ima, na toj istoj prvoj strani teksta, *četrdeset* blokova kuća — blokova jednoliko razdijeljenih ulicama što se sijeku u pravom kutu, teku među sobom naporedo ili okomito, pravilne i ravne kao da si ih ravnalom potegao (prevodilac veli: »kao trasirane uzicom«) — i sve tako, sve nekako na gradsku. Jest, ali se prevodilac ne slaže s piscem: udario on odmah u raskorak — djed drumom, baba šumom. Taj lokalitet koji očito nije građen po našem ukusu ispriječio se prevodiocu na samome početku, i lijepo čovjek, da se ne muči, sveo grad ili gradić na »selo«. Baš kao što su prije rata dvojica naših književnika pretvarala avenije u New Yorku u »sokake« po kojima su junaci ispijali svaki svoje »čokanjče«. I jedan je tako naš »veleprevodilac« odlučno »ponašio« stranu groficu i napisao da je, umjesto čarapa, obuvala — bječve!

I da ga ne upišemo u kolebljivce, i da ne kažemo kako je možda nedosljedan, naš se prevodilac uhvatio toga »sela« kao pijan plota, i sve jednu kozu dere — ne mari on što pisac nabraja da to »selo« ima predjel vilâ, da u to »selo« dolaze odrasli dječaci na školovanje, da ondje ima policijski komesarijat, i javna kuća... Bože moj, gledaš li s moralne strane — koja je razlika između javne kuće i kakva svodničkog ćorbudžaka! I odavde i odande svi će u pakao! A policijski komesarijat? Zar su ga ustanovili zato da pazi na seosku vračaru i na dvojicu gaucha što znaju naliti dušu u krčmi i pobiti se nožem? Možda i nisu, ali, opet, koja je razlika između tako krupne policijske ustanove i kakve seoske oružničke postaje ili žandarmerijske ispostave? Dopao ovima ili onima u šake, zlo ćeš se provesti, a zatvor ti ne gine! Ali, gle, nema tipičnoga milicijskog ili žandarmerijskog narednika, nego je tu policijski komesar sa svojim tajnama i smicalicama. Jest, đavo ga odnio! Valjda je tu da nadzire hotel... Što? Zar u tome selu ima i hotel? Jest, ima, napredno je to selo. Pa što će selu hotel? Hja, valjda zato da se onaj pijani gaucho što iz bitke iznese živu glavu ima gdje ispavati...

Mogao bih, doduše, prevodiocu iznijeti kako u ono doba, kad se za turizam nije znalo, nisu hotele gradili po nekakvim besputicama, a mogao bih mu kazati i koliko je duša imalo to »selo« u ono doba, i čime se dičilo osim onoga što je pisac nabrojao, i kakvi su se događaji ondje zbivali, događaji važni i za argentinsku književnost — ali *ne ise,* kako veli Turčin. Prevodilac sve to i ne mora znati i istraživati pa da onda odmjeri: ne tare on glavu ni zbog krupnijega, pa što bi je razbijao o sitnice!

Idemo dalje. Nećemo se zadržavati na tome kako je i zašto prevodilac izmijenio raspoloženje mladog junaka s te iste prve strane, zašto dokolicu i časove odmora pretvara u »igru«, a prijeći ćemo i preko onoga građanina što ga zovu *pulpero,* jer ako i jest nekakva posebna pojava u onim dalekim stranama, pojava i tip oko čijeg bi se mješovitog zanimanja trebalo malko pomučiti — tä preskočio je toga svata prevodilac, pa što da mi zapetljavamo situaciju! Doduše, malko ćemo se začuditi onim »plosnatim« kućama, ali ne treba cjepidlačiti: nema tu urbanističkih ni građevinarskih zavrzlama, nego su posrijedi *casas chatas,* a za riječ *chato* španjolski rječnici stavljaju *de poca altura* (doslovno: male visine), a to će reći *onizak.* Pa ako su to *oniske kuće,* a ne visokokatnice i neboderi, ne mari ako stavimo da su »plosnate«: sve na isto izlazi.

Dolaze nekakva pitanja, a zna se da Španjolci uvijek s njima zamrsuju: nije im dovoljno da na kraju stave upitnik, nego ga prikrpe i sprijeda, i to u obrnutom položaju, pa će nas doista naljutiti ako još u ta pitanja utrpaju i nekakve pridjeve, na priliku *ansioso,* hoteći kazati kako su *uznemireni,* pitanja im *puna tjeskobe,* i sve nešto nalik na to. Prevodilac će, valjda opravdano, staviti samo »veliko pitanje« i — krenuti dalje: nije na njemu da usporava događaje, nego da hita cilju i da nas bez zaobilazaka privede što brže kraju... Jer se prevodiocu koji se suviše upušta u piščeve slalome može dogoditi da ga neki čitaoci i ne čitaju, nego da sami počnu odmah s kraja, kako ne bi strepili zbog svojih junaka.

Nećemo gubiti vremena oko toga je li onaj dječak bio lijenčina ili skitnica — nevaljalac je svakako — ali je malko čudno kako je to pošao u *colegio:* tä na selu nema gradskih srednjih škola! Ostavit ćemo tu zavrzlamu stručnjacima za argentinski školski sustav, a mi krenimo — u »dućan mirodija«. Doduše, u Argentini je *almacén* nešto drugo (trgovina u kojoj se na malo prodaje hrana i piće), ali čemu biti sitničav: utažimo glad i žeđ mirodijama!

Pisac nas dalje vodi u trgovinu tekstilom, ali se prevodilac ne slaže: on je pretvara u »mesnicu«. Da razjasnim taj krivi spoj, otvaram još jedan — ne dućan, nego original, španjolski (Espasa Calpe, Madrid), i razabirem da se potpuno slaže s argentinskim (Editorial Losada, Buenos Aires).

Trebalo bi da se umudrimo, da postanemo oprezni pa da više ništa ne vjerujemo prevodiocu, kao što je i piščev dječak, u onoj svojoj sredini, postao lukavac, prepredenjak i obješenjak *(me hice ladino),* stekao dakle obilježja s kojima se prevodilac i opet ne slaže: u njega dječak postaje »hrabar«. Nije jasno kako je to dječak pomoću »hrabrosti« a ne prepredenosti doznao za odnose policijskog komesara s udovicom Eulalijom... Mogla bi i hrabrost biti posrijedi da je dječak sam uhodio komesara. Ali ga nije uhodio. Pisac veli da je to, lukavošću, dječak izvukao iz drugih. Jednako tako otkriva dječak i nečije trgovačke spletke *(los enredos comerciales)* — jest, ali prevodilac ni to ne odobrava: on to okreće u »poslovne teškoće«.

Nećemo govoriti o pošti i o poštarima, jer nam je svejedno jesu li »ništarije«, kako veli prevodilac, ili su samo spora tumarala, kako veli pisac, ili su »javašlije«, kako bi rekli Turci. Preskočit ćemo i ono o dobroj vjeri ili namjeri *(de buena fe),* sve u dobroj namjeri kao što je preskočio i prevodilac, a odmahnut ćemo rukom i na ostalo — da se jednom zadržimo na dijalogu. Zaprijetio pijani trijeznome u krčmi i već podigao ruku da ga pljusne... Argentinac stavlja: *para pegarme un bife — da mi prilijepi ćušku.* Baš onako kako bismo i mi rekli. Glagol *pegar* znači: prilijepiti, tući, udariti, opaliti. Onaj *bife* argentinska je zamjena španjolskoj riječi *bofetada,* njemačkoj *Ohrfeige,* francuskoj *taloche,* turskoj *şamar,* našoj *ćuška* ili *pljuska.* Svi dakle poznajemo to što se priljepljuje na obraz. Ali je prevodilac za jači, narodskiji, sočniji izraz po svaku cijenu, jer on stavlja: »da me mazne«.

Zaprijetio pijani, ali dočekuje trijezni:

— Nemoj prijetiti, Juane... da ti se ne omakne ruka i ne razbiješ čašu...

Jest, ali se prevodilac ne slaže: umjesto čaše on stavlja »vazu«. Mi se pak ne slažemo s prevodiocem, nego mislimo da i Argentinci piju vino iz čaša, a ne iz vaza. (Španjolska riječ *vaso,* naime, znači *čaša.)*

I nadovezuje, sveudilj onaj trijezni:

— Ne smeći s uma da komesar ne voli pijance i da bi ti mogao zagrijati leđa kao i prošli put. Zar ti se pomutilo pamćenje? *(Se te ha enturbiao la memoria?)*

Prevodilac se i opet ne slaže. To što je pijanac imao da utuvi u glavu, da ureže u sjećanje (Zar si zaboravio? Zar ti se istrlo iz pameti?) prevodilac svodi na drugo: »Zar si sasvim oglupio?«

Možemo se o tome pogađati, ali nema pogađanja kad se pojavljuje *gringo* Culasso. U svoj Južnoj i Centralnoj Americi *gringo* je prezriv naziv za stranca, doseljenika. To je ono što je u nas »kuferaš« (jer je došao s »kuferom«, to jest s kovčegom — dakle doseljenik). Prevodilac uporno stavlja »metek«. Uostalom, da je pisac mislio na tu riječ, on bi je i stavio: bio je obrazovan čovjek, studirao je u Buenos Airesu i Parizu, a i španjolski jezik ima tu riječ u dva oblika. Ali nije to mislio, nego drugo.

Odgovarala bi ta grčka riječ *(metoikos)* kad bi posrijedi bio kakav tekst o drevnoj Ateni — jer je ondje *metek* bio doseljenik štićenik, građanin doduše, ali s ograničenim pravima. Čemu uopće *metek* kad je *gringo,* bez obzira na podrijetlo riječi, nešto drugo, građanin koji nije zakinut u pravima, a pojam je poznat. I odakle prevodiocu *metek* u ovoj prilici? Valjda ga je preuzeo iz francuskog prijevoda. U francuskome *métèque* može podnijeti, jer u Francuskoj od kraja prošlog stoljeća ta riječ označuje, pejorativno, mediteranskog doseljenika čiji je govor, izgled i ponašanje Francuzu na grštenje. Tu bi ujedno mogao biti prvi vidniji trag koji bi filološkog Sherlocka Holmesa odveo na prevodičev izvor.

Pisac nam spominje i argentinsko piće *sangría.* Pravi se od razblažena vina tako što se dodaje šećer i limunov sok, i kriške limuna, da bude i arome od kore, i još u napitak narežu koju breskvu, kajsiju ili drugog voća. To je dakle nekakav argentinski *bowl.* Uzima se kao osvježujuće piće, osobito ljeti. Prevodilac tu argentinsku okrepu prezrivo naziva »bućkurišem«. Mislim, doduše, kao i prevodilac: i ja sam

za čistu kapljicu kakvu su pili i naši patrijarsi, ali ne možemo i ne smijemo piscu i njegovim zemljacima nametati svoj ukus.

Pripovijeda momčić kako su ga odveli u javnu kuću. Kamo je dospio, opazio je tek pošto je ušao. I, nema šta, strah ga uhvatio. Ali je on *pribrao snagu,* i nitko nije opazio koliko se uplašio.

Za ono *pribrao snagu* ili *prikrio strah* original ima: *hice de tripas corazón.* Ta slikovita fraza iz familijarnoga govora vrlo je česta u španjolskome. *Hacer de tripas corazón* (doslovno: od utrobe načiniti srce) znači: hrabro se ponijeti u nesreći, nadvladati nevolju, svladati poteškoće, snaći se kad se zavrneš u tijesnu, prikriti strah, itd. Prevodilac stavlja: »ali sam vješto skrio svoju ljutnju«. Odakle mu »ljutnja«? Nije je mogao naći ni u kojem prijevodu. Tko god uči španjolski, on uz glagol *hacer* nauči i nekoliko najčešćih fraza, među koje ide i spomenuta. A kako ih ne bi znao francuski ili talijanski prevodilac koji prilazi Güiraldesovu romanu!

U redu. Odakle onda »ljutnja«? Idiom mu je i u prijevodu zadavao jade. Otvorio je original — kad opet nevolja! Uzeo je šturi Grujićev rječnik i ondje za španjolsku frazu našao jedno jedino tumačenje — »vješto skrivati svoju ljutnju« — pa ga preuzeo *tel quel.* Ali ako u tome siromašnom rječniku ta fraza i jest dana u jednome jedinom tumačenju, ne znači da je tako i u španjolskom jeziku ili pak u situaciji u kojoj se našao Güiraldesov junak. Jer ondje nije govor o »ljutnji« nego o *strahu!* Uostalom, jasno se to vidi iz onoga što pisac veli dalje: *y nadie notó mi susto,* to jest: *i nitko nije opazio koliko sam se prestrašio.*

Spominje pisac *gente de pajuera.* Argentinski barbarizam *pajuera* (nastao od *para fuera*) ima svoje određeno značenje i lokalnu boju, a imenica *gente de pajuera* ili pak *pajueranos* nisu nikakvi »novi ljudi«, kako stavlja prevodilac, nego su to ratari i stočari, *estancieros, gauchos* i drugi koji porijetko iz svoje daljine i osame banu u grad.

Preskočit ćemo prevodiočeve galicizme »imao sam dvanaest godina«, »imao sam petnaest godina«, koji se inače vuku svom knjigom, preskočit ćemo ono kako je prevodilac zakinuo pisca ne mogavši razmrsiti konce oko riječi *maricón:* pisac, naime, govori kako je neki čovjek bio *mekušan, mekušac,* a prevodiocu se nije dalo oko toga bahtati, pa je naprosto sve izostavio jer rasplet nije mogao naći u Grujićevu mršavom rječniku; preskočit ćemo one obale *(orillas)* što su u prijevodu postale »rasjedi«, pa da pogledamo kako prevodilac, zauzvrat, popravlja pisca.

Riječ je o psu skitnici na kojega se dječak *znao nabaciti rbinom ili kamenom (que solía llegar al cascotazo).* Prevodilac stavlja: »maznuo nogom«. Ali, za ime Božje, jedno je udariti nogom, a drugo nabaciti se rbinom ili kamenom! Ima tu razlike, rekao bi Andersen. Prevodilac je prenio sočnije, kao što je zasočio jedan naš »veleprevodilac« pa u elizabetinsku zanosnu dramu stavio kako je junak »zaprdio kuburu za pojas«! A drugi pak pustio psa da »skoči na noge junačke«!

Trebalo bi u teoriju o prevođenju utrpati poglavlje koje bi se zvalo: »O temperaturi rečenice«. Prevodilac bi uvijek morao izmjeriti kakva je temperatura piščeve rečenice pa onda Fahrenheite ili druge stupnjeve prenijeti u Celzijeve, a ne bi bilo naodmet da i sebi izmjeri temperaturu, jer ne valja prevoditi u vrućici ili »pod gasom«.

Zacijelo je naš prevodilac ono o »mazanju« i o »nozi« našao u francuskom ili u talijanskom prijevodu — u originalu toga nema. Francuz ili Talijan, Mediteranci, možda su tako preveli misleći na mediteranske običaje. A prevodilac se solidarizirao, jer je i u nas narodni običaj da psa ili mačku podrepimo nogom gdje god ih sretnemo. Zato, na priliku, u Splitu mačke i psi po ulici idu podvijena repa — umudrio se vražji nakot.

Da uzmemo još jedan biser, pa da za ovaj put završimo. Momčić u mračnoj ulici zastaje pred krčmom, da vidi situaciju u njoj, ali mu svjetlost odande zasljepljuje oči. On je zapravo zaškiljio onamo, jer drukčije i ne može. Ili pak pogledao nekako krišom, sa strane — *fruncí como jareta los ojos,* veli pisac.

Fruncir (francuski *froncer*) znači: skupljati, nabirati, mrštiti. *Jareta* (francuski *coulisse*), uz ostalo, znači: zavinjača, porub za traku. Momčić je dakle očne kapke *stisnuo tako da je među njima ostala samo uska pukotina.* U originalu je tu lijepa usporedba. Naš prevodilac od svega ništa ne razumije, pa stavlja kao trapovijesan: »protrljao sam oči zastorom na ulazu u krčmu«!

U »trljanje« upao je prevodilac pobrkavši valjda španjolske i francuske glagole, pa mu se *skupljanje* prividjelo kao »trljanje«, ali — odakle mu zastor, za ime Božje?

Francuz može reći: *je fronçai les yeux en coulisse,* pa će izravno i lijepo prenijeti piščevu usporedbu. Može kazati i drukčije: *je fis les yeux en coulisse,* jer fraza *faire les yeux en coulisse* znači: *pogledati krišom, sa strane.*

Ako je prevodilac iz takvih francuskih primjera zaključio da je riječ o nekakvim »kulisama« pa odatle izvukao svoj »zastor«, onda samo pokazuje da i francuski slabo zna.

*

Čitaoci su, eto, vidjeli nekoliko primjera uzetih s početnih sedam-osam strana toga prijevoda. Nisu uzeti svi primjeri, ima ih još! A za ono što je sve iznizao do kraja knjige — neka se prevodiocu Alah smiluje! Usporedio sam inače sav prijevod s originalom i našao svašta! Argentinskog pisca prevodilac nam je dao u traljavu ruhu. Iskrivljen je i očerupan jedan klasik, argentinski Flaubert, pisac iz čijeg djela mladi Argentinci uče svoj jezik, pisac o čijem je samo jeziku i stilu napisana hrpa knjiga. I bez te hrpe, već iz običnih obavijesti o piscu i o njegovu djelu možemo doznati da je *Don Segundo Sombra* napisan u Parizu 1920. Već s gotovom knjigom pisac ide na pampu, provjerava pojedinosti, upotpunjuje tekst, osvježuje dijaloge, dotjeruje djelo. Šest godina traje taj naknadni rad! I tek pošto je djelo dotjerao kao što je Flaubert dotjerivao svoja, daje ga u tisak (1926).

A kako smo mi prišli tome djelu? Nespremno, neodgovorno. Prevodilac je knjigu »dobio na prijevod« i nakljukao čitaoce dezinformacijama. Nikad prije nije čuo za to djelo i nije bio kadar da čitaocima pruži i najmanju obavijest o njemu. Prihvatio se pisca koga ne poznaje, prišao jednoj književnosti o kojoj nema pojma, upao u kulturu i sredinu o kojoj ništa ne zna, i uzeo prevoditi s jezika koji — ne zna. Slučaj zaista žalostan!

KUDA NAM I KAMO NESTADE ZNANOST?

ŠTO U HRVATSKOM KNJIŽEVNOM JEZIKU ZNAČI »ZNANOST« A ŠTO »NAUKA«?

Zlatko Posavac

I

Zbrke i neprilike, koje u svojoj naivnosti — »kao guske u magli« — Hrvati sebi navukoše na vrat u sferi normiranja vlastitog jezika nisu više samo tragične, već i groteskne. Sjeti se ma tko god, pa u ime cijelog naroda, njegove nacionalne svijesti, književnosti, kulture i kulturne tradicije uopće, prekraja i kroji kako mu se svidi, ne osvrćući se ni na što i niti što koga pitajući. Već stoljeće unazad gotovo svakog desetljeća mijenjaju nam se i uvode slovničke (gramatikalne) i pravopisne (krivopisne, rekao bi Stanko Šimić) norme, a po rječničkom blagu vršljaju nezvani nemilice rastipljući sabrano, kao u gospodarstvu, podmećući krivotvorine. Premalen smo narod a da bi bez posljedica ostala neprekidna eksploatacija, krađa, zator i rasipništvo, rasipanje: u obziru na gospodarstvo, kulturu i kulturna dobra, pa i žiteljstvo, no dakako i jezik.

»Novi«, »korjeniti« zahvat u jezik, književni jezik kao izraz duhovnog života i kulture jednog naroda uopće, čini svaki prethodni stupanj »zastarjelim« i prije no što on to zaista jest; još više: prije no što se udomaće vrednote i tekovine kulture, koje nisu zastarjele, postaju — *nepristupačne i teško razumljive*. Tako Hrvatima već vlastita književnost prošlog stoljeća, znanstvena i umjetnička, pa i s početka ovog, ukoliko je nekakvi »stručnjaci« ne »obrade«, »prevedu« i »objasne« — izgleda kao neka davna, davna prošlost; čudna i smiješna; naivna, čak i onda kada to nije. Jednostavno, jer nam jezikoslovci i »pravopisdžije« (!) u silnom dogovaranju ne uvrstiše rezultate čitavog stoljeća u svoje umotvore: rječnike, slovnice i pravopise. Tako nam Daničić, Broz-Iveković i Maretić ignoriraju 19, pa i ranija stoljeća, a sva je prilika da će nam u najnovije doba nestati dobar dio muke i truda još i prve polovice dvadesetog. I ove nam se godine strukovnjaci Matica dogovoriše još jednom o rječniku a da ne znamo zapravo kako i šta dogovoriše. Da i opet ne bude *de nobis sine nobis*?

Žalosno je naime kako to bijaše u Hrvata: kajkavska književnost gubila je dodire s ranijom dubrovačkom, bosanskom i slavonskom, ilirsko-gajevska i jugoslavensko-štrosmajerska s kajkavskom, čakavskom, daničić-vukovska s ilirskom, pa »zagrebačkom« i »riječkom« školom te izuzetnim naporom genijalnog Bogoslava Šuleka, poslije čega dođoše »radosti« starojugoslavenske aleksandrovsko-novakviktorske itd. itd. Pa kad je već na početku kazano, kako nije riječ samo o tragediji književne, duhovne i kulturne sume hrvatskog naroda, nego i o tragikomediji, o groteski, onda je time mišljena okolnost kako ovaj narod n i u

drugoj polovici 20. stoljeća nema temeljnih priručnih knjiga vlastitog književnog jezika: pouzdanog svog priručnog rječnika, pravopisa, gramatike; ne spominjući kao normalne zahtjeve povijesne rječnike i slovnice, etimološke, dijalektalne i strukovne rječnike! (Nota bene, neka od tih djela uglavnom su bila već i dovršena, napisana, ali zato nikad objavljena. Npr. rječnik Benešićev, Skokov, slovnica Jurišićeva... I zar ne bi valjalo objaviti i neke naše stare rječnike, kojih nije malo, i nisu baš nezanimljivi? I zar se nikada nećemo zapitati, gdje nam ostade književnost i književni jezik Gradišćanskih Hrvata, Bunjevaca i drugih?

Čemu to spominjati? Razlog nije tajanstven: svatko nije u prilici biti filologom, jezikoslovcem i jezikoznalcem, a k tome bez pomagala i priručnika, koje nabavlja i rabi lako i jednostavno. Kako u doba modernih »masovnih komunikacija« njegovati i razvijati kulturu, jezik i pismenost u polupismenom narodu, bez potrebnih normativnih jezikoslovnih priručnika, kad ta »sredstva« »komuniciranja« uporno i dosljedno šire polupismenost i nepismenost?

Pokušat ćemo zabunu i teškoće, a otud i zablude primjerima ilustrirati, ostavljajući po strani mnoge »nakaradne« (sic!?) riječi zagonetnog značenja i tvorbe (na priliku obično *nečitanje* (?), *neučenje* (?) i sl.), obilazeći čak i onaj praznoslovni govor sastančarenja. Progovorit ćemo dvije-tri o riječima, (pojmovima), što ih ne rabi pučki govor nego naša obrazovana elita, koja bi puku mnogošta morala objasniti. Neznanje naime svagda ne ispričava. Čak i u pravu *ignorantia legis non excusat*. Ako ispričava puk i pučko mišljenje, govor naroda i običnoga građanina, ne ispričava učitelja i profesora, dopisnika i novinara, poslanika i zastupnika, pisca i »naučnog radnika«. Tă oni nas uče! Što nam pri tome previše nekako pjevuše o »bogaćenju jezika« varijantama, i što jako priliči onom, kako je danas uobičajeno govoriti, unitarizmu i k tome integralnom jugoslavenstvu — smatrat ćemo slučajnim; smatrajući i dalje, dakako, da siromaštvo jezika znači siromaštvo mišljenja, da je zbrka riječi zbrka pojmova, pa će onda možda biti — budući su nas učili kako glava odrazuje zbilju — da je zbrka u glavi »odraz« zbiljske zbrke.

II

Kad nam je »vladika« Strossmayer (poslije Jovana Subotića!)[1] ponudio jugoslavenstvo (a nakon Katančićeva i Gajeva ilirstva, ovi opet ilirstvo poslije Križanićeva panslavenstva no i Vitezovićeve ideje »Croatia rediviva«), biskup je — aktivan kakav bijaše — utemeljio Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti. Doduše, da je znao kakve će od nje neprilike Hrvatima proisteći, možda bi odustao, kao od mnogo čega poslije: možda ni Galeriju ne bi osnivao da otkloni nezgode s onih stotinjak umjetnina starih svjetskih majstora što ih prije četvrt stoljeća pokloni Zagrebu Mimara, a malo ih koji Zagrepčanin kroz to vrijeme vidje svojim očima. No, Akademiju se biskup trudio osnovati, i ona je tu: zove se i danas »jugoslavenska« premda nije Savezna, tako da jedino Hrvati, što imaše u ovoj zemlji ponajprije svoj najviši znanstveni zavod, nemaju akademije prozvane svojim imenom. Bit će, skroman i stidljiv narod. Ili, ne reče li Kolar s pravom da je »najhrvatskija« poslovica: »pametniji popušta«? (novela *Kompromis* u knjizi *Ili jesmo ili nismo*, Zagreb, Matica hrvatska 1933, str. 14). Imamo dakle

[1] Letopis Matice Srpske, 1839, knj. 48.

Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti. Imamo i savezno ime bez saveznih novaca, no imamo li — znanosti? Ne plačimo sad kako nam je kulturni život bijedan, kako nam znanstveni rad i znanosti ostadoše bez sredstava, kakva nam je jadna nakladnička djelatnost. To znamo! (Vidi npr. podatke o zaposlenima u znanstvenoj djelatnosti, pa naklade knjiga po republikama za 1966. i 1967. godinu; časopis »Kritika«, Zagreb 1968, br. 3, str. 349.) Ponovimo, imamo li uopće znanosti? Znamo li što je to? Uzme li tko neke dnevne novine, sluša li radio, gleda televiziju: svuda *nauka,* pa *naučni rad, naučnici*... Obradovao me stoga naslov u »Hrvatskom književnom listu«: »Čista znanost ili autonomaštvo?«.

Nije riječ o pretjeranom jezičnom purizmu i paranoidnom čistunstvu, nego o jasnoći. U jeziku Hrvata prije svega *naučnik* znači što i šegrt, djetić, »učenik u privredi«; ne *učenjak, znanstvenik* ili *znanstvenjak.* Već bi samo to moralo govoriti kako po svoj prilici neće bar spretnom biti sintagma »naučni rad« umjesto »znanstveni rad«. Ali u nas bjesomučnom upornošću, do nesvijesti, ponavljaju: nauka, naučni rad, naučnik...

Znanost i *nauka* u hrvatskom jeziku ne znače isto jer ni *znati, učiti, naučiti* i *naučavati* ne znače isto kao što *spoznati* nije što i *saznati* pa je ružno kad u nas umjesto *spoznaja* pišu i govore *saznanje.* No kuda i kamo Hrvatima odjednom nestade *znanost,* jedva znamo? Kako u jezičnoj sferi, koja je »nadgradnja«, sve zavisi od baze i stvarnosti, učili nas tako, ne znači li to da je taj nestanak znanosti u sferi ideološkoj dobrim dijelom prouzrokovan iščeznućem temelja u »podgradnji«, infrastrukturi? Bit će, malčice, nešto i od toga, zar ne? Nestadoše li nam gospodarsko-materijalni temelji znanosti, bit će to, izgleda, ipak tako temeljito, da od zbilje znanstvene ni u ideološkoj sferi ne ostade čak ni privid znanosti: ideja, riječ i pojam *znanost.* Sve se pretvorilo u nauku.

III

Počnimo od najjednostavnijeg: *znanost* je u hrvatskom izrazu ono što je u latinskom *scientia,* njem. *Wissenschaft* (u strogom značenju); *nauk* ili *nauka* (kad nije navada, navika) znači ono što je u latinskom *doctrina,* u njemačkom *Lehre.* Znanost je (idealna) cjelina sustavno povezanih spoznaja, a nauka je ono što netko (ili neka disciplina, znanost i sl.) naučava. Govorimo vjeronauk, kršćanska nauka, Marxova nauka (Marxovo učenje); ali ne »vjeroznanost«; nemoguće je reći »Marxova znanost«. Zamijeniti ova dva značenja nije sloboda ni »sretna okolnost« kako bi rekao prof. Vranicki »u pogledu leksike (a to znači bogatstva jezika i mogućnosti izraza)« i »upotrebe pogodnih sinonima iz druge varijante« (Praxis, 1968, br. 4, str. 269), nego zabuna i zabluda; u leksičkom pogledu osiromašenje: gubljenje distinktivnih mogućnosti, koje su i te kako značajne. Ako u jeziku pučkom izostaju potrebne razlike, obrazovani bi morali o jasnoći voditi brigu. Utoliko više, ukoliko distinkcija nije izmišljen jučerašnji novitet.

Ne valja tvrditi da je razlika između *znanosti* i *nauke* lako i do kraja u tančine utvrdiva i provediva. Svjestan je toga bio i prof. V. Filipović kad je ukazivao na potrebno razlučivanje pojmovnih sadržaja ovih riječi, za koje svojedobno tvrdi da još »nisu posve razgraničeni« (*Logika,* Zagreb 1941, str. 93). Ako je i bilo vrludanja, danas je u bitnom distinkcija jasnija, i, što nije nevažno, kod znalaca (ipak

odavno) formulirana i provedena. Ne posežući daleko u prošlost poslužimo se onim što nam je pri ruci.

U Šulekovu je *Rječniku znanstvenog nazivlja* (hrvatsko-njemačko-talijanskom) iz 1874. zapisano: *»nauka,* phil. vidi nauk, navada«, a pod *nauk* slijedeće: »phil., grč. episteme; lat. doctrina; Lehre, Kunde, Kenntniss, tal. doctrina; *početni nauk,* Elementarlehre, Elementar-Unterricht; arch. *nauk o graditeljstvu,* lat. architectonica; stil: *(pouka);* ein einziger Satz der Sittenlehre, zum B. in einer Erzählung; tal. la morale; *(nauka)* Unterricht, tal. istruzione...«; a za *znanost* kaže »phil., lat. scientia, episteme; tal. scienza; *liepe znanosti,* stil (slovesnost), schöne Wissenschaften, frc. belles lettres«; i dalje: *»znanstven,* phil. wissenschaftlich, tal. scientifico«, *»znanstvenjak,* phil. der Mann der Wissenschaft«, *»znanstvo,* phil. das gesammte Wissen«, *»znanje,* das Wissen«, *»znati,* wissen«.

Tako, dakle Šulek. A poslije toga dolazi Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika* 1901, rađen na temelju Vukova *Srpskog rječnika,* Bečkog dogovora i Daničićeva zalaganja, koji pada duboko na predšulekovske pozicije: 1901, polazeći dakle s Broz-Ivekovićem u 20. stoljeće (!), hrvatski jezik u tom tada najvećem hrvatskom rječniku nema više riječi, dakle ni pojma — *znanost.* Zašto? Zato što ga nema ni u Vukovom, jer je Broz-Ivekovićev Rječnik proširen i primjerima brojniji, eruditivnije i znanstvenije razrađen Vukov koncept, ali s minimumom građe tada stare i nove, novije i najnovije hrvatske književnosti. U Karadžićevu Rječniku, treće izdanje (Biograd 1898), piše: *»nauk,* m; *nauka,* f. — 1) die Lehre, der Unterricht; disciplina; — 2) to je nauka, das ist (nicht natürliches Bedürfniss, sonder) Angewohnheit«; čak nema *nauka* ni u suvremenoj dvoznačici. Koliko je to siromaštvo spram Šuleka, ne treba isticati. Broz-Ivekovićev Rječnik spominje tek jedan primjer drugačijeg značenja: »komparativnu nauku o jezicima« — bez tumačenja.

Međutim i prije i poslije Broz-Ivekovićeva *Rječnika* i jezikoslovne (tobože pravopisne!) reforme »izborene« za Khuen-Hedervaryja u jezičnoj praksi upotrebljavana je pojmovna distinkcija riječi *znanost* i *nauka.* Evo primjera: Ante Starčević, govoreći 1883. o »Školskom sustavu« kaže: »Srednje i više učionice moraju biti poradi znanosti...« (Izabrani spisi, Zagreb 1945, str. 261). Ili drugom jednom prilikom: »Muži, koji se dadu na znanost, neka ne rade ni za vladu ni proti vladi, nego neka istraživaju, razjašnjuju i razširuju istine znanosti... Sokrat učijaše jedinost Boga. To bijaše proti atenskoj vladi; razumnik plati glavom. Danas nemalo sav sviet drži se onoga nauka.«

U četvrtom izdanju *Logike* Đure Arnolda iz 1917, koja je već u drugom (1898) »udešena prema novom pravopisu«, pa i pod utjecajem nove jezične prakse, zateći je po koji put *nauku,* ali *znanost* nije nestala. Arnold kaže npr. da je »filozofija znanost svih načela od pojedinih znanosti«, da je ona »historijski prva znanost« (sve str. 137), a da »bez logike ne može biti nikakove znanosti« (str. 135); kao i ranije, kad je pisao kako »psihologiji stoje u pomoć i druge znanosti«; (Arnold, *Psihologija,* II izdanje, 1895, str. 13). U *Estetici* Franje Markovića iz 1903. naslovi prvih poglavlja na priliku glase: »Estetika prema filozofiji i ostalim znanostima«, »Pomoć estetici od drugih znanosti« itd. Biblioteka, u kojoj je Markovićeva knjiga objavljena, u kojoj i Kuzmićev prijevod Aristotelove *Poetike* (1912) nazvana je — »znanstvena knjižnica«. Basariček u *Kratkoj logici* 1911. kaže kako je logika »u svezi sa svjema znanostima, te je s pravom nazvana 'znanost sviju znanosti'«

(str. 44). Bazala u *Povijesti filozofije* smatra potrebnim oba izraza: i znanost i nauku (vidi npr. svezak 1, Zagreb 1906, Uvod, § 1, str. 5—19, naročito 15—19), Josip Stadler u Sarajevu kaže 1904. da je logika — znanost, a prof. Vladimir Filipović piše u Zagrebu 1955. raspravu *Problem znanosti i znanstvene metodologije* (Zbornik radova, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, knjiga III, str. 1—9).

Zašto je potrebno citirati znanstvene rasprave i školske knjige, ponajviše s filozofijskog područja? Zato, što je najnormalnije pretpostaviti da će u njima elementarne distinkcije biti provedene. Ali u poratnom razdoblju znanost sve više iščezava. U *Logici* Ivana Večerine riječ je o »naukama« (IV izdanje, 1960), *Logika* Gaje Petrovića (Zagreb 1964) logiku smatra naukom i stalno govori o nauci i naukama jer autor smatra kako je moguće reći »nauke *ili* znanosti« (str. 230). Danko Grlić u *Školskom leksikonu*, svezak »Filozofija«, nema posebne natuknice »znanost« ali u tekstu normalno koristi tu riječ, dok na zapanjujući način *Enciklopedija Leksikografskog Zavoda* u Zagrebu (II izdanje) piše sinonimno »nauka (znanost)«, bez distinkcije. A ipak, riječ (pojam) »znanost« dobro poznaje hrvatska kultura druge polovine 19. stoljeća, upotrebljava je vrlo jasno književna teorija hrvatskog realizma, a u 20. stoljeću, između dva rata Ljudevit Dvorniković eksplicite navodi distinkcije naših termina označivši ih u zagradi njemačkom riječju: »nauka (Lehre)« i »znanost (Wissenschaft)«; (vidjeti: »Vijenac«, Zagreb, III/1925, knj. III, broj 1). Bez te distinkcije nemoguće je mnogošta zamisliti, a kamoli pojmiti u modernim znanostima, još više, u filozofiji. Zato rad Ante Pažanina u terminološkom smislu s pravom nosi naslov *Znanstvenost i povijesnost u filozofiji Edmunda Husserla* (izdanje Naprijed, Zagreb, 1968), jer doista ne bismo ništa razumijevali od nauke Husserlove, tj. od onog što je on učio i naučavao o znanosti bez distinkcije »nauka« i »znanost«.

Distinkcija o kojoj je ovdje riječ, i koja je u znanosti i među obrazovanim ljudima potrebna, provedena je dosad možda najjasnije u *Filozofijskom rječniku* što ga je objavila Matica hrvatska (Zagreb 1965) gdje je doslovno rečeno da *nauka* »nije isto što i znanost iako mnogi upotrebljavaju pojam u tom smislu« (pa je čak vidljivo da u jednom specijalnom aspektu ta distinkcija nije uvijek očita ni u drugim jezicima). »Naukom nazivamo (kaže dalje Rječnik) — za razliku od pojedinačnih znanosti — zajedničkim ciljem ili svrhom povezane rezultate pojedinih znanosti, koji služe istoj praktičnoj primjeni. Tako nazivamo naukom npr. medicinu, jer ona povezuje rezultate i fizike i kemije i psihologije itd., a sve sa svrhom da pomaže održanju i poboljšanju ljudskoga zdravlja. Tehničke nauke povezuju rezultate matematike, kemije, fizike i drugih znanosti.« I napokon: »također naziv za skup međusobno povezanih teza koje netko zastupa, dakle u istom smislu kao učenje, nauk ili doktrina (njem. Lehre, franc. doctrine)«. U istom je Rječniku pod *znanost* navedeno slijedeće značenje: »šire: skup svih metodički stečenih i sistematski sređenih znanja; također: djelatnost kojom stječemo takva znanja; uže: metodički stečena i sistematski sređena znanja o određenom području ili aspektu zbilje; također djelatnost kojom stječemo takva znanja. Sve znanosti u užem smislu čine znanost u širem smislu . . .«

Nadajmo se vidjeti ove distinkcije provedene i u slijedećim knjigama Rječnika Matice hrvatske, jer neće biti da su relevantne samo za uže struke, nego i za književni jezik u cjelini. U novosadski zasnovanom

Pravopisu (Zagreb 1960) ubilježene su obje riječi, ali je od *znanosti* navedena samo izvedenica *znanstvenost*, a *znanstvenjak* je označen kao »zastarjelo« (!?) i nema upute da li je dobro ili loše *znanstvenik, znanstven, znanstveničkі* i sl.

IV

U svemu tome tužno je tek: umjesto da se doista bavimo znanošću prisiljeni smo nekako neprekidno baviti se — riječima. Izgleda to — u obratu — poput one »da se Vlasi ne dosjete«. Ne vrijedi li ipak, napokon, bar što nam se jezika tiče (ako nije flatus vocis), ona latinska: *nomen est omen?*

Čega je ovdje ime — znak? Kad svojedobno Heidegger bijaše rekao da o prijevodu jedne (doduše bitne filozofijske) riječi ovisi sudbina Zapada, moglo je to izgledati malo pretjerano, ali baš posve neopravdano ipak nije bilo. U slobodnoj, uvjetnoj primjeni te ponešto prigodnoj interpretaciji mogli bismo stoga reći: ako se u shvaćanju i poimanju pojmovnog sadržaja i smisla nekih bitnih riječi (pojmova) sabiru temelji određenog nazora na svijet i život čovjekov, pa i bitak svega što jest, nije li onda promjena u shvaćanju tih temelja ujedno i promjena odnosa prema cjelokupnosti svega na što se dotično shvaćanje odnosi? A ukoliko je riječ o čovjekovu svijetu i životu, onda će promjeni odnosa zasigurno korespondirati i promjene tog svijeta i života samog. Stoga nam se čini kako ni promjene terminološkog karaktera prenošenjem upotrebnog težišta od znanosti na nauku nikako u zamjeničnoj porabi njihova značenja ne mogu ostati bez zbiljskih, realnih promjena njihova statusa u društvenom životu sredine odnosno nacije, kao i u modusu opstanka njih samih.

Razlikujući primarno *nauku* (njemački Lehre) kao »nauk« i »doktrinu«, od *znanosti* (njemački Wissenschaft) kao onog što je »scientia«, razlikujemo uistinu i dva moguća pristupa prema onome što je moguće znati, a otud onda i prema istini. Dok nauku netko naučava u određene svrhe i mi je kao nauk primamo, znanost je kao sustavna cjelina metodički postignutih znanja odnosno istinā, ipak ono, za čim u spoznaji to jest našoj spoznajnoj znati-želji kao idealu težimo. U nauci su znanja (pa dakle i istine također) podvrgnute (preparirane) svrhom naučavanja; dakako ne i bez interesa i namjera onog tko i zašto naučava; znanost je pak, kao »nužna cjelina« — s pravom kaže prof. V. Filipović — uvijek primarno i temeljno »determinirana idejom istine«[2]. Pa premda nema neke apsolutno »čiste« znanosti, koja bi bila sama sebi svrhom, koju bi strukturiralo samo znanje radi znanja (isto prof. V. Filipović u citiranoj raspravi, str. 5—6), ipak je ideal znanosti »rad kritičkog duha znanosti same«[3], rukovođen idejom istine, a ne idejom pragmatički neposredne primjene i namjene.

Ako nam sad u hrvatski književni jezik, u pisanoj i govorenoj riječi, sve više u porabu nadire (stihijom, neznanjem ili nasilno) umjesto znanosti — nauka, onda to u jeziku koji je već imao naslućena i fiksirana, diferencirana značenja, ne može biti ništa drugo nego slika zbiljskog odnosa, tj. izmjene odnosa prema sadržajima što su navedenim riječima (pojmovima) obuhvaćeni. Doslovno: izmjena zbiljskog našeg (ljudskog, društvenog) odnosa (položaja) prema znanju, i dalje, prema

[2] V. Filipović, *Problem znanosti i znanstvene metodologije*, Zbornik radova, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1955, knjiga III, str. 8
[3] op. cit., str. 3

istini. Ako nas preplavljuje nauka umjesto znanosti, ne znači li to da je definitivno postalo važnije tko nauku naučava, što naukom naučava, koju nauku naučava i da ovaj ili onaj nauk naučava, negoli to, što znanost uistinu kao istinu i o istini zna? Dominira nauka; od znanosti smo udaljeni. Znanosti zapravo i nemamo više. Sve je nauka, doktrina, disciplina. (Napomenuti je kako sve to nema direktne [nego tek indirektne] smisaone korespondencije s onim što nazivamo modernim scijentizmom. Taj problem ovdje nije raspravljen, jer je predmet rasprave, na žalost, nametnut razinom naše »zbilje«, tj. stvarnosti, ispod svjetske razine apostrofiranog problema. Zabrinjavajuća agresija suvremenog scijentizma u nas se javlja u obliku nauke kao prešućene dogme, doktrine, discipline. Međutim, i baš zato, zahtjev povratka digniteta znanosti ni u kom slučaju ovdje nije zahtjev uspostave »suvremenosti« uspostavom scijentizma kao dominantne suvremene zbilje, nego zahtjev povratka digniteta istini, znanstvenom radu kao znanstvenom i slobodi kritičkog duha uopće.)

Izmijenjen odnos prema znanosti izmjena je odnosa prema znanju a otud, istaknimo još jednom, i prema istini, dakle promjena i u jednoj od konstitutivnih relacija iz strukture bîti čovjeka, bîti ljudskog. Možda u naučavanju nauka i steknemo dosta najraznorodnijih, za život, gospodarstvo i politiku trenutno potrebnih praktičnih znanja, nešto smo ipak izgubili: mogućnost primjene vlastitog kritičkog duha, samostalnog znanstvenog istraživanja, samosvojnost odnosa prema istini. A to se onda i te kako manifestira u jednom razvijenom, stoljećima kultiviranom jeziku kao što je hrvatski. I obratno: atak na jezik manifestira se, na kraju, kao atak na biće čovjeka.

Slušajući radio i televiziju, čitajući novine i časopise postaje vidljivim: iz naše jezične upotrebe nestaje (da li slučajno?) riječ »spoznaja« i nameće se riječ »saznanje«. Međutim, u hrvatskom jeziku riječ »saznanje« ne označava ono što znači u drugim jezicima; u Hrvata nije isto *spoznati* i *saznati*. Istinu spoznajem u svom spoznajnom činu, pa spoznata istina postaje moje znanje i osvjedočenje (spoznanje). Doduše, istinu mogu i saznati od nekog ili preko nekog ili nečeg, no tad to više znači doznati nego spoznati. Doista, u naučavanju nauka mogu doznati (saznati) mnoge istine (poluistine i neistine), a ipak je samo znanstvena spoznaja ono što čini znanost znanošću, dakle znanost, po kojoj je tek i nauka moguća. Međutim, ako smo neprestano upućivani samo na saznanja, tj. određeno doznavanje samo određenih istina i određenih nauka (određene nauke), nismo li u situaciji da nam se tek odabrane »istine« serviraju? Nije li to za znanstvene istine i znanja kao nekad za knjige *Index librorum prohibitorum*? Znanje, nježno priređeno *ad usum Delphini*? Katekizam, dogma? Kultura hrvatske nacionalne zajednice gubi tako jedan od bitnih svojih konstituensa: znanost.

I tako, umjesto da nam je omogućeno znanstveno istraživanje, znanost i znanstvena spoznaja, dnevna (zlo)uporaba našeg jezika nudi nam »naučna izučavanja«, samo »nauku« i »naučna saznanja«. Kao da smo zaboravili kako je zanat moguće *izučiti* ali da se rädi znanosti, spoznajā i istinā moramo truditi *istraživanjem* i *proučavanjem*. Jer, ako svega toga nema, morali bismo se doista upitati, čemu nam Akademija znanosti i umjetnosti, taj — kako nekad reče Starčević — »duševni sladoled« u zemlji analfabeta? A ipak ime, riječ i pojam, »znanost« u naslovu Akademije ima svoj pravi smisao.

V

U narodu koji već ipak ima znanstvenu i filozofijsku tradiciju, koji se trudio zaista i oko svog znanstvenog nazivlja, terminologije, gdje su napisane već i školske i originalne knjige o teoriji spoznaje, rasprave o položaju i važnosti znanstvenog rada i znanosti uopće za čovjeka i njegov društveni život, doista je nedopustivo praviti zbrku koja potječe iz »čistog« neznanja, nameću̇i tako pad u nivou od spoznaje na saznanje, od znanosti do nauke. Ako nam ipak netko stalno sugerira takav nekakav sveizjednačavajući nauk, zar ne bi bilo normalno pretpostaviti da takvi, prije nego nam nešto svojom naukom naučavaju, bar nešto od već stečenog znanja znaju, tj. da im razvoj znanosti i u ovim našim krajevima nije terra incognita!? To isto vrijedi za umjetnost, premda je uvriježeno mišljenje u nas da na tom području neka naročita znanja baš nisu potrebna. Tako čujemo (radio, televizija, javna predavanja) ili čitamo (novine, časopisi), u Zagrebu (!?), kako nas umjetnička djela — »plijene«. No neka mi oprosti svaki vrlo štovani kritik, koji, umjesto da nam ponudi »oduševljenje«, servira »pljenidbu«, ali eto, neka mi, kažem, oproste poštovani kritici, što pri tom izrazu (plijeniti) imam nekakve vojno-državno-(erarsko)-policijsko-sudsko-pravne asocijacije, a ni u kom slučaju estetske ili estetičke. Jednakim načinom što ću, kaže li, napiše li netko »pol« asocirati recimo Amundsena ili bilo kojeg drugog istraživača polova, a ne — spolova; jer u hrvatskom jeziku polovilo doista nije isto što i spolovilo. A bude li riječ o spolovima, drugo je: u asocijativni krug ulaze ili ginekolozi i veneričari ili od imena »stručne literature« primjerice Havelock Ellis, Van de Velde, Kinsey, a među domaćima Gudrum-Oriovčanin, Bedenić, Sučić, pa zašto ne i Košiček; a od onih što se bave polno-spolnim pitanjima Aleksandar Kostić.

Groteskno je tragikomično (čak bolno) tjerati primjerima do apsurda, no može li se drugačije, ako je situacija jezična potpuno — apsurdna. Nemoguće je pretpostaviti kako lektori po svim uredništvima baš nikako ne znaju svoj posao. I nemoguće je pretpostaviti kako znanstvenici i učenjaci ne razabiru sami što je znanost a što nauka, ne razlikujući »naučenjaka« od naučnika. I nemoguće je pretpostaviti kako umjetnici ne znaju (naročito oni koji trže svoja djela) kada *plijene* publiku, a kad ju oduševljavaju.

Zaista, bit će, nije riječ tek jedino o jezikoslovnom nadmudrivanju. Ovaj tekst upravo je nastojao barem ukazati, ako ne potpuno pokazati ili dokazati, kako je riječ o mnogo kompleksnijoj problematici koja dopire do zbilje života, i koja, ako i jest jezikoslovna, n i j e s a m o jezikoslovna. Indikator je barem određene kulturne klime, a i mnogo više. Ako je pak o hrvatskom jeziku riječ, onda ovo razmatranje nije imalo purističko-istrebljivačke namjere i suglasno je stoga s već citiranom izjavom prof. Vranickog kako treba nastojati oko bogatstva jezika, samo — ne na onaj način kako je on predložio. Ovo razmatranje ne smjera na to da iz jezične porabe izbaci »nauku« a ostavi »znanost«, da izbaci »saznanje« a zahtijeva samo »spoznaju« ili »spoznanje«. Naprotiv, zalaže se, da za račun, narivavanja *nauke* ne izgubimo *znanost*, da za račun *saznanja* ne iščezne *spoznaja*. Neka ostanu obje, jer imaju svoj smisao: i znanost i nauka, i spoznaja i saznanje. Ali neka im poraba bude jasna, specificirana, a tamo gdje je nejasna neka uznastojimo oko jasnoće. To znači bogatstvo jezika. To je uostalom i mjerilo razine dosegnutog kulturnog razvoja, povijesnog razvoja. Zašto se silom vraćati nazad? Uostalom, staro je pravilo: *qui bene distinguit bene docet*.

MORALISTIČKI ROMAN

Slobodan Novak, MIRISI, ZLATO I TAMJAN, Matica hrvatska, Zagreb 1968.

Opora otočka idila *Izgubljenog zavičaja* koje čitalac nije bio u prvom susretu s ovom prozom svjestan jer je sakrivala devet desetina gorčine poput plutajućeg ledenjaka, u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* definitivno je iščezla s obzorja romaneskne vizije ovog izvanrednog spisatelja. Lirska nostalgija koja kao da je nagovještavala određeni optimizam i nadu, pretvorila se u gorki samoobračun intelektualca koji se našao u jednom gorgonskom svijetu čija površinska pojavnost kao i skrivena bitnost obeshrabruju. Toplo podneblje u kojem je sazrijevalo djetinjstvo i mladost u ovom romanu je iščezlo. Promijenila se klima. Svoje zrelo doba Novakov invalid ne živi na vulkanu suvremene civilizacije, on se povukao u egzil, na glečer ravnodušnosti gdje vlastita patnja i patnja drugog postaju metafore jedne univerzalne ravnodušnosti. No, to izbjeglištvo ne pruža mu pravo utočište, jer je u junaku (rekao bih i u piscu), esejizirano iskustvo jednog naraštaja koji nije uspio jednu političku pobjedu pretvoriti u totalnu pobjedu čovječnosti.

Dok je u *Izgubljenom zavičaju* Slobodan Novak s nekom bolnom nostalgijom pokušavao u sjećanju zaustaviti i evocirati makar i samo jednu pregršt uspomena iz djetinjstva i tu je potrebu ostvario kreacijom jedne subjektivne mitologije zaustavljenog vremena i ljubavi prema nekim privilegiranim trenucima u kojima je otkrivao smisao svog postojanja, u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* to je iščezlo čak i kao intencija. Sve stvari, svi događaji, lica, prostori, totalitet prošlog koje se zrcali na nemirnoj rotirajućoj plohi trenutnog i sadašnjeg kao nejasne, no emocijom nabijene uspomene na vrijeme smisla, bile su prisutne kao arhetipski amblemi jednog svijeta iluzija vrline, svijeta koji je postojao upravo zato jer je neprestano stvarao višak smisla, višak moralnih vrijednosti, jer je svoju upitnost stavljao sučelice totalnoj problematici ljudske personalnosti.

Razočaranje koje kao logički završetak velike, ali poetski produktivne iluzije, koju simbolizira onaj izgubljeni smiješak Made, kao svjedodžba o završetku prvog stupnja tog mukotrpnog naukovanja životu, to razočaranje koje na kraju postaje gotovo nazor na svijet glavnog junaka (iako je riječ zapravo o tragičnoj traumatskoj posljedici življenja u svijetu u kome a r k a d i j a postoji samo kao metafora jedne neostvarive tlapnje), u romanu *Mirisi, zlato i tamjan* r a z o č a r a n j e je postalo i oblik i poruka ove subjektivne mitologije. Taj naoko privatni svemir sa svojim sunčevim sustavima ironije, straha, tjeskobe, socijalnih mehanizama uvjetuje gustoću atmosfere, akcelaraciju, floru i faunu tog romanesknog svijeta.

Riječ je zapravo o moralističkom romanu, glavni junak je žrtva skrupula koje izgleda da više nikoga u tom svijetu ne obavezuju ni na šta. Iako je riječ o prozi koja je prije svojom fakturom tradicionalna, fabula je ipak atrofirala, a vremenski ciklus u kojem se ono malo radnje i događa groteskno je alegoričan. To je ciklus između dvije mukotrpne, gotovo bismo rekli, katastrofične stolice Madone Markantunove koja pati od opstipacija. Unutar tog ciklusa epski zatvorenog, nabijenog ne značenjem, već

značenjima, koja se gledana sa stanovišta tradicionalnog dramsko-narativnog kauzaliteta isključuju. Jedan život određen je probavnim ciklusom jedne gomile napola mrtvih stanica i u toj groteksnoj kontrapostaciji materije koja umire i duha koji je osuđen na smrt zbog uzdržljivosti, zbog karcinoma ironije koji ga izjeda, i smrt i umiranje poprimaju mitsko značenje ne samo za glavnog junaka, tog već na neki način destrukturiranog čovjeka, već i za vrijeme i prostor u kojem se sve ovo dešava.

Roman je uvijek bio mitski (pjesnički) način kojim se društvo iskazuje, to je uvijek bila formula koja govori kako čovjek živi ili pak treba živjeti. Između ove sadašnjosti i one neizvjesne budućnosti ostvarivala se ne samo utopijska svijest romana, odnosno imaginativne produkcije, već i metafizika njegove prirode. Tradicionalni roman imao je uvijek dekorativnu fasadu. Bila je to kuća s mnogo prozora i vrata, ali samo su jedna, ona od pisca imenovana kao prava, bila otključana. Kroz ta vrata vodio je put do soba u kojima su se odigravale tragedije, melodrame, komedije, užas je smjenjivao burlesku, ljubav prijetvorno udvaranje, smrt rođenje. Sve je dakle u tom svijetu pod staklenim zvonom »realnosti« živjelo razapeto između prirodne antiteze koja je ostvarivala nužnu društvenu i etičku napetost — u kojoj smo vidjeli jedini pravi i valjani razlog da se roman uopće i ispripovjedi. Norma onog iskazivanja društva bila je uvijek poznata, iako se mogla modificirati između različitih kombinacija, ona se mogla doduše poštivati ili ne poštivati, pa je roman prema tome mogao biti ili *ružičast* ili pak *crn*, no ništa nije ukazivalo na njezinu odsutnost. Smisao pričanja dakle mogao se opravdati građenjem odnosa između iskustvenog i utopijskog dijela te svijesti. Ravnodušnost je na određeni način slična toplinskoj smrti u kojoj se tlakovi izjednačuju. Ona registrira zbivanja i ponašanja, no ne klasificira ih. Radoznalost zamjenjuje inteligencija. Radoznalost je ulazila na ona jedino otvorena vrata i jurila je iz prostorije u prostoriju zaboravljajući odmatati Arijadninu nit. Inteligencija na kojoj dobrim dijelom počiva suvremeni roman izmišlja lukavstva kako bi otvorila sva vrata i sve prozore, ali inteligencija ne ulazi u avanturu bezglavo, ona kroz svaki prolaz ulazi s tom spasonosnom vrpcom, zaboravljajući da će se ipak nužno zaplesti i da će se odjednom mnogo prolaza i izlaza pretvoriti u bespuće.

Ovaj roman nosi mnoge osobine i tradicionalne i moderne proze, ali istodobno te značajke i dezintegrira — potire njihove isključivosti — tako da se objektivistički opis nadopunjuje ironičnom digresijom, psihološko poniranje s anegdotom, konkretno lice s idejom o njemu itd. — no još uvijek lica, njihova personalnost nije se raspala pod nezaustavljivim djelovanjem kiseline objektivističke apersonalnosti. Madona, Draga, Erminija, liječnik — sve te osobe egzistiraju u svojoj ljudskoj personalnosti, a ne samo tek kao ideologizirani amblemi jedne ironizirajuće svijesti, iako je njihov položaj i funkcija na određeni način zamišljen kao antiteza vis á vis realnosti iz koje je Novakov junak emigrirao kao »nasilni invalid«, kao žrtva permanentnog pritiska na posebnost ljudske personalnosti. Ovaj atak na individualno, na posebno, na privatno dovodi junaka u situaciju da je sve više i i sve radikalnije primoran apstinirati od neposrednog sudjelovanja u funkcioniranju društvenog mehanizma. To »izvlačenje« iz života dovodi ga do dobrovoljne konfinacije na otoku, do paradoksalne odluke da bešćutno, a opet pseći vjerno koncelebrira u ritualu oko gotovo mitski dimenzionirane opstipacije Madone Markantunove koja se raspada, no u tom svojem raspadanju, nestajanju ostaje uporno dosljedna da se svojom hipokrizijom bori protiv hipokrizije drugih. *Nihil humani a me alienum puto*, u znaku ove izreke kao da je nastala sva europska moralistička proza, ne samo dalekog volterovskog doba, već i ovog našeg — beketovskog. Novakov je stav svojstven rezigniranom humanistu, koji je nekoć mnogo nada polagao u neki imaginarni društveni ugovor ne samo klasa, već i ljudskih naravi, no koji je postao svjestan da je i taj fiktivni, utopistički dogovor postao nemoguć, zapravo besmislen, jer svijet i njegove norme postadoše parodija sebe samih, a misao, pa čak i akcija koji bi na određeni način željeli transcendirati ovu golu pojavnost izazivaju ironični podsmijeh ili ničim prikrivanu skepsu. Sve se odjednom srozava u besmislenu ili obesmišljenu (kroz akciju) imanentnost. Taj se svijet tako odjednom našao između čekića akcije i nakovnja ideja i jednostavno se destrukturirao izgubivši čak i mogućnost ideje o totalitetu kao jedinom obliku nade. Međutim, ne radi se ovdje o upitnosti jedne spekulativne filozofije kojoj je djelomice bio sklon npr. Ivan Galeb Vladana Desnice, nije to više ni onaj tip egzistencijalnog bunta kojim je prožet Filip Latinovicz Miroslava Krleže, nije to više mudrijaško

rezonerstvo Valenta Vudriga iz romana *Na rubu pameti*, ovdje je došlo do dezintegracije ideje, ovdje je upitnost isključivo na razini čovjekove personalnosti, njegove subjektivnosti i predmetnosti, odnosno mikrokozmičke objektivnosti u kojoj dolazi do dezintegracije vizije totaliteta. Junakova personalna nesigurnost ukotvila se u riječi, svaka prividna identičnost između riječi i stvari na kraju se potire kroz novakovsku permanetnu igru *logosom*. Riječi disociraju stvarnost, ona jednostavno iščezava rastopljena u toj slatkastokiselkastoj melasi ideja i ideologija i biva trpkom groteskom:

— Evo je! — likuje on kao da mi donosi slobodu. — Čestitka! Iz naše sedme republike!

Smiješim se, pritišćem isciđeđenu ružičastu sjekotinu na studen kamen, pa je zamatam u rupčić, a poštar zatvara za sobom vrata, kao da je on vas cijeli stigao iz inozemstva i kao da će se ovdje nastaniti. Čak i ogledava vrt i kuću i šetkajući tako recitira svoju naučenu lekciju:

— Nije dama iz Amsterdama; nije gracija di Dalmacija, nego socijalistička emigracija, dojče bundespost, stručnjak iz Tibingena, magister farmacije Brekalo. Hja, ne imponira mi i ne cijenim ime Brekalo; imponiraju mi drugačija imena. Dakle, i vama sretan Božić i čestitamo! (str. 97).

ili

— Ti to znaš! — gotovo je viknula. — Znaš, jer si bio gore prije pet godina, znaš, jer više od mene o tome ovdje i slušaš i čitaš i razmišljaš! Ničega drugoga nema nego to što znaš. Ništa se meni nije izuzetno desilo, i ne moraš me sumnjičiti! Jednostavno sam odjednom shvatila to što si ti sigurno već znao: da mi nemamo gore više šta tražiti, jer nema tamo u tom novom društvu ničega što bi nas moglo učiniti sretnima. I kakva je onda društvena svrha cijele te papazjanije!

— Ah — odmahnuo sam s olakšanjem — društvena svrha dolazi uvijek s društvenog vrha!

Ušutjela je časkom prezrivo, odbijajući moje olako likvidiranje svih problema. Ali negdje u sredini parka patetično je rekla kroz suhi plač.

— Gdje su tvoje egzaltacije!? Mjesto što praviš kalambur, trebalo bi se zapitati što si bio, a što postao. To je užasno. Pa ti više ni u šta ne vjeruješ.

— Gle! Baš ja, iznimno!

— Govorim za oboje. Ni u što ne vjerujemo. Nećemo da vjerujemo.

— To danas već vrijedi za milijune.

— Ali i ne želiš ništa!

— Želim. Želimo i suviše. Ali egzaltacije su prošle kao sve egzaltacije, da. Bili smo razmetljivi, oholi, prepotentni, mislili smo ako nemamo što izgubiti, da smo zato sve zavrijedili. A nismo znali da sve ono što u svijetu propadne od našeg siledžijstva i bahatosti, da je sve to gubitak za svijet koji postaje naš. Mislili smo da otvaramo zlatnu eru, a ja se, eto, pitam, da li bi ovakav svijet kakav je sada više itko htio od nas preuzeti... (str. 190—191).

Igre riječima rađaju metafore svijeta u kojem skapava ovaj »invalid budućnosti«, koji funkciju ljudskog života i čovjekove personalnosti ne želi ni po koju cijenu iluzornog blagostanja ili oslobođenja od bilo čega žrtvovati funkcionalizmu i utilitarizmu ovog trenutka naše povijesti.

Slobodan Novak se od sentimentalnog opservatora u prozi *Izgubljeni zavičaj* razvio u ironičnog mimetičara u romanu *Mirisi, zlato i tamjan*. Njegova igrivost iz očaja gledana iz više aspekata vrlo je indikativna. Gledana očima stilističkog kritičara ona otkriva dimenziju egzistencijalne nesigurnosti u kojoj se riječi poigravaju s nama a ne mi s njima, ali istodobno njezina indikativnost nije isključivo moralističkog značenja, već je oblik egzistencijalnog obračuna s onim što ne iskazuje ljudsku autentičnost, a postalo je simbolom pragmatike našeg vremena.

Ogorčenje je nadahnjivalo mnoge, pa čak i one najinspirativnije stranice romana *Mirisi, zlato i tamjan*, ideja suprotstavljanja oblikovala je brojne stranice, pa čak i čitavu strukturu djela, no ogorčenje prije vodi prema protestantskom pijetizmu negoli prema obzorju na kojem se otkrivaju nove vizije. Upravo u toj komponenti neostvarive ljubavi, čežnje i nade koja je bila dominantna u *Izgubljenom zavičaju* valja potražiti najdublje opravdanje ironije koja je pobijedila u ovom romanu koji predstavlja još jedno poglavlje u nizu vrlo značajnih djela suvremene hrvatske proze koje od reda doživljavamo kao *blagovijest* dolaska jednog totalnog romana o našem čovjeku u našem vremenu pod univerzalnim teretom vječnih ljudskih pitanja.

Branimir Donat

DJETINJSTVO POD VEZUVOM

Giacomo Scotti, RASPETA SOVA, »Naprijed«, Zagreb 1968.

Neka živi bura koja odlazi i vraća se. A kažeš da se svijet preokrenuo.

»Napisat ću drugom prilikom roman o te dvije svoje izgubljene godine, jer su zbilja slabo utrošene.« A ono što je Scotti kazivao o inome dobu svoga djetinjstva, nije posve roman, to je putopis kroz sjećanja. Neodoljivo me podsjeća na »Brezov sok« Ščipačova, i nije to kelerovsko ironiziranje djetinjeg ushita pred svijetom, ni Proustovo čudesno osjećanje drhtaja lopoča na koji se uzverala žaba. To »doba radoznalosti« on je prigušio razložnošću i razborom zrelosti, i kao da se u smirenosti ugledao na onoga nastavnika što ih je vodio na prvo viđenje mora:

Kad ugledasmo more, ne začu se ni jedan krik, prevelika je bila površina vode, previše modra, previše... Zanijemili smo, dah nam je zastao. Čuo sam samo učiteljev glas, koji je jednostavno rekao:

— Ovo je more.

Knjige o djetinjstvu nemaju kompozicijsku napregnutost početka i kraja, nisu pisane u luku smrti. Tako knjiga Giacoma Scottija počinje povratkom svome domu podno Vezuva, tiho bubri u vremenu, i završava njegovim ilegalnim prijelazom naše granice (1947) — ima programatski kraj. U svome istraživanju djetinjstva pisac nije otkrio nove dimenzije doživljajnosti, pa kad kaže: »Malo-pomalo djeca bi pozaspala u krilu odraslih da bi se ujutro probudila u svojoj postelji« — ćutimo kako je izostavljeno ono metafizičko prelaženje prostora u snu, i to je plošnost cijele knjige: nema u njoj poniranja u prvotnost svijeta niti začudnosti. Ali je sva lirska, čita se s užitkom.

Pisac tvrdokorno iznosi podatke, privatno nabraja, i dvoumiš se je li to stilska težnja ili slab opažaj bitnosti. U njega gotovo nema iracionalnog proživljavanja bivšega, i obrednost prirode on doživljava izvanjski, pa čak i razapinjanje sove na nadboju kućnog praga protiv uroka, iznosi opisno. Zato opetujem kako knjiga ima čitkost i čistoću, ali nema u njoj onih rasjećenih mjesta, kapanja krvi i djetinjskih bistrina od nekog prohujalog oblaka. »Napokon, ne pišem za druge, pišem za sebe, da bih obnovio uspomene. Pa što ako je sve zbrkano.« Dapače, pisano je sabrano, a ona napregnutost kompozicije nadoknađena je postupnošću iskustva: od djetinje bezazlenosti do surovosti oko njega. Ta je surovost poentirana ratom, a mogla je i drugim, jer je ona svagda nazočna, samo je djetetu zaklanja otvorenost poetskom. Ton dječjeg iskaza, blagost i naivnost Scotti zna postići i samim domećanjem riječce »nego«. (»Nego, lijepo su zvonila naša zvona.«)

A znao je pisac biti i slojevit. Tu se ne trudi da bude dječji naivan, njegovo motrenje zadobiva pravu složenost, oštrovidnost koja ga je i učinila piscem, a ne pričalom. U Noli, kad je pošao u gimnaziju, otkriva dvije nove stvari: staklanu i javnu kuću. Kroz »velike prozore« staklane on vidi sve u njoj: blistave kugle, radnike gole do pâsa; pred javnom kućom ne viđi ništa u njoj, samo zeleno i crveno pročelje, i finim psihologijskim zamjećivanjem, Scotti kazuje ironiju viđenja, izopačenu tajnovitost svijeta, koju smotri radoznalo oko dječaka i ćuti um prve čovječje zrelosti.

Nego, sada kad smo se oslobodili prosuđivanja, možemo kazati kako su najsnažnija mjesta u knjizi kad iz avionâ pucaju na vlak pun naroda, upravo dok Scottijevi tresu orahe, i putnici smrtno ranjeni, držeći se rukama za prsi ili trbuhe, dolaze pod orahe i umiru uz njihova bijela debla. Ili strijeljanje tridesetorice, gdje ćutiš besmisao svijeta u nekoj pitagorejskoj usudnosti broja: »Potom zatrpaše jamu zemljom i kamenjem. Iznad postaviše samo jedan veliki križ.« Posebno je lijepa blagost *humora*, anegdotičnost svakidašnjeg življenja: »Sveti je Ivan prikazan kako desnom rukom pokazuje nešto iza svojih leđa. Naš je župnik to objasnio kako nas sveti Ivan moli da nuždu obavljamo tamo dolje u Lagnu. To je stoga što u selu nema javnog zahoda.« Pa ona tiha mudrost naroda, što u davnim spisima i starim riječima počinje s »jere«, kao ova skupno-individualna zamjedba: »jer vazda je u životu svakoga čovjeka nekakav rat«. Još bih posebno kazao da su lijepi i s umijećem pisani prijelazi u pričanju, pa kako i treba biti u lirskoj prozi, stavci i poglavlja čini se da su kitice malo veće pjesme: u knjizi vrijeme krupnja poput nasutka zemlje pod lopatom marna ratara.

Svemu ovome u čemu je knjizi pohvala, pridonosi i vrstan prijevod Jerke Belanove, koja je talijanskom južnom jeziku našla srodna u arhaici

govora Dalmatinske zagore. Poneka sitna nezgrapnost ili riječca iz govora s istočnog područja jest ono što u fizici nazivljemo »zanemarivim«.

Makar je pisac kazao kako »piše za sebe«, kritika se na to ne obazire i evo, u ovome slučaju, nije njegovo djelo prosuđivala s isključivošću ili strogošću. »Raspeta sova« jest čitka, djelo pjesnika, nije pisana na podlozi misaonosti, nije oporba svijetu... A možda je Scotti imao pravo: samo se pričinja da se svijet kroz našu zrelost preokrenuo u zbiljskiji.

Ali kad vidiš da su tu ploče vezuvske lave, raspeta sova na nadboju vratiju, žao ti što pisac nije proživio djetinjstvo u viziji, drhtaju Zemlje, u bliskosti s pravatrom.

Jozo Vrkić

VRIJEDNA MONOGRAFIJA

DUBROVAČKO SLIKARSTVO XV I XVI STOLJEĆA, Kruno Prijatelj, fotografije Nenad Gattin, »Zora«, Zagreb 1968.

U seriji »Umjetnički spomenici Jugoslavije« izdavačko poduzeće »Zora« objavilo je monografiju Krune Prijatelja o dubrovačkom slikarstvu XV i XVI stoljeća. Mada o tom poglavlju hrvatske umjetnosti postoji prilično opsežna literatura, ova ga knjiga prvi put prikazuje u reprezentativnom obliku, koji ocrtava i obilježja vremena — karakter trajanja — ali i izborom najviših kvaliteta ili pak najizrazitijih posebnosti prikladno omogućuje sintezu i valorizaciju te povijesnoumjetničke cjeline.

Iako je Dubrovnik najsvjetlija točka hrvatske kulturne povijesti i sa različitih područja naš najznačajniji doprinos kulturnoj povijesti Evrope, i na njegovu se umjetnost, a posebno na slikarstvo, mogu u potpunosti primijeniti poznate Karamanove kategorije: umjetnost provincijske sredine, (manje) granične sredine, i periferne sredine. Svakom tko poznaje Karamanovu knjigu »O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva« jasno je da ti termini ne predstavljaju negativna određenja, već naznačuju posebne, nekonvencionalne vrijednosti izrasle iz takvih uvjeta. Prezasićenom vremenu u kojem živimo i našoj sklonosti za oporo i neobično upravo djela malih škola, malih majstora, neke rubne situacije naročito odgovaraju, tako da tendencija vrednovanja prema vrhovima vremena, centripetalna tendencija, sve više ustupa mjesto centrifugalnoj. Odatle i pojmovi arhaičnog, retardiranog, ili nejedinstvenosti stila doživljavaju promjenu značenja, često u smjeru prema pozitivnom. Upravo iz tog razloga danas se i dubrovačko slikarstvo može slobodnije cijeniti u novoj svjetlosti. A nije suvišno reći da uz ovu knjigu spomenuta Karamanova studija predstavlja izvanredan komplement.

Petnaesto i šesnaesto stoljeće, u shemi stilskih određenja, znače gotiku i renesansu. Kao i u svakoj perifernoj školi, i u dubrovačkom slikarstvu prisutno je nadživljavanje i ustrajnost starih izražajnih oblika, zatim miješanje stilova, i napokon, mogli bismo reći, pristizanje novog po rubovima problema. To znači da su u vrijeme gotike, pa već i uz prodore renesanse, još uvijek prepoznatljivi tragovi romanike i Bizanta; da gotika i renesansa dugo, ako ne i čitavo vrijeme žive paralelno; i da se renesansa ne javlja kao cjelovit problem nove vizije svijeta, nove prostornosti, novog odnosa objekta i okoline, želje za hvatanjem realnosti u mrežu iluzije realnosti — već polagano, u pojedinim detaljima, u osjećaju koji je tek djelomično prisutan. Kao što stari stil u takvim sredinama često ustraje u svojim dekorativnim aspektima, tako i novi nekad na isti način nadolazi.

Venecija, umjetničko središte kojem je Dubrovnik najviše smjerao, u kasnom četrnaestom i ranom petnaestom stoljeću i sama je, u talijanskim razmjerima, arhaizirajuća sredina. Dok je s jedne strane prvi u knjizi razmatrani slikar, Blaž Jurjev, sasvim na razini njenih aktualnih problema (Prijatelj ga uspoređuje sa Giambonom), i osim svojih sasvim ličnih vrijednosti prefinjenog kolorista i crtača tako visoko smješten i u mjerilima vremena, istovremeni nepoznati slikar (Bogorodica s djetetom, Dubrovnik, Sv. Jakov na Pelinama) svojom u osnovi romaničkom i bizantinizirajućom shemom, linearnom stilizacijom detalja, odaje naklonjenost starijim uzorima. Kad bi to ujedno značilo presudu njegove vrijednosti, mnogo bi toga bilo preskočeno: na primjer njegov osoban i neobičan »kubistički« tretman, posebno zanimljiv u detaljima ruku koje kao da su rezane i savijane od lima. Primjećuje se kako su lica i ruke ona mjesta gdje se život najgušće sabija, dok je plašt Bogorodice poput metalnog okova starih ikona. Značajna ličnost nakon Blaža Jurjeva, Ivan Ugrinović, oslanja se na gotovo stotinu godina starije venecijanske uzore — školu Paola Veneziana, pokazujući taj slobodan izbor iz horizontalno razastrtog vremena, za svaku povučenu sredinu karakterističan. U potpuno tradicionalnom obliku poliptiha (poliptih s Koločepa, Sv. Antun) žive njegove fine figure nekad gotovo portretnih fizionomija, ukočene i mirne u vertikalnom rastu, djelujući onom naročitom izražajnom snagom ni čistog realiteta ni čistog simbola. Prostorni problemi kod Ugrinovića ne postoje. Malo tla pod nogama svetaca, jedva nagoviještenog i jedva stvarnog, gubi se u srazu s velikom površinom zlatnog fonda. Jedina je naznaka prostora perspektivna postava teškog prijestolja Bogorodice — uostalom doista u staroj shemi — i zanimljiv detalj ruku malog Krista, koje nespretno ali određeno ograđuju znatnu količinu dubine. I opet, tijelo Bogorodice zapravo je plošno, dok su glava i ruke meko modelirane. Tom je liku Ugrinovićevom tijesno u prostoru njegova polja; dok to s jedne strane može navijestiti potrebu za širinom koja će skrhati oblik poliptiha, s druge strane podsjeća na sasvim romanički »horror vacui«.

Karakter Ugrinovićevog trodimenzionaliteta prva je prilika da se primijeti kako zanimanje za trodimenzionalno u perifernim sredinama počinje i postoji mnogo vremena samo u pozitivu, to jest u volumenu, dok mu oblik praznine, prostora — negativ — još dugo ne odgovara. Kako su relativna i nimalo ravnocrtna vremenska mjerila, pokazuje i Matej Jančić. Njegov poliptih s Lopuda (Gospa od Šunja) također ima potpuno trecentistički karakter. Obilježavaju ga linearnost, ornamentalizam kompozicije, simetrije, »horror vacui«; ipak, figure svetaca tipičnije su gotičke, manje ukočeno uspravne, gibljivije od Ugrinovićevih. Možda i manje ekspresivne. Ali, dok se kod Ugrinovića barem u okretu dvaju Bogorodici susjednih svetaca osjeća potreba da se uspostavi neko jedinstvo među likovima, na Jančićevu je poliptihu lijevi svetac okrenut od Bogorodice, tako da sve tri centralne figure slijede jedna drugu u shematičnijem i jednoličnijem ritmu, bez ikakve unutarnje povezanosti. Dok bi neki morfološki pokazatelji govorili o Jančićevoj izrazitoj »suvremenosti«, takav jedan konceptualni detalj govori u prilog Ugrinoviću. Kao posebnu Jančićevu vrijednost treba spomenuti fine i neobične koloristične skladove (npr. figura sv. Vlaha).

Slikar Lovro Dobričević, koji djeluje u drugoj polovini XV stoljeća, veoma je zanimljiva i složena pojava. U poliptihu iz crkve dominikanaca on postavlja problem prostora, pejzaža, dubine (središnje polje s krštenjem Kristovim). Iako je to u neku ruku revolucionarna slika, dubina je uglavnom još uvijek sugerirana superpozicijom; odnosi veličina su hijeratski; a u detalju vodenih vrtloga javlja se čisti romanički element spirale, posebno poznat s tolikih reljefa na timpanonima ili, u Veneciji, s mozaika. Dok je s jedne strane to možda najarhaičniji detalj na koji se listajući knjigu može naići, postoji, opet u detalju, i druga strana medalje: odjeća svetačkih figura završava naborima koji su toliko geometrični kao kanelire na stupovima; kad bi se radilo o nekom slikanom elementu arhitekture, težinom i klasičnošću volumena bila bi to čista renesansa. Radi se, međutim, o figuri, o njenoj, u spomenutim dijelovima, potpunoj stilizaciji i apstraktnom, antirenesansnom tretmanu. Na području čistog znaka govor je dakle novog stila: na području značenja određenje se ne poklapa.

Dvije Dobričevićeve Bogorodice, vjerojatno najljepše što ih je dubrovačko slikarstvo dalo, sa spomenutog poliptiha i s onog na Dančama, pokazuju također svoja dvostruka izvorišta: s jedne strane ornamentalizam i dekorativizam kompozicije; s druge strane veoma fina modelacija i posebno izražena individualnost fizionomija. Njihova naročita ljepota jest u tom što nema razmaka između ovladavanja realitetom i idealizacije: i jedno i drugo, poput dvostrukog i divnog bođenja, na tim licima živi paralelno. Uzor na koji se u ovom slučaju već možemo pozivati jest lirska ličnost Carla Crivellija.

Na samom prijelomu stoljeća, s Vickom Lovrinim, renesansa se javlja na određeniji način. Nekako nespominjan uz najveća imena dubrovačke slikarske škole, ovom knjigom i ovim izborom otkriva se Vicko kao ličnost izvanrednog značenja. Njegov sv. Mihovil s poliptiha Franjevačke crkve u Cavtatu sasvim je renesansna figura, i to prije svoje pejzažne okoline; po-

kazuje snagu volumena, začuđujuću egzaktnost proporcija, točnost perspektive (detalji nogu), nesumnjivu i u okviru škole gotovo neusporedivu crtačku vještinu. Ako se figura bolje pogleda, zamjećuje se čak tendenca gledanja odozdo prema gore, privid ili istina lagane pokrate. Jednako je suvremeno oblikovanje zabata cavtatskog poliptiha, na kome je, u tipologiji, očit utjecaj samog Giovannija Bellinija. Vickovi su rasponi veliki: nekad se upušta u linearno formiranje svojih svetačkih fizionomija, pa se na njegovom primjeru može uočiti još jedno tipično svojstvo manjih sredina i majstora: d o c r t a v a n j e v o l u m e n a, apliciranje crteža na modelirani volumen. Iako bi, po mjerilu suvremenosti, Vicko Lovrin doista morao zauzeti i zauzima visoko mjesto unutar dubrovačkog slikarstva, nedostaje mu ona jaka lična nota, makar opora i arhaična, koju su neki njegovi mnogo manje suvremeni sugrađani-slikari znali imati.

U isto vrijeme, ustrajnost lokalne gotičke tradicije vidljiva je u djelu Božidara Vlatkovića, oca Nikole Božidarevića. Pa ipak, usprkos zlatnom fondu, usprkos gotičkoj kompoziciji, dijete Isus (Bogorodica s djetetom, Cavtat, crkva franjevaca) potpuno je renesansno, a jednako tako i maleni i stisnuti, ali kvalitetni djelići pejzaža na rubovima.

Napokon Nikola Božidarević ostvaruje potpuni prostor renesanse (Navještenje kod dominikanaca); razbijena je shema poliptiha, sagrađena je jedinstvena scena, rastvoren širok pejzaž, dubina je stvorena i linijom i tonom, sliku ispunjaju narativni detalji i fini elementi mrtvih priroda. Prijatelj ispravno primjećuje umbrijske utjecaje — Perugino, Pinturicchio — posebno vidljive na Navještenju u detaljima glave Bogorodice i arhitekture s malim figurama u pozadini. Ipak, upornost ornamentalizma i dekorativizma osjeća se još u nekim detaljima (anđeli na Navještenju), ali ti arhaizmi cjelini slike daju posebno svečano i dragocjeno obilježje.

Pejzaži s predjela Navještenja, posebno predjela s jedrenjakom, prvi slobodni pejzaži dubrovačkog slikarstva uopće, podsjećaju na male table Ambroggia Lorenzettija; i ne samo po analogiji prvenstva, već i po karakteru oblika.

Na pali Đorđić, u sceni skidanja s križa, vidljiv je momenat koji bi Karaman nazvao »pretjeranošću izraza«: iako se može, pogotovo u liku Krista, pa i u nekim odnosima boja, blijedo nazrijeti Giovanni Bellini, dramatična ekspresivnost koju Božidarević unosi u svoju scenu po porijeklu je gotička.

U poliptihu na Dančama vraća se stara gotička shema. Ta je pojava objašnjena izričitim zahtjevom konzervativnog naručioca; ali bilo bi preusko prihvatiti to kao jedino objašnjenje. Simbioza gotike i renesanse specifičnost je dubrovačkog područja, tako dobro poznata i cijenjena u arhitekturi; recimo radije da je struktura Božidarevićeve ličnosti sadržavala i takav jedan dio, koji se koristio mogućnostima prošlog stila i prošlog vremena sa sviješću da ih je nadvladao kao nužnost i da su mu zato dostupne kao sloboda. U takvoj općoj arhaičnoj shemi ostvario je visoke oblikovne vrijednosti i zbog »retardirane« koncepcije ovog djela najmanje treba žaliti.

Ako smo odnos prema problemima prostora čitavo vrijeme promatrali kao kamen kušnje prodora novog stila, u ovom sklopu renesanse, onda je taj odnos veoma zanimljiv u Mihajla Hamzića, jer ponovo pokazuje jednu od stalnih crta provincijske i periferne sredine: a to je s u b j e k t i v n a p r o s t o r n o s t i onda kad interes i vrijeme već ovladaju svim mogućnostima njene objektivizacije. U Hamzićevom Krštenju Kristovom (Dubrovnik, Knežev dvor) sasvim je irealan odnos figura i pejzaža; Ivan Krstitelj zapravo lebdi u zraku; ista gromada stijene sa dvije svoje strane mora se čitati u različitom mjerilu: prema Kristu i rijeci ona je mikroelement obale, prema klancu i šumi makroelement planine. Takav subjektivizam naročito je povoljna podloga za kasniji nastanak manirističkog stila, koji se u malim sredinama i javlja d i r e k t n o i z l i n i j e d o m a ć e a r h a i č n o s t i, p a i e l e m e n a t a n a i v n o g.

Prodore manirizma na žalost je u dubrovačkom slikarstvu, barem po dosad poznatom i ovdje iznesenom materijalu, nemoguće pratiti. Dubrovačka arhitektura, međutim, ima svoje izrazito, izvanredno značajno i uistinu kvalitetno manirističko poglavlje, još nesistematizirano i neobrađeno u nauci. Postoji dakle mogućnost da se obilježja i duh tog stila nađu i na drugim područjima umjetničkog stvaralaštva.

Zbog poznatih političkih i gospodarskih prilika u drugoj polovini XVI stoljeća opada stvaralačka snaga dubrovačke kulturne sredine. Prevlast stranih majstora i recidiva bizantinizma obilježavaju razdoblje zalaza. Pa ma koliko taj bizantinizam bio stvarno uzrokovan padom moći jedne sredine koja je prisiljena da se hrani vlastitom prošlošću, na jednoj sasvim hipotetičnoj duhovnoj ravnini postoji mogućnost njegova približenja novom

manirističkom stilu koji se u Italiji u to vrijeme javlja: apstrakcija oblika, linearizam, ornamentalnost kompozicije, prostorni subjektivizam. I moć i nemoć progovore srodnim glasom.

Problemi dubrovačkog slikarstva i ocjena njegove vrijednosti daleko nadilaze mjerila vremenskih usporedbi. Njegov složeni sastav i posebnosti vrednuju se ne samo po priklonima, već i po otklonima, bez obzira iz kojih se razloga ti otkloni događali.

Njegovo je najveće značenje, međutim, u dopunjavanju kulturnog i umjetničkog povijesnog bogatstva Dubrovnika; ako postoji i povijest kao umjetničko djelo, onda je to povijest ovog najljepšeg grada Hrvatske i možda najljepšeg grada na svijetu. Ne dopirući u pojedinim područjima do samih vrhova vremena, ni jedno područje ljudskog stvaralaštva Dubrovnik nije zanemario: cjelini ne nedostaje ni jedan dio, i u s v e o b u h v a t n o s t i i s k l a d u najveća je dubrovačka vrijednost.

Osnovna je dakle vrijednost i zasluga ove knjige Krune Prijatelja da nam primiče jedno vrijeme i prostor naše kulturne povijesti što su nas tako mnogo zadužili.

Željka Čorak

TRAŽITI NOVE PUTOVE

HRVATSKA DUHOVNA LIRIKA, uredio Đuro Kokša, izdanje Nakladne knjižare »Alma Roma«, Rim 1968, str. 414.

Bez obzira na sve što ćemo primijetiti povodom ove antologije, ona ipak i usprkos svemu ostaje djelo vrijedno pažnje, a svoga sastavljača predstavlja kao čovjeka kojem je hrvatska književnost doista srcu prirasla.

Primijetit će mnogi: još jedna antologija, još jedna inventura pjesničkih proizvoda, no dodajmo odmah, ne radi se o pokušaju koji bi nalikovao pokušajima naših brojnih poslijeratnih antologičara. Razlika se ovaj puta krije u tematskom karakteru izbora, u želji da se dade antologija duhovnog, odnosno religioznog u hrvatskom pjesništvu od njegovih začetaka pa sve do ovog trenutka.

Sastavljač, meni nepoznat svećenik Đuro Kokša, u predgovoru svoje antologije zapisao je: »Svaka je antologija kompromis, a pogotovu antologija s dva mjerila kao što je ova; gdje lirika treba biti istovremeno umjetnost i izraz vjere. Za takvu antologiju vrijedi isto što i za istovrsnu poeziju po riječima Maritaina: »Nije lako biti pjesnik, nije lako biti kršćanin, dvostruko je teško biti istodobno jedno i drugo.«

Pod umjetničkim vidom moralo se odrediti neku među prema dolje, a s obzirom na religiozno obilježje nije se moglo ići u beskonačnost i u nedogled, već je trebalo staviti neke granice.

Iskrsava problem, što je to religiozna pjesma ili što je religiozno u pjesmi? Dok se to na prvi pogled čini vrlo jednostavnim, dubljim raščlanjivanjem i razmišljanjem stvari postaju složene i teže odredive. Da li je religiozna poezija samo odraz vjere ili specifičan rod lirike? Odnosno da li se religiozni sadržaj izriče riječima i osjećajima općim i zajedničkim svima osjećajima ili je nešto zasebno i posebno? I što, ako netko nema taj posebni osjećaj? Bilo kako bilo, religiozni kriterij uzet je u antologiji u veoma širokom i daleko obuhvatnom smislu: od ispovijesti vjere, od osjećaja pobožnosti, pa sve tamo do religioznih ugođaja u crkvi ili prirodi, do opisivanja doživljaja tuđe vjere, kao što su liturgijski obredi ili vjerski običaji, uključivši i bljesak vjere, vjeru malu ili gotovo nikakvu, tek neka blizina ili čak daleka slutnja.

Široki kriterij vrijedi naročito za našu noviju liriku već od Preradovića, a svakako od Kranjčevića, jer je dotada naša religiozna poezija bila ortodoksna, to jest pretpostavljala je određen credo. Pojedine pjesme uzimane su kao samostalne jedinice, bez obzira na druge pjesme istog pjesnika i bez obzira na njegov prijašnji, tadanji ili eventualno kasniji drukčiji nazor na svijet.

Okvir je duhovna lirika hrvatska, dakle širi nego hrvatska katolička lirika. Iskrena je namjera bila obuhvatiti sve od religioznog sadržaja, i to bez ikakve druge tendencije, recimo apologetske u smislu da bi se željelo dokazati, kako su tako reći svi naši književnici imali religioznih faza ili časova. Drugim riječima daleka je bila svaka pomisao dokazivati ili pokazivati stupanj religioznosti ili katoličke pravovjernosti hrvatske lirike. Cilj je bio pronaći sve religiozne akcente i

niti naše lirike, tako da antologija u cjelini bude neka vrsta povijesti religioznog osjećaja kod nas kroz vjekove. Naravno da je širok okvir predstavljao nemale poteškoće. Pitanja su delikatna, jer zadiru u nepovredivu svetinju duha i duše, koja izmiče analizi i definiciji. Ima li nevjernika, koji nije imao nikada časove vjere u svom životu? I opet: ima li vjernika, koji ne bi nikad ni u čemu kolebao i klonuo u teškim sumnjama? Ili barem imao crnih, tamnih časova?

Uzmimo barem za početak da se svi slažemo sa značenjem pojma *duhovan* uz obaveznu pretpostavku da nam je fenomen poezije i poetskog također jasan. Možemo poći od teze da je poezija produktivan jezik i od nje možemo doći čak do zaključka koji je nametao spiritualista Bremond koji je tvrdio da je poezija oblik molitve, dakle pokušaj da se preko ekstaze riječi dođe do ekstatičkog postojanja. Znamo da je istinska spiritualnost ambivalentna i živi razapeta na vlastitom križu svog dvojnog temperamenta. Radoznala je i naivno plaha u mikrokozmosu uvijek vidi makrokozmos, zatvorena je u osobnu askezu, no istovremeno djetinje se divi čudu postojanja, ali ona umije biti i vehementna, sumnjičava, okrenuta prema vani u nadi da će smisao postojanja biti skriven i u trivijalnom. Pitanja koja postavlja uvijek traže odgovore, jer čovjek uvijek iznova pokušava definirati svoj položaj, on neprestano traga za realitetima svoje personalnosti, on ne prihvaća vjeru koju ne može doživjeti. Okreće se drugome da bi se tako približio dublje samom sebi. Duhovnost to je vlastiti rendgen koji zrači kroz imanencije ovoga svijeta, a duhovna poezija to je poezija koja pjeva misterij postojanja, čaroliju nadanja i radost vjerovanja razapetu na križu sumnje i racionalnosti. Duhovna lirika sve prihvaća od naivnosti do ekstaze, od čednosti pa sve do ludosti, od smjernosti do oholosti, ponavljam sve — osim ironije. Duhovnost vjerom i nadom koje vode ekstazi postojanja transcendira ovu krhku imanenciju naše građanske egzistencije, no toj krhkosti ne pridaje značaj razloga za očajanje, već samo povod unutrašnjoj sabranosti tom bedemu od ništavila.

Sve su to pitanja koja u kritičaru budi ova ozbiljno rađena antologija koja između ostalog pokazuje da je hrvatska poezija u svim svojim razdobljima pokazivala sabranost i ozbiljnost pred pitanjima posljednjih stvari i da je i to jedna od bitnih potvrda vezanosti hrvatske književnosti uz duh Zapada i njegovu duhovnu baštinu.

Sastavljač je to vrlo dobro uočio, iako je u jednoj drugoj prelomnoj točci pokazao nespremnost da odustane od poistovjećivanja duhovnosti s vjerskom konfesionalnošću. Razlika je bitna, i to naročito sa stanovišta poezije, jer čini mi se da ne griješim kada kažem da je vjerski konfesionalna poezija u najčešćim slučajevima ipak samo jedan odvjetak *primijenjene poezije*. To je zapravo stranački politizirana poezija i ona uvijek pretpostavlja disciplinu inspiraciji, jer pravila već postoje i ona su svakom vjerniku poznata iako ta pravila ostaju uvijek izvan poetskog i poezije. Načelo takvog pjesništva je jasnoća, a čini mi se da jasnoća nije najbitnija osobina duhovnosti u pjesništvu koja nikada ne zna prave dimenzije svog postojanja. Vjerski konfesionalna poezija, naprotiv, uvijek je unaprijed svjesna svojih ambicija, ali to više nije stvaralačka, već vrlo često prijetvorna skromnost u kojoj se krije neoprostiva taština da se bude pjesnikom po svaku cijenu, pa čak i po cijenu pjesništva samog.

Liturgijski epithetoni ornansi tako postaju obični ordonansi politizirane svijesti koja je izgubila svoje opravdanje u autentičnom približavanju izvornom, neupotrebljavanom, pa čak i ideološki neupotrebljivom jeziku.

Sve ove opaske valja shvatiti samo kao subjektivne pretpostavke bilo koje antologije duhovne, spiritualne poezije koje u ovoj antologiji *Hrvatska duhovna lirika* na kraju krajeva ipak ne nalazimo nigdje radikalno provedene.

Knjiga je podijeljena u dva dijela. Prvi do Preporoda obuhvaća trideset i tri, a drugi od Preporoda pa do naših dana osamdeset i osam pjesnika i nešto više od dvije stotine dvadeset pjesama. Dok su stari pjesnici uglavnom s razlogom konvencionalni, ali jezikom duboko živi, veći dio pjesnika minoresa a koji zauzimaju najveći dio drugog dijela antologije, pjesnici koji su se u književnosti najčešće javljali u ovom našem stoljeću, predstavljaju najkritičniji balast ove knjige. Naime, upravo mnogi od njih koji su bili ili jesu još i danas viđene ličnosti našeg katoličkog pjesništva jedva da su pjesnici, oni darovitiji obično su izbjegavali egidu klerikalizma, velika je većina jedino u tom znaku mogla djelovati pragmatički za sebe a eventualno i za crkvu, dok je duhovnost djelovala u službi politizirane svijesti. Upravo ovo robovanje amblemima, glavnim je razlogom što je ta tzv. »desna« književnost bila isto onako papirnata kao što je to bila ona »lijeva« književnost koju je Krleža apostrofirao u svom *Antibarbarusu*.

Koliko god je sastavljač očigledno nastojao izbjeći ovu karakterističnu crtu tzv. hrvatske katoličke književnosti, ona je bila, a čini mi se da je ostala dominantna sve do danas pa je gotovo postala nezaobilazna. Možda bi uspjeh sastavljača bio veći da se pri izboru više oslanjao na doživljaj poezije, a da je manje vjerovao simbolima koji su se u najčešćim slučajevima pretvorili u ambleme, zapravo u zaštitne znakove, koji izgleda da ne zaštićuju ništa osim takvo pjesništvo od istinskog ushita, od ekstaze postojanja. Gotovo nevjerovatno ali izgleda istinito: vjera koja je rađala čarobne mistike, koja je nadahnjivala jednog Paula Claudela, kod nas je najčešće bila instrumentalizirana i služila je samo rekvizitom politizirane svijesti.

Uz ovaj promašaj koji može biti i dogmatske prirode ovaj rad je ozbiljan, pouzdan i otkriva nam jednog velikog amatera hrvatske književnosti, koji i u dosta nepogodnim uvjetima, izvan domovine pokušava ispuniti jednu prazninu u viziji baštine hrvatskog pjesništva kroz stoljeća.

Branimir Donat

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 5 ND za tuzemstvo i 1 $ za inozemstvo. Pretplata za 1969. godinu iznosi ND 30.— za tuzemstvo odnosno 5 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo:
za zapadne devize (zemlje) broj: 301/620-1001-32002-10-149
za istočne devize (zemlje) broj: 301/620-1001-32000-30-149

POZOR POZOR POZOR

Uskoro izlazi iz tiska

posebno izdanje časopisa »KRITIKA«

Pitanje varijanata i hrvatskog književnog jezika

Obilje priloga napisali su autoritativni suradnici: Ljudevit Jonke, Bratoljub Klaić, Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Radoslav Katičić, Tomislav Ladan, Krunoslav Pranjić, Milan Moguš, Zdravko Malić, Igor Zidić i dr.

Jedan dio priloga je prethodno tiskan u rasprodanim primjercima »Kritike«, »Jezika«, »Kola«, »Republike« i »Telegrama«, dok će dio radova biti prvi put objavljen.

U pretplati (koju treba poslati najkasnije do 20. svibnja) posebno izdanje stoji 20 ND za tuzemstvo odnosno 3 USA $ za inozemstvo.

Poslije objavljivanja, u prodaji će biti znatno veća komercijalna cijena, jer ovaj zbornik uredništvo izdaje bez ikakvih dotacija, udovoljavajući zahtjevu mnogih svojih čitalaca i prijatelja, koji žele na jednome mjestu imati sabrane sve važnije raspre i rasprave o pitanjima hrvatskog književnog jezika.

Dakle, do 20. svibnja — samo 20 ND!

Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Matičina 2, na žiro-račune:

za tuzemstvo: 301-1-7097

za inozemstvo:

— za zapadne devize (zemlje): 301/620-1001-32002-10-149

— za istočne devize (zemlje): 301/620-1001-32000-30-149

Na novčanoj uputnici potrebno je označiti: **za posebno izdanje »Kritike« o jeziku.**

NE PROPUSTITE NIKAKO SLIJEDEĆI BROJ „KRITIKE“

Glavna tema broja:

NAŠ GOSPODARSKI TRENUTAK SADAŠNJOSTI

Surađuju: Šime Đodan, Vladimir Veselica, Hrvoje Šošić, Uroš Dujšin, Vladimir Blašković, Bruno Bušić, Krešimir Brant, Ivo Smoljan, Ante Vukasović.

Ljubitelji brojevitih argumenata naći će **obilje usporednih statističkih podataka!**

Grgo Gamulin:

DIJASPORA POD PRAZNIM NEBOM

Vlado Gotovac:

AUTSAJDERSKI FRAGMENTI (TREĆI SVITAK)

Trpimir Macan:

NEZNANSTVENI PRISTUP PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE

Osim toga, redovite rubrike: ogledi i rasprave, prosudbe i raščlambe, raspre, ljetopis, osvrti i prikazi.

NARUČITE SVAKAKO NA VRIJEME 6. BROJ »KRITIKE«!

kritika

RASPRE O JEZIKU — U POVODU RJEČNIKA pišu: S. Babić, R. Katičić i T. Ladan. • *V. Pavletić: Vlast kao psihološki kompleks i društveni fenomen u poslijeratnoj hrvatskoj književnosti* • *D. Car: Korijeni krivnje u djelima suvremenih hrvatskih pisaca* • *V. Gotovac: U autsajderskim fragmentima piše o fenomenu hrvatskih renegata* • *V. Švacov: Prolegomena za jednu moguću dramaturgiju (I. Pokušaj utemeljenja)* • *A. Šolc i J. Božičević: Ocjena Rječnika H-S jezika sa stanovišta obradbe stručnih naziva* • *R. Radojević: O jeziku i nacionalnoj (ne)ravnopravnosti u teoriji i praksi* • *J. Tabak: Iskrivljeni Gaucho ili kako prevodimo* • *Z. Posavac: Kuda nam i kamo nestade znanost?* • *OSVRTI I PRIKAZI* • *Poštarina plaćena u gotovu* • *Cijena 5 ND*